

RESPONS

RECENSIONSTIDSKRIFT FÖR HUMANIORA & SAMHÄLLSVETENSKAP

NUMMER 4 · SEPTEMBER 2020 · PRIS 89 SEK

TEMA

FAST I GENUSDOKTRINEN?

**GENUSDEBATTEN OCH DEN AKADEMISKA FRIHETEN
RESPONS LÄSER EN AV ÅRETS MEST OMSTRIDDA BÖCKER**

ISBN 978-91-87175-51-0

9 789187 175480

PRENUMERERA PÅ **TIDSKRIFTEN RESPONS** 6 NUMMER FÖR BARA **448 KR** DIGITAL PRENUMERATION FÖR **298 KR**

”Varje gång Respons kommer med ett nytt nummer känner jag mig lite rikare. Temana är alltid angelägna, sakprosan behandlas med stor kunskap och skribenterna argumenterar så där lågmäلت som man bara kan göra när man litar på läsekretsens intelligens. (...) Åttionio kronor sex gånger om året, det är inte mycket pengar för denna tankemässiga skatt.”

Åsa Linderborg i Aftonbladet Kultur om Respons 1 april 2019

”I varje arbetsrum där man tar humaniora och samhällsvetenskap på allvar kommer den att bli obligatorisk. Genom Respons kommer man att kunna hålla bättre koll, helt enkelt”

Mikael R Karlsson, Borås Tidning

Recensioner, internationell utblick, notiser, intervju, essä, m.m.

Tidskrift för recension och diskussion av facklitteratur

En svensk motsvarighet till tidskrifter som

THE NEW YORK REVIEW OF BOOKS & THE TIMES LITERARY SUPPLEMENT

WWW.TIDSKRIFTENRESPONS.SE/PRENUMERERA

Ekonomisk elit och vänsteraktivism sitter i samma båt

Av Kay Glans

Fenomenet *cancel culture* är den senaste amerikanska exporten till Europa. Aktivister, ofta med anknytning till universiteten, försöker hindra individer med andra åsikter att komma till tals eller beröva dem deras positioner. Konsekvensen blir en form av censur, som gör det svårt att belysa viktiga frågor. Genom anklagelser om "transfobi" blockeras till exempel en diskussion om det verkligen gynnar kvinnors jämställdhet att man själv får definiera sitt kön. Johan Åsard påminner i sin granskning av Gellert Tamas program "Spelet om de apatiska barnen" (*Uppdrag granskning*, SVT 2006) om vilka konsekvenserna blir när debattklimatet domineras av moraliska misstänkliggöranden (s. 9). De som ville undersöka simuleringens roll riskerade att anklagas för främlingsfientlighet.

Det är lätt att misstänka att strävan att tysta andra uppfattningar hänger samman med inneboende problem i aktivisternas egna övertygelser. Som Matilde Tiozzo påpekar i sin recension av Ivar Arpis och Anna-Karin Wyndhamns *Genusdoktrinen* (s. 19) är socialkonstruktivismen en salongsnihilism, som inte vill se ner i den avgrund som den själv har öppnat för. Utifrån positionen att allt är godtyckliga konstruktioner skulle man ju kunna formulera helt andra positioner än de som dagens socialkonstruktivism företräder, till exempel en identitetspolitik för vita. Relativism utesluter anspråk på allmängiltighet. En besläktad blockering av diskussionen finns, som Thomas Steinfeld påpekar, hos normkritikens företrädare (s. 14). Man kan bara förkasta en norm genom att placera en annan norm över den, men normkritikens egen norm får inte ifrågasättas. De normkritiska pedagogerna har en bestämd

uppfattning om var den normkritiska läroprocessen ska landa.

Hur har ett sådant diskussionsklimat kunnat uppstå? I temasektionen figurerar två olika tolkningar. Den ena, hos Arpi och Wyndhamn, ser utvecklingen som följden av ett nytt slags vänsteraktivism. Den andra, hos historikern Joan Wallach Scott, ser kränkthetskulturen som ett resultat av att nyliberal individualism och marknadstänkande har slagit igenom inom utbildningsväsendet. Man ser studenten som kund och kunden har som bekant alltid rätt (se intervju med henne på s. 25).

Kanske är dessa tolkningar inte varandra uteslutande, utan kompletterande. Nyliberalism och den nya vänstern kan uppenbarligen samexistera. Inkomstskillnaderna har exploderat samtidigt som identitetspolitiken blivit en maktfaktor. Men de kanske också samverkar. Som den amerikanske journalisten Christopher Caldwell påpekar i *The Age of Entitlement* (2020) har den nya ekonomiska eliten i USA ställt sig bakom minoritetsaktivisternas krav och han menar att detta framför allt beror på att man har en gemensam motståndare i majoritetsbefolkningen. Eliten är ju också en minoritet och angelägen om att majoritetens politiska röst försvagas. Den bejaktar därför att tyngdpunkten flyttas från majoritetens åsikter till rättighetsfrågor som avgörs av domstolar.

”Eliten är ju också en minoritet och angelägen om att majoritetens politiska röst försvagas.”

Kay Glans

Chefredaktör och ansvarig utgivare

Innehåll

Noterat	6	Henrik Meinander <i>Finland 1944</i> – Mellan Hitler och Stalin Recensent Tobias Berglund	35
Krönika	8	Konstarterna & medier	
Dumpa sommaren innan hon lämnar dig av Hanna Bornäs		· Sofia Aittomaa <i>Fyra kejserliga monument i Finland</i> – Tillkomst, mottagande och bemötande	
Debatt	9	· Håkan Hökerberg (red.) <i>Architecture as Propaganda in</i> <i>Twentieth-Century Totalitarian Regimes</i> – History and heritage	
UG:s granskning av apatiska flyktingbarn var manipulativ av Johan Åsard		· Pernilla Ståhl <i>Triumfbågen i Mogadishu</i> – Om det kolonialt byggda Recensent Ulf Zander	37
Debatt	14	Per Wirtén <i>Europa, ständigt detta Europa</i> – Elin Wägners förlorade kärlek Recensent Lena Kåreland	40
Normkritiken vill sortera bort allt avvikande och komplicerat av Thomas Steinfeld		Björn Apelkvist <i>Livet som främling</i> – Om emigran tens utanförskap hos <i>Moberg, Kallifatides och Khemiri</i> Recensent Johanna Vernqvist	42
Tema: Genus & ideologi		Isak Hyllén-Cavallius <i>Den ofärdiga vetenskapen</i> – Om krisen i svensk litteraturforskning och litteraturtolkningens villkor Recensent Håkan Möller	44
Recension: <i>Genusdoktrinen</i> Ivar Arpi & Anna-Karin Wyndhamn Recensent Matilde Tiozzo	19	Essä	
Värdeomdömet är oskiljaktigt från forskargärningen Av Johan Söderberg, Evelina Johansson Wilén & Vanja Carlsson	22	Den autofiktiva genrens jagfixering är i viss mening en chimär Av Helena Granström	46
Intervju med Joan Wallach Scott Att se studenten som kund hotar den akademiska friheten Av Evelina Johansson Wilén, Johan Söderberg & Vanja Carlsson	25	Naturvetenskap & teknik	
Historia		Ulf Danielsson <i>Världen själv</i> Recensent Patrik Lindenfors	52
· Alexander Husebye (red.) <i>Revolution!</i> – Svenska erfarenheter från Ryssland			
· Anna Pavlenko & Per Enerud <i>Ett fruktansvärdt skräckvilde råder i</i> <i>Ryssland – Ryska revolutionen i svensk</i> <i>diplomatisk rapportering 1917–1919</i> Recensent Tomas Bertelman	30		
Annika Sandén <i>Fröjdelekar – Lust, liv och nöjen under</i> <i>svensk stormaktstid</i> Recensent Sari Nauman	33		

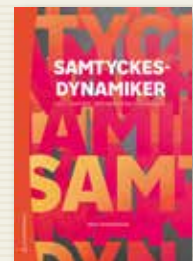
19

33

56

66

TEMA: GENUS & IDEOLOGI

”Några skrånande studenter med tydliga partipolitiska anknytningar, har givit startskott åt en process som medfört att kurser har ställts in, lärare köpts ut och att litteraturlistor påtvingats andra titlar än de som kursansvarig utsett. Det är ingen inventering att vara stolt över om man värnar den akademiska friheten eller tilliten till sina anställda.”

MATILDE TIOZZO RECENSERAR *GENUSDOKTRINEN*, S. 19

Frank Westerman

Vi människor – Männslighetens ursprung och våra glömda förfäder

Recensent Anders Högberg 54

Politik & samhälle

Lena Gunnarsson

Samtyckesdynamiker

– Sex, våldtäkt och gråzonen däremellan

Recensent Åsa Linderborg 56

Johan Hilton

Vi är Orlando

– En amerikansk tragedi

Recensent Anna-Lena Lodenius 58

Caroline Mellgren, Josefin Nilsson,
Isabel Tolsheden, Anna-Karin Ivert
& Torbjörn Forkby

Att vända utvecklingen – Från utsatta områden till trygghet och delaktighet

Recensent Pål Ruin 60

Bengt G. Nilsson

Israel och hennes fiender

Recensent Svante Lundgren 62

Irene Wennemo

Politik på riktigt – Handbok för sociala ingenjörer

Recensent Karl Wennberg 64

Filosofi & psykologi

Maria Gunther

Smart – Vad vetenskapen säger om intelligens

Recensent Johan Örestig 66

Ann Heberlein

Arendt – Om kärlek och ondska

Recensent Jens Stilhoff Sörensen 68

Mary Beard

Gudar och människor

– *Blicken genom historien*

Recensent Lovisa Brännstedt 70

Johan Östling,

David Larsson Heidenblad

& Anna Nilsson Hammar (red.)

Forms of Knowledge

– *Developing the History of Knowledge*

Recensent Torbjörn Gustafsson Chorell 72

Red.

TIDSKRIFTENRESPONS.SE

Chefredaktör & ansvarig utgivare:

Kay Glans,
kay.glans@tidskriftenrespons.se

Styrelseordförande:

Kay Glans
Övriga styrelsemedlemmar:
Johannes Heuman, Urban Lundberg, Inga Sanner och Jenni Sandström

Redaktionssekreterare:

Jenni Sandström

Redaktör:

Urban Lundberg

Grafisk form:

Calle Ljungström & Jens Pihl
info@calleochemma.se

Tryck:

Norra Skåne Offset, Hässleholm

Prenumerationsärenden:

tidskriftenrespons@pressdata.se
Telefon: 08-799 62 48

Annonser:

calle.ljungstrom@tidskriften-respons.se

Respons utkommer med 6 nummer per år.

Tidskriften Respons

Nostra
St Paulsgatan 13
118 46 Stockholm
Tel: 070-390 80 26
info@tidskriftenrespons.se

Issn 2001-2292

Isbn 978-91-87175-51-0

Respons ges ut av Tidskriften Respons AB, som ägs av Kay Glans.

Verksamheten stöds av Kungl. Vitterhetsakademien, Stiftelsen Marcus och Amalia Wallenbergs Minnesfond, Riksbankens Jubileumsfond, Vetenskapsrådet, Kungl. Patriotiska Sällskapet, Åke Wibergs Stiftelse, Torsten Söderbergs Stiftelse samt Lars Salviusföreningen.

Redaktionsråd: Carin Franzén,

professor vid Institutionen för kultur och kommunikation, Linköping; Jenni Hjøhlman, publikationsansvarig på Kungl. Vitterhetsakademien; Anders Högberg, professor vid Institutionen för kulturvetenskaper, Linnéuniversitetet; Håkan Möller, professor i litteraturvetenskap, Göteborg; Hans Ruin, professor i filosofi, Södertörn; Claes Sandgren, professor i civilrätt, Stockholm; Pelle Snickars, professor i medie- och kommunikationsvetenskap, Umeå; Karl Wennberg, professor i företagsekonomi, Linköping; Susanne Wigorts Yngvesson, professor i etik vid Teologiska högskolan, Stockholm; Johan Östling, docent i historia, Lunds universitet.

Vid närmare eftertanke: Helena Granström om autofiktio

46

► Helena Granström undersöker autofiktio från ett litterärt perspektiv, hur jagfixerad är genren egentligen? Essän inleder serien *Vid närmare eftertanke*, som vill fylla en lucka i den litterära offentligheten genom att låta skribenter från olika akademiska discipliner utforska teman i samtida svensk litteratur. Serien finansieras av Lars Salviusföreningen.

Noterat

KINA FÅR VÄST ATT ÅTERUPPTÄCKA SIG

I Väst var förhoppningen länge att man genom att integrera Kina i internationella institutioner och den globala ekonomin skulle befrämja social och politisk öppenhet i landet. Kina skulle bli en partner till Väst och alltmer konvergera i riktning mot de liberala demokratierna. Men sedan minst 10 år tillbaka är det uppenbart att Kina rör sig i en helt annan riktning, som har betecknats som "neo-totalitär". Det har blivit en alltmer aggressiv rival, som projicerar sin makt på omvärlden på en rad olika sätt, och som har blivit skickligt på att använda globala institutioner för att sprida auktoritära värderingar. Kina är i dag en teknolo-

”Men Merkel blir alltmer kritiserad för detta, även det egna partiet, CDU, och viktiga tyska industriorganisationer blir alltmer skeptiska till att verka i Kina.”

gisk supermakt, internationellt ledande på en rad områden, och har ökat sin militära kapacitet i syfte att kunna dominera sin region.

Hur ska Väst förhålla sig till denna auktoritära supermakt?

Och finns det något Väst i dag? Tidigare metoder har uppenbarligen inte fungerat och nya måste tas fram. Detta var temat för ett stort symposium med 43 representanter från USA och Europa i Berlin i februari 2020, ett samarbete mellan Bertelsmann Stiftung, The Asia Society Center on U.S. – China Relations och China Policy Program vid George Washington University. Från Sverige deltog Malin Oud från Raoul Wallenberg Institute i Stockholm. En sammanfattning av diskussionerna finns nu publicerad med titeln *Dealing with the Dragon – China as a Transatlantic Challenge*.

Synen på Kina skiljer sig åt mellan USA och Europa, låt vara att det finns en rad olika positioner på båda håll. EU är skeptiskt till amerikanernas användning av offensiva ekonomiska vapen, som exportkontroll, som man misstänker inte bara styrs av ambitionen att förhindra att Kina använder teknologi militärt, utan också är ett försök att bromsa landets utveckling generellt. I USA är geopolitiska perspektiv och frågor om nationell säkerhet framträdande, medan man i Europa tenderar att fokusera på ekonomiska frågor, mänskliga rättigheter och miljöfrågor. Synen på Kina skiljer sig också åt mellan olika delar av Europa. Den är mer kritisk i Skandinavien och Västeuropa, men mer blandad i Central- och Sydeuropa. När det gäller Storbritannien verkar det som om Brexit har tagit upp all offentlig bandbredd under lång tid, så att en diskussion om Kina lyst med sin frånvaro. Nu förefaller det emellertid som om 5G och Huawei har blivit en väckarklocka.

► Dags för Merkel att vända sig bort från Kina?

Avgörande är hur Tyskland ställer sig. Angela Merkel driver en förhållandevis mjuk linje mot Kina, vilket hänger samman med att Kina är det största enskilda exportlandet för Tyskland och viktigt inte minst för dess bilindustri. Men hon blir alltmer kritiserad för detta, även inom det egna partiet, CDU, och viktiga tyska industriorganisationer blir alltmer skeptiska till att verka i Kina. Åtskilliga tyska företag håller också på att dra sig bort från Kina. Många vill också tonar ner det ekonomiska beroendet. Den tyska exporten till Kina utgör bara åtta procent av dess totala handel och Tyskland gör till exempel mer affärer med Visegradländerna (Polen, Tjeckien, Ungern och Slovakien). Den tyske experten Jürgen Matthes beräknar att bara två procent av de tyska jobben direkt eller indirekt beror på exporten till Kina (*The Economist* July 18th-24th 2020).

Så kanske kan man tala om en konvergens mellan USA och Europa när det gäller synen på Kina. Symposiumet hölls innan pan-

demin slog till och covid-19 har också påverkat länder i Europa till att vilja bli mindre beroende av Kina och att se till att vissa kritiska varor produceras inom det egna landet. Det betyder inte att förutsättningarna för en koordinerad strategi mellan USA och Europa i dagsläget är särskilt ljusa. Relationerna har försämrats dramatiskt sedan Donald Trump blev president, men under symposiet blev det tydligt att man från amerikanskt håll inte riktigt har uppfattat hur allvarlig denna brist på tillit är. Det finns en risk att vi går mot en "decoupling" i det internationella systemet: Kina, Ryssland och andra auktoritära stater driver en illiberal agenda, EU driver sin och USA blir alltmer irrelevant. Stor enighet rådde bland experterna på symposiet om att USA måste återgå till multilateralism och sin traditionella, internationella ledarskapsroll. Som en amerikansk deltagare på symposiet sade: "We need to rediscover the West." ■

► Niels Bohr (1885–1962), en av initiativtagarna till NSU.

ANRIKA NSU HOTAS AV NEDLÄGGNING

Under 70 år har Nordiska Sommaruniversitetet (NSU) bidragit till att upprätthålla en tvärdisciplinär, internationell och

”Nu hotas NSU av nedläggning efter att Nordiska ministerrådet, som finansierat verksamheten, under våren har meddelat att någon ytterligare finansiering inte är att vänta.”

autonom akademisk offentlighet. Dess verksamhet har varit demokratisk, nyskapande och forskningsinitierande och har haft stort inflytande på etablerandet av nya forskningsfält både inom humaniora och samhällsvetenskap. Nu hotas NSU av nedläggning efter att Nordiska ministerrådet, som finansierat verksamheten, under våren har meddelat att någon ytterligare finansiering inte är att vänta.

Nordiska ministerrådet motiverar beslutet med att NSU inte passar in i deras vision om ett demokratiskt, inkluderande, hållbart och konkurrenskraftigt forskningssamarbete. De egentliga motiven är klara: man

vill avsluta samarbeten som inte kan visa upp konkreta resultat efterfrågade av marknaden, och vars välfungerande grundforsknings- och forskningsinitierande modell inte låter sig anpassas till projektfinansiering på årsbasis.

Nordiska Sommaruniversitetet var en av de första plattformarna i Sverige att i samarbete mellan naturvetenskaper såväl som ekonomi, psykologi och filosofi diskutera människans påverkan på miljön, och dess studiecirkel har varit avgörande för formandet av freds- och konfliktforskningsämnet i Norden. Nuvarande aktiviteter samlar forskare, studenter, aktivister, konstnärer och allmänhet från Norden, Baltikum och andra europeiska länder. Organisationen drivs därutöver på basis av frivilligt arbete och enligt principer om demokratiskt och kollegialt självbestämmande.

I en tid när vetenskapen i allt högre grad politiseras är det viktigare än någonsin att upprätthålla fristående akademiska offentligheter som har forskningsutveckling och vetenskapligt grundad folkbildning som drivkraft. Nordiska ministerrådets beslut att dra in finansieringen av en verksamhet som fungerat demokratiskt, inkluderande och hållbart i sjuttio år är obegripligt och oförsvarbart. ■

► Karolina Enquist Källgren är biträdande lektor i idéhistoria vid Stockholms universitet.

Du kan läsa mer om Nordiska Sommaruniversitetet i nästa nummer av Respons.

► Respons tipsar om böcker, filmer, podcaster, tv-serier och webbsidor som fascinerar, överraskar eller utmanar. Har du läst, tittat eller lyssnat på något som redaktionen och Respons läsare inte får missa? Skicka ett mail till: info@tidskriftenrespons.se

Nagelfararna

NY PODCAST

Feminism och transaktivism i konflikt

Hur förhåller sig den transaktivistiska synen på kön till den feministiska analysen av kvinnan som förtryckt i ett patriarkat?

I det första avsnittet av den nystartade podcasten *Nagelfararna* undersöks konflikten mellan radikalfeminister och transaktivister av Jimmy Emanuelsson, föreläsare inom migration och kulturmöten, och David Westerberg, föreläsare och sociologistudent, båda med en bakgrund i religionsbetendevetenskap.

En av utgångspunkterna i samtalet är Kajsa Ekis Ekman artikel "Könet i knoppen" (*Aftonbladet* 17/1 2018), som i podcasten beskrivs som startskottet för den svenska transfeminismdebatten. I texten ställer Ekman frågan vad den så kallat progressiva uppfattningen att kön ska vara något som är upp till var och en att bestämma över egentligen får för konsekvenser. På många sätt förutser hon själv det efterspel som komma skall: "Att tala om skillnader mellan de som är födda som män och de som är födda som kvinnor – feminismens grundtes – anses nu per definition vara transfobi". I sansad ton reder Emanuelsson och Westerberg ut positioneringarna i den infekterade debatt som följde, där personer som i vanliga fall står mycket långt ifrån varandra åsiktsmässigt kom att göra gemensam sak. De analyserar även debattens många begrepp och undersöker vilka föreställningar de i grunden vilar på. Vad innebär det till exempel när den inre, subjektiva och personliga upplevelsen av att vara man eller kvinna anses vara medfödd och oföränderlig, medan kroppen ses som formbar, valbar och föränderlig?

"Feminism och transaktivism i konflikt" visar att den transfeministiska debatten inte bara handlar om kön. Den säger också något viktigt om identitetens betydelse och det debattklimat som präglar vår samtid. I kommande avsnitt nagelfars bland annat offerskapskultur, fejkade hatbrott och nationalism. Då medverkar även Maria Jansson Gunnman, kulturvetare och psykologstudent. Producent för *Nagelfararna* är psykologen Elinor Wilson. ■

► Jimmy Emanuelsson, Maria Jansson G. och David Westerberg.

DISTANSARBETE PÅ LITET DISTANS

Pandemin har medfört ett historiskt unikt experiment med distansarbete. Hur har det gått för företag och anställda och vilka kommer de långsiktiga konsekvenserna att bli? Detta får en intressant belysning i uppsatsen "The Implications of Working Without an Office" av Ethan Bernstein vid Harvard Business School, och hans medförfattare. De har följt 600 anställda över hela USA under våren och intervjuat personer som haft uppdraget att undersöka hur distansarbetet påverkar produktivitet och kreativitet.

Tidigare erfarenheter visar att när bara en minoritet arbetar hemifrån finns risken att dessa känner sig utanför. En stor skillnad nu har varit att alla gjort det. Efter initiala omställningsproblem har distansarbete visat sig fungera utmärkt för de flesta. Att inte behöva resa och slippa många möten har upplevts som en stor lättnad. Stress och konflikter har minskat. Dock har det visat sig vara svårt att stänga av arbetet när det sker hemifrån; arbetsdagarna har blivit längre. Produktiviteten tycks inte ha minskat, vilket är överraskande, eftersom stora omställningar brukar få en sådan effekt. Överraskande är kanske också att det inte är egenskaper som samvetshet och introversion som gör att man fungerar bäst i denna situation, utan lyhördhet för andra och intresse för relationer.

Ett stort problem med distansarbete är att det försvårar spontan interaktion mellan anställda och etablerandet av "svaga band" mellan individer som inte arbetar nära varandra. Båda komponenterna har visat sig viktiga för kreativitet, produktivitet och tillit inom en organisation. Ett annat betydande problem är att det är svårt att skola in nyanställda på distans, att visa dem "hur vi gör saker här". Men inget säger att man inte kan lösa sådana problem på sikt, hävdar författarna, och mycket tyder på att anställda framöver kommer att kräva att åtminstone delvis kunna arbeta på distans. ■

KRÖNIKA

► Dumpa sommaren innan hon lämnar dig

av Hanna Bornäs

En diktrad ur Edith Södergrans "Höstens dagar" brukar återkomma till mig när sommaren är på väg att dra sitt sista rossliga halsbloss: "Det är så skönt att somna utan önskan, mätt på blommorna och trött på grönskan, med vinets röda krans vid huvudgården...". Att fridfullt släppa taget och falla in i hösten speglar min egen vilja att, efter visst motstånd, slutligen få kapitulera i mörkrets famn.

Jag tycker om när våren kommer med sitt löftesrika späda gröna, med den försiktiga värmen och ljuset. När sommaren fortfarande är i fågelkvitterande vardande. Men att hänga med högsommarsolen kan vara som att umgås med en manisk person: den vill aldrig sova och är uppfordrande i sin entusiasm, ibland koleriskt hetlevrad. När klockan är sex och den redan varit uppe några timmar vill jag säga åt den att ta ett *chill pill* och lägga sig. Min sömn störs inte bara av ljuset, utan också av känslan av förlorat liv – tanken på alla fantastiska vita nätter och gryningsfester solen ordnar; jag är bjuden, men ofta alltför trött. Den är på strålande humör så länge jag låter mig smekas och ger den komplimanger. Och vi har det härligt när vi cyklar eller ligger i sjön och tittar upp på himlen. Men om jag måste dra mig undan och tillbringa dagar inne i ensamhet blir den hånfullt gäckande och gör luften kvav att andas, tankar svåra att tänka.

I lustens sommartid förväntar vi oss upplevelser och utlevelser. Men hos hösten kan jag i stillhet se naturen utföra sin dödsdans. Denna sommar har inte erbjudit samma möjlighet till förlustelser som annars. Vi har mest stannat hemma, och har varken kunnat kasta oss ut i publikhavet på en festival, uppslukas av yran i fotbolls-EM eller göra undantaget till regel i en karnevalisk prideparad. Skogarna har förvisso svämmat över av blåbär och instagram med bilder på bärplockare. Men hur mycket livslust kan en blåbärsskål rymma? Och hur många bad krävs för att sommarmonstrets törst ska stillas?

Jag har ofta svårare att finna mig till ro i hösten efter kalla somrar, då jag ännu inte blivit trött på grönskan. Och många evenemangssvultna kommer nog med mindre entusiasm omfamna vardagen igen detta år. Men det är aldrig för sent att ge upp! Som efter en utdragen skilsmässa när sista ordet är sagt och nycklarna ligger på bordet, är det befriande att till sist gå ut och stänga dörren bakom sig. Jag anade redan vid midsommar att det var på väg utför...

Att säga sig föredra höst kan verka kokette-

rande, det är som att längta efter att bli gammal. Få skulle nog föredra en regnpiskad novemberdag framför en solbadad julimorgon. Men hela poängen med hösten är att den följer på sommaren, att de två förutsätter varandra. Livet är föränderligt och allt vi fäster oss vid kommer förr eller senare att försvinna. Detta väcker med nödvändighet dubbla känslor. Vi vill hålla kvar och ägna oss helhjärtat åt det vi tycker om. Samtidigt blir vi rädda för den ofrånkomliga sorgen, och nedvär-

”Så lever vi våra liv i den sköra stunden mellan det förlorade förflutna och den ännu inte infriade framtiden. Det är därför inte konstigt att relationen med sommaren är som mest idyllisk innan den på riktigt börjat. Och att förlustens fullbordade faktum kan vara lättare att leva med än rädslan för att någon snart ska vända på klacken.”

derar ibland det vi gillar eller försöker att inte bry oss alls. Så lever vi våra liv i den sköra stunden mellan det förlorade förflutna och den ännu inte infriade framtiden. Det är därför inte konstigt att relationen med sommaren är som mest idyllisk innan den på riktigt börjat. Och att dess generösa värme i efterhand kan framstå som ett kletigt klängande. Förlustens fullbordade faktum kan vara lättare att leva med än rädslan för att någon snart ska vända på klacken. Även om sommaren utifrån alla tänkbara mått skulle koras till vinnare, kan hösten vara det älskligare tröstpriset. Det är skönt att inte längre vänta sig mirakel, att inte känna kravet på att ständigt leva fullt ut.

Nu när solen dragit ner på tempot, blir det lättare att sova litet längre. Kanske drömmer vi oss tillbaka, till tidigare sommars rosaskimrande konturer. Eller så blickar vi som Södergran fram mot stillheten i den kommande kylan: "Höstens dag har ingen längtan mer, dess fingrar äro obevekligt kalla, i sina drömmar överallt den ser, hur vita flingor oupphörligt falla...". ■

Debatt

UG:S GRANSKNING AV APATISKA FLYKTINGBARN VAR MANIPULATIV

Av Johan Åsard

Efter viss tvekan tog Johan Åsard, journalist och tidigare chef för TV4:s *Kalla fakta*, på sig uppdraget att granska Gellert Tamas program "Spelet om de apatiska barnen" som sändes i SVT:s *Uppdrag granskning* 2006 och som fick stort inflytande över debatten.

Hans känsla efter ett första möte med Tamas var att resultatet av granskningen skulle bli magert. Men steg för steg upptäckte Åsard att programmet vid en ytlig betraktelse visserligen var övertygande, men att det i själva verket var vilseledande och manipulativt.

BÖRJAN AV 2000-TALET började ett märkligt fenomen uppträda bland asylsökande flyktingfamiljer i Sverige. Barn efter barn insjuknade i ett oförklarligt tillstånd av uppgivenhet, passivitet och till synes minskad livsvilja. Symtomen yttrade sig i en oförmåga att äta, dricka, prata, gå och sköta den personliga hygien. I de svårare fallen krävdes inläggning på sjukhus och sondmatning. Tillstånden ansågs potentiellt livshotande. Läkarkåren famlade efter förklaringar. Inga etablerade diagnoser – varken medicinska eller psykiatriska – stämde in på den komplexa symtombilden.

En teori som kom att dominera var att barnens tillstånd var orsakad av den stress som flyktingfamiljerna var utsatta för under den långa och osäkra asylprocessen, i kombination med bakomliggande traumatiska upplevelser. Men var de verkligen sjuka på riktigt? Omständigheter väckte tvivel. De flesta barn insjuknade efter att familjen fått avslag på sin asylansökan. Inga barn tillfrisknade utan att familjen fått uppehållstillstånd. Den alldeles dominerande andelen barn som insjuknade kom från minoritetsbefolkningar i några få länder i forna Sovjetunionen och Serbien.

I takt med att antalet sjuka barn ökade fick medias rapportering fart. Flera utvis-

ningar av familjer med sjuka barn väckte upprördhet. Det anordnades demonstrationer och upprop som krävde amnesti för flyktingfamiljerna. Samtidigt gjorde misstankarna om att barnen var manipulerade

”'Spelet om de apatiska barnen' fick ett starkt genomslag. De läkare och psykiatriker som hade försökt föra en diskussion om alternativa förklaringar till barnens tillstånd tystnade.”

frågan infekterad. Debatten blev alltmer polariserad. Den socialdemokratiska regeringen tillsatte en utredning som omedelbart anklagades för att vara styrd av fördomar och förutbestämda uppfattningar om att flyktingfamiljerna bluffade. Barnläkarföreningen avvisade alla påståenden om att barnen inte skulle vara sjuka på riktigt. Under tiden blev antalet barn som

insjuknade allt fler. Framåt 2005 rörde det sig om flera hundra apatiska barn, som de kom att kallas i media.

Den 19/9 2006 sände SVT:s flaggskepp för undersökande journalistik, *Uppdrag granskning* (hädanefter *UG*), ett program med titeln "Spelet om de apatiska barnen". I fokus stod den statliga utredning, som i sin andra rapport hade kommit fram till att en av förklaringarna till barnens tillstånd kunde vara att de simulerade eller var manipulerade av sina föräldrar. Frågan som ställdes i programmet var om detta påstående var riktigt. Eller som reportererna Gellert Tamas uttryckte det i programmets inledning: "Är de apatiska barnen en bluff, eller vem är det som bluffar?"

Svaret som gavs i programmet var nej, allt tal om att det kunde röra sig om något annat än riktig sjukdom saknade grund. I en genomgång av hundra fall kunde inte ett enda manipulerat barn hittas. Varje person som ifrågasatte barnens sjukdom ställdes mot väggen och visade sig vara främlingsfientlig, fördomsfull eller okunnig. Det avslöjades att den statliga utredningen hade ignorerat internationell forskning som visade att barnens symtom inte var unika utan tvärtom väl kända. Det sades också att det fanns apatiska flyktingbarn i andra länder, tvärtom vad utredningen påstod.

► "Spelet om de apatiska barnen" sändes i SVT:s Uppdrag granskning den 19 september 2006.

"Spelet om de apatiska barnen" fick ett starkt genomslag. De läkare och psykiatriker som hade försökt föra en diskussion om alternativa förklaringar till barnens tillstånd tystnade. Tre år senare följde Tamas upp programmet med boken *De apa-*

”Jag fann allt färre skäl att tacka nej. Det var dessutom ett spännande uppdrag. Det är inte ofta en redaktion låter granska sin egen undersökande journalistik.”

tiska (Natur & Kultur, 2010). I den drev han samma tes: de apatiska barnen var sjuka på riktigt. Detta blev det narrativ som kom att dominera. Först tretton år efter att "Spelet om de apatiska barnen" sänts bröts tystnaden på allvar. I september 2019 publicerade magasinet *Filter* ett reportage om två före detta, nu vuxna, apatiska barn. Båda vittnade om att de av sina föräldrar tvingats att låtsas vara sjuka. Plötsligt trädde den ena efter den andra läkaren och psykiatrikern fram och berättade om sina erfarenheter från mitten av 00-talet – att de redan då fattat misstankar om manipulation, men inte vågat diskutera det öppet av rädsla för att bli stämplade som främlingsfientliga.

Media beskylldes av olika debattörer för att blint och naivt ha understött den då rådande "politiskt korrekta" uppfattningen att de apatiska barnen var sjuka på riktigt

och att de var offer för en orättfärdig asylprocess. I fokus för kritiken stod "Spelet om de apatiska barnen". På ledarplats i *Expressen* och i *Dagens samhälle* anklagades *UG* för att ha haft ett förödande inflytande på den dåvarande debatten om orsakerna till barnens tillstånd.

UG:s projektledare Ulf Johansson och den tidigare projektledaren Nils Hanson gick i svaromål och menade att de två barnens berättelser inte motsade programmens slutsatser. Gellert Tamas tog strid med *Filters* reporter Ola Sandstig i en skriftväxling i *Dagens Nyheter*. Tamas ifrågasatte inte de två före detta apatiska barnens berättelser, men avvisade all kritik mot sitt program och hävdade att det fortfarande gav en korrekt bild av fenomenet. De två nu vuxna barnen som trädde fram i *Filter* utgjorde undantag, menade han.

Jag hade aldrig intresserat mig mer än ytligt för frågan om de apatiska flyktingbarnen. Men jag följde debatten i *DN* med intresse. Tamas och Sandstig gav rakt motsatta bilder av fenomenet. Sandstig tyckte hävda att alla apatiska barn var manipulerade eller simulerade, Tamas att alla apatiska barn var sjuka på riktigt. Sandstig anklagade dessutom Tamas för att ha mörkat uppgifter som talade emot slutsatserna i hans program. Tamas förnekade. Vem som hade rätt var omöjligt att avgöra. Men en sak var klar: Ola Sandstig och *Filter* hade lyckats väcka nytt liv i debatten om de apatiska flyktingbarnen.

NÅGON MÅNAD SENARE fick jag ett oväntat samtal från Ulf Johansson, projektledare och ansvarig utgivare på *UG*. Han hade beslutat sig för att tillsätta en utredning av "Spelet om de apatiska barnen". Ville jag åta mig uppdraget? Min första tanke var

att tacka nej. Varför skulle jag vilja sticka in huvudet i denna konflikt av oförsonliga och – som det tycktes – rent personliga motsättningar mellan Tamas och Sandstig? Dessutom var ämnet avskräckande i sig. Några googlingar bakåt i tiden blottade en giftig cocktail av juridik, psykiatri, asylpolitik, främlingsfientlighet (eller rädsla för), fördomar (om kulturer) och empati (med barnen). Var det möjligt att finna någon sanning i detta?

Men uppdraget var inte att reda ut vem som hade rätt i frågan om orsakerna till barnens tillstånd, utan att granska *UG*:s program från en journalistisk utgångspunkt, utifrån de förutsättningar som rådde 2006 då programmet gjordes, alltså utifrån vad som då var känt och vad som var möjligt för en grävande journalist att kunna ta reda på, oavsett de två barnens berättelser i *Filter*. Bråket mellan Sandstig och Tamas behövde jag således inte bry mig om.

Jag fann allt färre skäl att tacka nej. Det var dessutom ett spännande uppdrag. Det är inte ofta en redaktion låter granska sin egen undersökande journalistik. Det var ett modigt beslut av Ulf Johansson och *UG*. Jag hade inte heller några bindningar till vare sig Gellert Tamas eller Ola Sandstig och *Filter* och kunde ta mig an projektet utan att vara belastad av lojaliteter. En sak som Johansson ville att jag skulle titta speciellt på var hur det låg till med de sex apatiska flyktingbarn, som när programmet gjordes hade vårdats både i Norge och Sverige. Sandstig hade gått igenom de norska vårdjournalerna och menade

att de sex barnen var tydliga exempel på manipulation och att Tamas begått ett misstag som inte hade tagit upp dem i sitt program, trots att han känt till dem. Det

lät onekligen graverande för Tamas trovärdighet. Men inget var givet när jag började mitt arbete.

Jag tittade på programmet en första gång. Det var en stark berättelse som rullade fram på datorskärmen. Steg för steg granskade Tamas olika påståenden som gjorts om att de apatiska barnen var ett resultat av föräldrarnas manipulation. En psykiatriker påstod att de var förgiftade, en annan sade att de tvingades spela sjuka,

”Mitt uppdrag var ju inte att avgöra om de apatiska barnen var sjuka på riktigt, utan att granska programmet utifrån de förhållanden som rådde då det gjordes, alldeles oavsett vad som nu kommit fram.”

en tredje att sjukvårdspersonal sett mat försvinna ur kylskåpen på nätterna och att man misstänkte att barnen var uppe när ingen såg dem. Men när Tamas konfronterade såg kunde ingen bevisa något.

Programmet fortsatte med att visa att den statliga utredningens påstående att epidemin av apatiska flyktingbarn var unik för Sverige var felaktigt. I Australien fanns det hundratals flyktingbarn med samma symtom. Inte heller symtomen var något nytt, vilket migrationsminister Barbro Holmberg påstått. I SVT:s arkiv hittade Tamas exempel på flyktingbarn i Sverige med uppgivenhetssymtom från början av 90-talet. I den medicinska litteraturen hittade han beskrivningar av liknande fall från 50-talet.

Det framstod också som att den statliga utredningen nonchalerade internationell forskning. En brittisk psykiatriker framträdde i programmet och kritiserade utredningen för att inte ha kontaktat honom, trots att han var världens främste expert på barn med denna typ av symtom. En australiensisk psykolog, som stod bakom uppgiften om de hundratals fallen av apatiska flyktingbarn i Australien, hade inte heller kontaktats av utredningen. I det fallet var det extra besvärande för utredningen, eftersom den av regeringen utsedda nationella samordnaren och chefen för utredningen, Marie Hessle, offentligt sagt att man hade kontaktat honom för att skaffa information om situationen i Australien. Hon hade alltså ljugit om detta.

Förklaringen till detta bedrägliga beteende var att den statliga utredningen var korrupperad av en förutbestämd uppfattning om att de apatiska barnen var manipulerade. I bakgrunden skyntade en regering och en migrationsminister, som gärna såg att utredningen kunde visa att de asylsökande flyktingfamiljerna bluffade. Skälet var att man ville begränsa asylinvandringen av rädsla för att annars göda främlingsfientliga politiska krafter. Regeringen var alltså beredd att offra de sjuka barnen i stället för att ta öppen strid med dessa krafter. Logiken i programmet var glasklar. Alla pusselbitar föll på plats. I en egen undersökning visades det också att man inte kunde finna ett enda fall av ett manipulerat apatiskt barn.

Jag tog kontakt med Tamas för ett första möte. Han verkade inte särskilt besvärad av att vara utsatt för en utredning. Hans fokus var på kritiken från *Filter*. Han menade att de två fall som Sandstig hade fått fram inte motsade det han visat i sitt program 13 år tidigare. Han hade aldrig påstått att det inte kunde finnas barn som var manipulerade. Det han visat i programmet var att det inte fanns ett enda belägg för att det verkligen förekom. Som *Filter* visat kunde det naturligtvis finnas undantag, vilket han också själv sagt i ett uppföljande UG-program på den tiden.

Tamas argumentation var – i likhet med programmet – övertygande och logisk. Min känsla var att resultatet av min granskning nog skulle bli ganska magert. Även Granskningsnämnden hade bedömt programmet och funnit att det med undantag för några synpunkter på formuleringar varit sakligt korrekt. Jag skulle nog hitta en och annan brist, sådana finns alltid, men inte mer än så. Och varför inte? Mitt uppdrag var ju inte att avgöra om de apatiska barnen var sjuka på riktigt, utan att granska programmet utifrån de förhållanden som rådde då det gjordes, alldeles oavsett vad som nu kommit fram. Kanske var det omöjligt att hitta några fall av manipulerade barn vid den tidpunkt programmet gjordes? Kanske fanns det inte ens några?

SÅ VAD VAR egentligen känt om de apatiska barnen då? Med stigande förvåning plockade jag fram artikel efter artikel ur mediearkiven. I *Läkartidningen* och *Dagens Medicin* diskuterade läkare och psykiatriker orsakerna till barnens tillstånd och lade fram olika teorier och studier. Det

blev snabbt tydligt att barnens symtombild inte stämde med några etablerade psykiatriska diagnoser. De var i övrigt friska. Det handlade om något nytt, men vad det var kunde ingen säga med säkerhet.

I rapporter från landsting och kommuner berättades hur den snabbt ökande mängden sjuka flyktingbarn skapade ett hårt tryck på de barn- och ungdomspsykiatriska klinikerna. Personalen gav uttryck för känslor av frustration och vanmakt, eftersom man saknade behandlingsmetoder och inte kunde medverka till barnens tillfrisknande. Man upplevde sig som manipulerade och det fanns en känsla av att barnen ”användes” av föräldrarna, att barnen fick bli ”symtombärare” för familjens desperation och att familjerna inte hade något att vinna på att de blev bättre.

Särskilt uppeendeväckande var det faktum att nästan alla barn insjuknade först efter att familjen fått avslag på sin ansökan om uppehållstillstånd och att inga barn tillfrisknade utan att familjen beviljats uppehållstillstånd. Det rapporterades om att mödrarna hade en påtagligt negativ inverkan på skeendet. De behandlade barnen som om de var döende och blev inte glada när de blev bättre. Endast efter att familjen beviljats uppehållstillstånd medverkade mödrarna till barnens tillfrisknande.

Inget av detta kände jag igen från ”Spelet om de apatiska barnen”. Inget sades där om kopplingen mellan beslut om uppehållstillstånd och insjuknande/tillfrisknande eller om mödrarnas beteende. Inget

► Johan Åsard.

sades om att inga ensamkommande barn blev sjuka (det fanns alltså en koppling till familjerna) och att det i stort sett bara var barn från minoritetsbefolkningar i fyra länder i forna Sovjetunionen och Serbien som drabbades, medan inga barn från till exempel Somalia insjuknade, trots att de bevisligen bar på traumatiska upplevelser.

Var inte detta högst relevant information i en granskning av orsakerna till de apatiska barnens tillstånd? Det var ju dessa omständigheter – i kombination med den

endemiska utbredningen och avsaknaden av diagnos och behandlingsmetoder – som låg till grund för tillsättningen av den statliga utredningen och som gjorde det fullt rimligt att den intresserade sig för frågan om manipulation. Att utredningen sedan inte kunde slå fast något med säkerhet, utan nöjde sig med att säga att manipulation kunde vara en av flera möjliga orsaker till barnens tillstånd, förändrade inte detta faktum. Jag började inse att om det fanns problem med programmet behövde det inte nödvändigtvis handla om vad som berättades i det, utan vad som *inte* berättades.

Men hur var det med det som sades i programmet? Hur var det med den övertygande motbevisningen av alla påståenden att det förekom manipulation, att symtomen inte alls var något nytt och unikt och att utredningen ignorerade internationell forskning som kunde förklara barnens tillstånd? Steg för steg upptäckte jag hur ett mönster framträdde som förklarade varför programmet vid en ytlig betraktelse var så övertygande, medan det i själva verket var vilseledande och manipulativt.

Ett exempel är intervjusekvensen med den brittiske psykiatrikern Bryan Lask, i vilken han kritiserar den statliga utredningen för att inte ha kontaktat honom. Intrycket som ges är att utredningen nonchalerade betydelsefull internationell forskning. Men det gjorde den inte. Utredningen hade tagit del av Lasks forskning och redovisat den utförligt i sin första rapport våren 2005. Detta berättades dock inte i programmet. Inte heller berättades det att de flesta experter ansåg att Lasks forskning inte var relevant som förklaring till barnens tillstånd.

Ett annat exempel är att migrationsminister Barbro Holmberg skulle ha fel när hon i Riksdagen sade att hon hade uppgifter som visade att apatiska barn plötsligt tillfrisknade under utvisning. För att motbevisa detta intervjuades chefen för Kriminalvårdens transporttjänst, som sade att han inte sett en enda notering av något sådant i utvisningsrapporterna. Det stämde säkert. Men det bevisade ingenting eftersom det i rapporterna endast noterades om utvisningen var verkställd eller om det uppstått hinder. Det berättades inte i programmet.

Än värre är det med de påstådda apatiska flyktingbarnen i Australien. I ett klipp från ett *Aktuellt*-inslag ett år tidigare, som visades i programmet, sade den australiensiske psykologen Zachary Steel att det fanns hundratals apatiska flyktingbarn i Australien och att de hade samma symtom som barnen i Sverige. Detta följdes av ett klipp från ett uppföljande *Aktuellt*-inslag, där den nationella samordnaren Marie Hessel sade att det här var uppgifter som var av intresse för utredningen och att man hade tagit kontakt med Steel. I nästa sekvens återkom Steel i en telefonintervju med Tamas. Steel sade att han inte haft kontakt med den svenska utredningen. Det framstår alltså som att Hessel ljög. Men gjorde hon det? I efterhand har det blivit känt att utredningens forskningsledare skickade ett mail till Steel samma dag som han framträdde i *Aktuellt*, den 1/6 2005. Av någon anledning tycks mailet ha

► Gellert Tamas.

gått Steel förbi, men uppenbarligen var det detta försök till kontakt som Hessel syftade på.

Vid mitt andra möte med Tamas frågade jag honom om han tyckte det var korrekt att ge en bild av att Hessel ljög när hon sade att Steel kontaktats, det hade ju gjorts ett försök? Tamas svarade att han inte kände till att det skickats ett mail från utredningen till Steel när han gjorde programmet, det fick han kännedom om först senare. Men han menade att programmet ändå gav en riktigt bild av hur det förhöll sig, eftersom Hessel hade sagt i *Aktuellt*-inslaget att utredningen hade tagit "direkt kontakt" med Steel, vilket enligt Tamas ska förstås som att kontakt var upprättad, inte bara att det gjorts ett försök. Han sade också att Hesses agerande stämde med den bild han hade av henne, att hon undvek att ta in information som gick emot hennes egen uppfattning: att de apatiska flyktingbarnen var något unikt för Sverige. Om hon hade varit angelägen om att få kontakt med Steel hade hon väl skickat ett påminnelsemail, menade han.

Men om Tamas hade tagit reda på vad som verkligen hände hade han varit tvungen att ge en helt annan bild av Hessel och utredningen. Utredningen nöjde sig nämligen inte med att inte få svar från Steel, utan gick omedelbart vidare med en förfrågan till de australiensiska myndigheterna via den svenska ambassaden, för att undersöka Steels uppgifter om att det fanns en epidemi av apatiska flyktingbarn i Australien, motsvarande den i Sverige. Svaret var att det fanns ett fall, en pojke från Iran.

Vad var det då för barn som Steel pratade om, enligt honom hundratals fall? När jag undersöker saken visar det sig att det handlade om barn som var placerade i flyktingläger på öar runt Australiens kust. Lägren präglades av omänskliga förhållanden med ständiga utbrott av våld, upplopp och hungerstrejker. Ett stort antal barn i lägren för illa och diagnostiserades med posttraumatiskt stressyndrom, PTSD, alltså något helt annat än uppgivenhetssyndromet hos flyktingbarnen i Sverige. Detta hade varit lätt att ta reda på. Situationen

► Rädda barnen bildar opinion för de apatiska flyktingbarnen utanför Riksdagshuset, 2005.

i lägren var väl känd och fanns bland annat beskriven i en uppmärksammad rapport om mänskliga rättigheter, publicerad 2004, alltså två år innan "Spelet om de apatiska barnen" gjordes. När jag tittar igenom intervjusekvensen med Steel från *Aktuellt*-inslaget på nytt ser jag också att rapporten faktiskt syns i bild. Titeln är fullt synlig. Det gör det än mer obegripligt att detta inte kontrollerades. I stället framstår det som att den nationella samordnaren Ljög och att den statliga utredningen och migrationsministern hade fel, när de sade att fenomenet med de apatiska flyktingbarnen var unikt för Sverige.

DET FINNS FLER exempel i programmet på samma typ av bedräglig "bevisföring", där felaktiga påståenden får stå oemotsagda eller okontrollerade eller där sanna, men irrelevanta påståenden leder till felaktiga slutsatser. Tillsammans bildar de en förrädisk övertygande kedja av falska indicier som understödjer programmets tes: att allt tal om att barnen inte är sjuka på riktigt saknar grund och är baserat på fördomar och dolda politiska agendor.

Även huvudpunkten i programmets granskning, den egna undersökningen av om det kunde finnas manipulerade barn, är problematisk. Tamas berättar att de satte upp två kriterier för att manipulation skulle anses belagd: det skulle framgå av en sjukjournal och det skulle bekräftas av en behandlande läkare. Uppåt hundra fall gick igenom. Resultatet var enastående tydligt: inte ett enda fall av manipulation kunde beläggas.

Men hur tillförlitligt var detta resultat? Hur skulle tillfrågade läkare på ett säkert sätt kunna skilja ut manipulerade barn från sådana som var sjuka på riktigt? Fanns det någon etablerad metod att fastställa manipulation? Hur skulle vårdpersonalen tolka den negativa inverkan som föräldrarna – framför allt mödrarna – hade på barnen? Var det manipulation eller omedveten/oavsiktlig påverkan? Hur skulle man tolka avsaknaden av muskelförtvining och liggsår hos barn som varit sängliggande under lång tid eller det faktum att tillfrisknande i princip var omöjligt utan beviljat uppehållstillstånd för familjen? Till detta kom en rädsla hos vårdpersonalen för att misstänkliggöra flyktingfamiljerna. Man kan fråga sig hur stor sannolikheten var för att en läkare skulle gå ut i *UG* och peka ut en enskild flyktingfamilj som bluffmakare, med de konsekvenser det kunde få för familjen och för läkaren själv?

Programmet borde ha gjorts med ett bredare perspektiv. De unika omständigheter som omgav fenomenet borde ha tagits upp. Varför inte låta vårdpersonal berättas om den vanmakt de kände i avsaknad

av etablerade diagnoser och behandlingsmetoder, och den frustration som fanns över känslan av att saker inte stod rätt till med föräldrarnas sätt att förhålla sig till de sjuka barnen? Här fanns många källor att ösa ur i form av enkäter och rapporter som vittnade om hur vården av barnen upplevdes som frustrerande och där misstankar om manipulation formulerades. I *Läkartidningen* och *Dagens Medicin* förekom rikligt med observationer när det gällde anmärkningsvärda symtombilder och föräldrarnas roll. Det kanske inte hade blivit lika slagkraftigt som att med bestämdhet säga

”Man kan fråga sig hur stor sannolikheten var för att en läkare skulle gå ut i *UG* och peka ut en enskild flyktingfamilj som bluffmakare, med de konsekvenser det kunde få för familjen och för läkaren själv?”

sig kunna avvisa alla misstankar om att de apatiska flyktingbarnen var en bluff. Men det hade gett en mer intressant och sannare bild av den komplexa situation som förelåg. I stället ställde sig programmet till hundra procent på den ena sidan av åsiktskriget om de apatiska flyktingbarnen, detta utan att egentligen bevisa någonting.

Varför blev programmet som det blev? Hur kunde alla dessa faktafel och okontrollerade påståenden tillåtas passera den faktakontroll som ändå gjordes av Tamas och en redaktör innan sändning (den så kallade line-by-line-metoden hade sedan ett par år tillbaka börjat användas av *UG*)? Föll man offer för det som brukar kallas för "confirmation bias" – att man omedvetet bortser från fakta som talar emot den egna hypotesen? Eller skedde det fullt medvetet i övertygelsen om att man hade rätt i att alla påståenden om att de apatiska barnen var manipulerade var felaktiga, och att alla omständigheter och fakta som talade emot den egna hypotesen inte var relevanta?

Tamas själv är inte till någon hjälp. Vid vårt andra möte frågade jag om det var något han tyckte att han kunde ha gjort annorlunda eller om det var något han ångrade med programmet. Hans svar var nej. I en text som publicerades på SVT:s hemsida i samband med publiceringen av

min utredning i april i år avvisar han all min kritik. Han vill inte ens vidkännas de faktafel som jag pekar på, till exempel det felaktiga påståendet att det fanns hundratals apatiska flyktingbarn i Australien.

När det gäller frågan om de sex apatiska barnen som vårdades i både Sverige och Norge och som i *Filter* påstås ha varit manipulerade, så stämmer det att Tamas inte tog upp dem i programmet, trots att han kände till dem. Så vitt jag förstår hade det dock inte ändrat programmets inriktning om han hade gjort det. I en artikel på *UG*:s hemsida några veckor efter att programmet sändes tog han upp ett av fallen. I artikeln avvisade han alla påståenden om att det barnet skulle ha varit manipulerat.

VILKET ÄR DÅ svaret på gåtan om de apatiska flyktingbarnen? Som jag har visat är fenomenet betydligt mer komplicerat än vad det framställdes som i "Spelet om de apatiska barnen". Att peka ut personer som ifrågasätter barnens sjukdom som främlingsfientliga och fördomsfulla har varken hjälpt barnen eller lett till någon förklaring. I dagsläget finns det fortfarande ett hundratal apatiska barn i Sverige. Sedan början av 00-talet rör det sig om över tusen fall. Fortfarande 20 år senare är det oklart vad som orsakar barnens tillstånd. SBU har nyligen gått igenom över tusen forskningsrapporter och studier och inte funnit några vetenskapligt hållbara förklaringar. Socialstyrelsen försökte sig på en omstridd diagnoskod för några år sedan, men har efter den nyväckta debatten påbörjat en utvärdering. Enligt SBU:s forskningsgenomgång är fenomenet fortfarande unikt för Sverige.

För journalistiken finns det lärdomar att dra. Min granskning belyser framför allt ett klassiskt problem som handlar om att journalisten – omedvetet eller medvetet – väljer bort fakta, som talar emot den egna hypotesen. Det kan finnas olika skäl till att det sker, men konsekvenserna är alltid allvarliga. Förutom att publiken blir vilseledd riskerar "selektiv" journalistik att i förlängningen undergräva journalistikens trovärdighet och spela populistiska politiska krafter i händerna, som får möjlighet att framstå som "sanningssägare", inte minst i frågor som rör just invandring och asylpolitik. Detta är särskilt allvarligt i dagens läge när hederlig journalistik misstänkliggörs av både regeringar och mörka politiska krafter. Journalistiken måste våga komplicera för att vinna publikens förtroende.

► Johan Åsard är journalist och tidigare chef för *Kalla fakta*, TV4.

Debatt

NORMKRITIKEN VILL SORTERA BORT ALLT AVVIKANDE OCH KOMPLICERAT

Av Thomas Steinfeld

Normkritiken slog igenom i Sverige kring 2010 och dess frammarsch har ägt rum nästan utan debatt. Men bakom dess kritik av avgränsande normer döljer sig maktanspråk. Man kan bara förkasta en norm genom att placera en annan norm över den. **Alla normer ska kritiseras, säger normkritikens företrädare, men det gäller inte dess egna normer, som utnämns till en värdegrund som inte får ifrågasättas.**

GÖTEBORGS KOMMUN PUBLICERADE för några år sedan en skrift om normkritik som fortfarande finns att läsa på stadens nätsida. Uppsatsen har karaktär av ett åtagande, men tycks samtidigt vända sig till en allmän publik, som kanske förväntas bestå av stadens invånare, men kanske också av allmänt intresserade. "Normkritiken", heter det i texten, består i "att ifrågasätta det som tas för givet. Att kritiskt granska det vardagliga, det 'normala', det som uppfattas som självklart." Liknande programförklaringar finns i många svenska kommuner och i skolor, på högskolor och museer, men långtifrån bara där. Näringsdepartementet har främjat konferenser om "normkritik i skogen", medan Kulturrådet ville stödja "normkritiska och inkluderande" projekt. Till och med företagsvärlden har nåtts av normkritiken. Redan 2016 marknadsförde varuhuset Åhléns en klädserie under rubriken "bryt klädmaktssordningen" med förklaringen: "En man som klär sig mer kvinnligt klär av sig sin makt och en kvinna som klär sig mer manligt klär på sig den." Tyvärr saknade reklamen en förklaring av vad "makt" är, varför den finns och hur den utövas.

Den svenska normkritiken tycks vara ett vetenskapens barn. Under 70-talet talade den franske filosofen Michel Foucault om

"subjektets fabrikation" i och genom makten. Under 90-talet förklarade hans amerikanska kollega Judith Butler att uppdelningen av mänskligheten i "manlig" och "kvinnlig" är en konstruktion som syftar till att etablera och upprätthålla framför

”Den vetenskap som den svenska normkritiken åberopar är en liten, speciellt utvald och omstridd del av all humanistisk vetenskap.”

allt den manliga "makten". Samtidigt utvecklades också en teori om "queerness", framför allt av den amerikanska litteraturvetaren Eve Kosofsky Sedgwick, som hävdade att den manliga skrällen inför homosexualiteten har varit grundläggande för de västliga samhällenas framfart. Tio år senare började den amerikanske pedagogen Kevin Kumashiro sprida sina idéer om "anti-oppressive education", som vänder sig mot en "common sense", som påstås ha en stor del i alla former av förtryck.

Det är dessa namn som gång på gång

upprepas när den svenska normkritiken åberopar en vetenskaplig legitimering för sina ärenden. Men dessa står bara för en mycket liten del av alla vetenskaper som sysslar med normer. Rättsvetenskaplig forskning (Hans Kelsen och den fiktiva normen) och politisk teori (Hannah Arendt om makt) saknas helt; om Carl Schmitt, Norberto Bobbio eller Jürgen Habermas, som alla ägnade en stor del av sin filosofiska verksamhet åt normernas teori, sägs inte ett ord. Inte ens John Rawls ("justice as fairness") förekommer, trots att amerikanska författare dominerar i den svenska receptionen av normlärar.

Den vetenskap som den svenska normkritiken åberopar är en liten, speciellt utvald och omstridd del av all humanistisk vetenskap. Ändå legitimerar den en inte bara pedagogisk utan också institutionell praxis, som inte accepterar någon relativisering eller ens undantag. I detta hänseende, som teoretisk generallinje innanför och utanför högskolorna, kan normkritiken som samhällsfenomen betraktat bara jämföras med den marxistiskt inspirerade sociologin under det sena 60- och 70-talet, när teorin också genast övergick i en folkpedagogisk mission. Också marxismen nådde ut till de mest avlägsna byarna, såsom normkritiken gör i dag.

"Normmedvetenhet och normkritik", heter det tvärsäkert i en skrift med vilken

Skolverket vill upplysa om "skolans värdegrund", kan "vara ett stöd och ge oss som skolpersonal konkreta verktyg i skolans arbete." Förehavandena konkretiseras genom att man hänvisar till könsroller, till "svenskheten" som mått eller till medelklassens självmedvetenhet, för att sluta med de transsexuellas hälsa. Normkritikens praktiska relevans verkar utsträcka sig till det oändliga. Dessutom verkar normkritiken vara någonting som man lätt kan lära sig. Att gå på "normjakt" för att spåra upp så många av dessa onda andar som möjligt är en syssla som Uppsala kommun rekommenderar stadens föreningar.

Hur svårfångade dessa andar faktiskt är, all jaktiver och all förment visshet till trots, kan illustreras med ett exempel från normkritikens vardag. Kvinnliga statyer, påstår publicisten Inti Chavez Perez, en ledamot i insynsrådet i ett statligt verk som kallas Myndigheten för Ungdoms- och Civilsamhällesfrågor, är ofta "platta mellan benen medan manliga statyer får ha kvar sina könsdelar. En manlig blick på kvinno-kroppen har genom historien lett till att hennes kön reducerats till slidan medan de yttre könsdelarna glömts bort. För många tjejer som jag möter blir det här ett problem. De känner skam ..."

Verkligen? Hur många svenska skolflickor brukar betrakta statyer från antiken eller renässansen? Läger de då inte märke till att de manliga statyerna är prydda enbart med förvånansvärt små könsdelar, uppenbarligen för att skilja mellan nakenhet och begär, alltså av samma anledning som kvinnorna är så "platta" mellan benen? Och så förstår normkritikern inte någonting så elementärt som att en realistisk

gestaltning av kvinnans könsdelar skulle ställa denna lära inför ett helt annat och säkerligen inte mindre problem: nämligen frågan om ett realistiskt framställt sköte inte skulle vara olämpligt inbjudande för den manliga blicken.

NORMKRITIKENS INTÅG I det svenska samhället skedde kring år 2010. Det gick snabbt och smidigt, utan framstående propagandister och nästan utan större debatt. Undantaget var kanske en offentlig diskussion som journalisten Ola Wong initierade hösten 2016 i *Svenska Dagbladet*. Han kritiserade den dåvarande kulturministern för att vilja offra museernas kunnighet om historia eller kultur till förmån för en allting utjämnande politisk trend, som framför allt gick ut på att locka minoriteter till de stora institutionerna: "Retoriken är hela tiden att vi är alldeles för vita, alldeles för heterosexuella." Normkritiken hotar att politisera och därmed kväva kulturen, hävdade Wong. Han hade rätt, men enbart politisk kritik mot kulturens politisering lämnar dess främsta instrument, nämligen kategorin "norm", helt oantastad. Själva kategorin kräver en filosofisk, ideologikritisk kritik. Det är där, inom begreppet, som det egentliga problemet ligger, i tron att en norm är ett så enkelt, entydigt och tillräckligt självständigt föremål att det går att "ifrågasätta" den för sig och i sig själv. "Normkritiken", försäkrar Skolverket, handlar om "konkreta verktyg" i kampen mot "exkludering, diskriminering och kränkande behandling, som till exempel våld."

Det kan emellertid vara så att Skolverket har fel. Det kan också vara så att det är ett missförstånd att tro att man kan peka på ett platt ställe mellan benen, för att sedan anta att man har lagt fram ett bevis för en norms existens. Men hur rättfärdigar man då denna tvärsäkerhet, som svenska myndigheter och bildningsinstitutioner uppvisar så fort det talas om normer? Är detta inte ett ämne som är så invecklat att filosoferna under långt mer än tvåtusen år har funderat på dess mening och funktion? Uppenbarligen skramlar de fortfarande i sina lädor, för de har aldrig kommit fram med de "konkreta verktyg" som Skolverket påstår sig förfoga över.

NORMER, SÄGER MAN i Göteborgs kommun, "är uttalande föreställningar om vad som anses vara det normala". Liknande formuleringar (som egentligen inte är definitioner, utan tautologier) hittar man hos nästan alla svenska myndigheter och bildningsinstitutioner. Visserligen stämmer påståendet, bortsett från att många normer faktiskt är uttalande eller skrivna: normer finns överallt, de är av mycket

varierande slag och förekommer i stort antal, från sättet att sitta eller gå till de ibland oskrivna reglerna för bordsskick till det utstuderade lagverket för dråp och mord, som föreligger i skrift. Utan normer, så mycket är säkert, skulle de flesta människors liv vara kort och våldsamt. Det vet man också i Sverige, varför de flesta självutnämnda normkritiker envisas med att vilja arbeta mot "begränsande" normer: "Normer", skriver Skolverket på sin dåliga svenska, "har också att göra med hur vi förstår vår verklighet och vad vi tycker är sant och rätt." Förvisso. Samtidigt har de "också att göra med" hur vi sitter och hur vi sover, hur vi älskar och hur vi mördar.

Men vad händer om många – fastän inte alla – normer är både begränsande och befriande, och detta på en och samma gång? Som normen att äta med kniv och gaffel till exempel, som förhindrar smetiga händer och det råa glufsandet, samtidigt som den öppnar för mera hygien, lättare sällskapsliv och kanske förhöjda smakupplevelser. Visst kan man vända på saken, så att glufsandet framstår som en missad möjlighet (i Kina till exempel lär glufsandet ses som ett tecken på behag och samtycke, även vid fina middagar). På ett liknande sätt kan modet vara en befrielse från den begränsning som en fast klädselordning innebär. Men man kan vända på saken och betrakta modet som en begränsning, eftersom man känner sig tvungen att inte alltid ha samma tröja på sig utan sätta på sig någonting "flott". Så kan man fortsätta, fram till normkritikens förmodligen mest favoriserade ämne: till och med en "chauvinistisk mansroll" kan samtidigt vara begränsande och befriande både för rollens innehavare och för den som får uthärda honom. En norm, för att säga det på ett annat sätt, kan aldrig vara "självklar" redan av den enkla anledningen att normerna brukar brytas.

Samma dialektik gäller till och med för någonting så skenbart eftersträvarvärt som "jämlighet". Den uppfattas inte alls genomgående som en befrielse och detta gäller också för helt vanliga svenskar. Jämlighet kan i stället upplevas som en begränsning. Minst halva utbudet av populärkultur och säkerligen mycket mer än hälften av befolkningen drömmer om att någon (helst han eller hon själv) skulle vara en "alldeles speciell person", annorlunda och kanske värdefullare än alla andra. Var finns då strävan efter "jämlighet"? Och tvärtom: utgör inte alla försök att bryta regler, att "ifrågasätta" traditionen eller att lämna konventionerna bakom sig, kort sagt hela ideologin kring den moderna, kreativa individen, sedan länge en norm i sig själv? Och detta på ett sätt som uppenbarligen är mera "begränsande" än

► Moderate politikern Per Schlingmann "bryter klädmaktsordningen" i Ählens kampanj.

den gamla, traditionella föreställningen om en ansvarsfull vuxen människa någonsin varit? Märks det inte att utbrytaren från alla normer och den jämlika människan inte kan vara en och samma person? Talet om att vilja angripa "begränsande" normer upprepas dock så ofta i normkritikens programförklaringar att det uppenbarligen inte bara är Skolverket som inte tänkt efter.

Normer är svåra att rättfärdiga och det gäller i allt högre utsträckning ju djupare man beger sig in i de stora, etiska frågorna. Immanuel Kants "kategoriska imperativ" (1785/1788), för att ta det förmodligen mest kända exemplet av en uttalad (och skriven) norm, tycks visserligen vara lätt att förstå och plausibel: "Handla endast efter den maxim, om vilken du samtidigt kan vilja, att den skall bli allmän lag." Dock hamnar man snabbt i moralfilosofins värsta skärseld om man försöker att fylla maximen med litet konkretion. Skall regeln verkligen gälla för alla, för svaga och funktionshindrade, för kloka och dumma, för fattiga och rika? Så snart man tittar litet närmare på detta "du", som Kant riktar sig till, faller den skenbart enkla maximen isär genom ändlöst många förutsättningar och villkor, som man egentligen borde ta hänsyn till.

EFTERSOM DETTA GÄLLER för många, om inte för alla normer, talar den tyske juridikprofessorn Christoph Möllers i sin också internationellt mycket omtalade bok *Die Möglichkeit der Normen* ("Normernas möjlighet", (2015, den publicerades i våras som *The Possibility of Norms* på Oxford UP) om normen som en "positivt markerad möjlighet" – som någonting som egentligen inte finns, i alla fall i praktisk mening, men som ändå hjälper till att strukturera verkligheten. En norm, förklarar Christoph Möllers, kan inte vara entydig. Man kommer inte ifrån dess "vaga" karaktär, den är och förblir en "hybrid". Normerna är nämligen aldrig helt av denna värld för de står för en tro att "verkligheten kan vara annorlunda än den är". De är regulativa, de går hand i hand med de modala hjälpverben, med "skall" och "vill" och "borde" och "måste". De talar mycket mindre om hur verkligheten faktiskt ser ut än om hur den kanske borde vara (det gäller även för en "manschauvinist", i den mån han tycker att det finns alltför mycket motstånd mot hans ideal om ett manligt dominerat samhälle).

Man förstår lätt vad Möllers menar om man till exempel läser kvällstidningar. Mycket mer än en bild över ett välordnat och normstyrt samhälle levererar de varje dag en katalog över allt ont som människor tillfogar andra människor (och djuren

eller naturen, för den delen). Samtidigt är redan intresset för alla dessa illdåd, för att inte tala om upprördheten eller irritationen, ett tecken på att dåden bedöms med normer i sinnet. "The world is a bad place, a bad place, a terrible place to live" som den brittiska popgruppen Marmalade sjöng 1969.

Varje norm kan varieras, ignoreras eller missaktas, den kan relativeras och brytas, utan att den därmed försvinner. För att ta ett exempel till, denna gång från vardagen. Att äta med kniv och gaffel är ett förvärv från 1800-talet, som utvecklades i Paris, i Frankrikes finaste kretsar, och som

”Varje norm kan varieras, ignoreras eller missaktas, den kan relativeras och brytas, utan att den därmed försvinner.”

i början betraktades av alla andra som en uppvisning i förvekligad lyx. Innan dess åt man kanske med en sked, fram till renässansen nästan enbart med fingrarna. Men också för detta beteende fanns det normer (att äta med tre utsträckta fingrar, måhända). Ingen människa äter utan kultur, hur illa det än må se ut. Det finns inget mänskligt ätande utan norm. Bertolt Brechts berömda slogan "erst kommt das Fressen, dann kommt die Moral" ("först kommer maten, sedan moralen") var vilseledande från början, eftersom moralen sitter redan i maten, till exempel i sättet att tillbereda, med konsekvensen att det knappast går att skilja mellan natur och kultur. Maten förekommer, som Norbert Elias förklarade i *Civilisationsteori* (1939), bara i historiskt utvecklade, normativt förmedlade former. Av denna anledning är det omöjligt att "avslöja" en norm. Ty vad skulle kunna finnas bakom den? Ingenting annat än en annan norm. Den råa naturen försvann, när människan började minnas och formulerade sin första tanke.

"Den här skriften handlar om normer knutna till diskrimineringslagen och mänskliga rättigheter", står att läsa i Göteborgs kommuns uttalande om normkritik. Men vad tillför normkritiken rättsväsendet? Diskrimineringslagen finns, liksom hela civilrätten, och de mänskliga rättigheterna finns också, formulerade av FN:s generalförsamling 1948 och antagna också av Sverige. Men om alla dessa regelverk, allihopa avsedda att bekämpa "normer (som) riskerar bidra till förtryck och ett uppreppande av maktstrukturer"

redan finns, vad skall då en separat normkritik tjäna till? Visst, det är inte bara lärarna som gärna vill bli av med stökiga pojkar, som visar sig vara anhängare av "chauvinistiska mansideal". Men behövs verkligen för pojkarnas omskolning inte bara ett teoretiskt program, utan också en egen byråkrati, tillsammans med ett stort antal experter, som tycks styras av övertygelsen att det störande beteendet försvinner bara man identifierar det som ett uttryck för en opassande norm? Inom svenska humaniora, i skolorna, i museerna, i biblioteken samt i de konstnärliga utbildningarna tycks numera en offensiv bekännelse till normkritiken tillhöra yrkeskvalifikationerna. Skandalerna, oftast förknippade med nya anställningar eller nya projekt, har inte låtit vänta på sig och tycks inte minst vara drivna av studenternas representanter i "jämlikhetens" eller "jämställdhetens" tecken.

"Jämlikhet" och "jämställdhet" är två kategorier som på svenska ofta används som om de skulle betyda nästan detsamma. Det motsatta är fallet. Ty "jämlikhet" är en *förutsättning*, som i den borgerliga föreställningen att alla människor är födda lika och skall ha samma chanser i livet. "Jämställdhet" däremot är ett *resultat*. Vad än en människa har gjort i livet, så skall utfallen inte vara alltför olika varandra. Vill man uppnå "jämställdhet", kan man inte tillämpa "jämlikhet", eftersom förutsättningarna måste ändras om samma resultat skall uppnås. Ett invandrarbarn behöver mer undervisning i det svenska språket, en höginkomsttagare måste betala högre skatter, en kvinna skall föredras vid en anställning om en man har samma kvalifikationer som hon – alla dessa åtgärder skapar icke-jämlikhet för att uppnå jämställdhet. Man skall bemöta studenter på ett "jämnt och jämställt" sätt, rekommenderar dock Karlstads universitet i ett seminarium om normkritik (augusti 2018), som vänder sig till lokala lärarutbildare. Men hur skall detta gå till? Antingen eller, skulle man vilja ropa, eller har den öppna själv motsägelsen blivit en accepterad form av ett ständigt "ifrågasättande", som tycks ha blivit normkritikens grundform?

I en artikel, som Christoph Möllers skrev för den tyska veckotidningen *Die Zeit* (7/5 2020), behandlade han ett fenomen, som man kunde kalla för en rättsväsendets kris. Rättsstatens komplicerade hänsynstaganden förefaller numera vara ett överflödigt biverk, det krävs klara budskap. Jurister, menade han, förfogar varken över "den moraliska klarhetens gåva" eller över ett vetande "som inte blir mångtydigt, eftersom det tar hänsyn till sociala villkor". Men det tycks just vara den moraliska en-

tydigheten som är så åtråvärd, på bekostnad av alla försök "att komma tillrätta med alla motsägelser, som vi bär med oss, som individer och som grupper". Att denna strävan efter entydighet, som strider mot all livserfarenhet liksom mot all juridisk urskiljningsförmåga (och mot alla liberala föreställningar om konfliktlösning genom förhandling), blivit så populär inte minst i statliga institutioner, bådär inte gott för det svenska samhällets vidare framgångar, i alla fall när det gäller förmågan att ta itu med intressemotsättningar.

VISST KAN MAN kritisera normer. Genom att arbeta fram deras inre motsägelser till exempel (och de flesta normer är motsägelserfulla i sig själva) eller genom att man sätter in dem i deras politiska, ekonomiska eller kulturella sammanhang. Då framstår de som historiskt bundna, relativa, berövade alla anspråk på allmängiltighet. Till sist kan man kritisera normer från en generell, och det betyder moralisk synvinkel. Ett sådant försök betyder dock inte någonting annat än att byta ut den mot en norm av åtminstone förment högre giltighet. För att ta ett exempel. I Sverige, liksom i de flesta västeuropeiska länder, väger jämlikhetens princip mer än anspråket på att få "förverkliga sig själv". Prioriteringen följs vanligtvis av konflikter och detta redan när det gäller aktuella intressemotsätt-

Då uppstår fenomen som skyltarna i det restaurerade Nationalmuseet i Stockholm vittnar om, i form av skrifter som konstvetaren Per I. Gedin betecknade som ett sätt att "omöjliggöra förståelsen av tidens konst" (*Dagens Nyheter*, 9/9 2019).

Som förklarande text bredvid några av Carl Larssons akvareller står till exempel att läsa: "Carl och Karins heminredningsideal marknadsfördes genom flera bilderböcker som nådde stor publik i norra Europa. Karins textilier, färgsättningen av rummen och den bohemiska blandningen av stilar och föremål var banbrytande [...] Hemmet präglades också av nationalismens patriarkala könsroller. Carls sovrum är Hyttnäs mest storslagna rum med en jättelik stolpsäng, medan Karin sov i rummet bredvid med barnen, i en enkel säng." Med all rätt pekar Per I. Gedin på att denna historia är tillrättalagd för att passa in i en normkritisk syn på förrföra sekelskiftet och dess könsordning. Den omtalade sängen visas inte ens. Normkritiken behandlar ett verk inte som ett verk i egen rätt och under sina egna villkor, utan som ett medium för normer som kan kritiserars. Den betraktar varje bild med misstänksamma ögon, alltid beredd att hitta indicier på "förtryck" och "upprepade maktstrukturer", vilka sedan leder till ett fördömande av konstnären. Att hela texten till slut inte utmynnar ut i någon form av konsthistoria

heter det i flera programförklaringar, utgår alltid från en norm och förstärker världens uppdelning i "vi" och "dem". "Det gör att bara normen har makt att tolerera och acceptera", menar författarna till en handledning, som Uppsala kommun delade ut till stadens föreningar. På så sätt blir normkritiken både en radikaliserings av toleransprincipen – om var och en blir befriad av tillståndet att få vara som hen är, så får hen vara som hen är i ännu högre grad – och dess slutliga upphävande. Om ingen får ha makt, så får den som ser till att ingen får ha makt den absoluta makten. Och eftersom samhället inte består, och inte kan bestå, av amöbor, av små var-elser utan fast kropp, utan kön och utan förbindelse till sina likar, så agerar normkritikens verkställande organ, från Skolverket till kuratorerna på Nationalmuseet, som självutnämnda välfärdsutskott med licens att bilda "rackets" eller gäng, med förvånansvärt mycket auktoritet och under föga offentlig kontroll. Det är de som vet (eller som tror sig veta), vilka normer som skall betraktas som goda och vilka som får anses förkastliga.

EN NORM, påstår normkritiken, skall alltid kritiserars. "Normmedvetande och normkritik", meddelar Skolverket, skall "hålla värdegrundsarbete levande". Sådana fraser har blivit så vanliga att man måste läsa dem två gånger för att bli uppmärksam på att också de består av en öppen själv-motsägelse: Ty vad är en "värdegrund", om inte en norm som inte står till diskussion? "Normkritik" och "värdegrund" är två kategorier, som omedelbart utesluter varandra: antingen eller, i varje fall så länge man rör sig inom logikens ramar.

När det gäller det praktiska, passar "normkritik" och "värdegrund" dock mycket väl ihop med varandra. Då betyder kombinationen: Du har en norm. Den kan och måste kritiserars, medan min norm är en värdegrund, som därför inte är möjlig att debattera. Bort med alla "avgränsande" normer, kräver normkritiken. Och detta vill säga: bort med allting som följer anorlunda föreställningar om den sociala ordningen än normkritikens norm. Under förvändningen att arbeta för humanitet, för ett "inkluderande bemötande" eller för de mänskliga rättigheterna, bedrivs dock dessa ideals raka motsats: en utsortering inte bara av allt avvikande, utan också av allting som hotar att bli komplicerat.

► Thomas Steinfeld är författare och bor på Österlen. Han arbetar som kulturkorrespondent för *Süddeutsche Zeitung* och är professor i kulturvetenskap i Luzern och Basel (Schweiz).

► "Lathörnet", akvarell från 1894 av Carl Larsson.

ningar. Men vad händer när en sådan prioritering tillämpas på det förflyttna, så att människor som levde för femtio, hundra eller tusen år sedan, plötsligt skall följa en norm som har satts i nutiden (lyckligtvis vet de ingenting om det). Vad händer om en nutida världsåskådning upphäver sig till domare över hela historien, gärna med ett minimum av historiska kunskaper?

eller konstkritik, utan i ett slags personangrepp, angiveri eller tjallande ("stolpsäng") är den yttersta konsekvensen av denna fullständigt ovetenskapliga råhet.

Normkritikens anhängare tror att de med metodens medel skall kunna övervinna principen om tolerans, som lär ha präglat det svenska samhället alltigenom 90-talet och kanske därutöver. Tolerans,

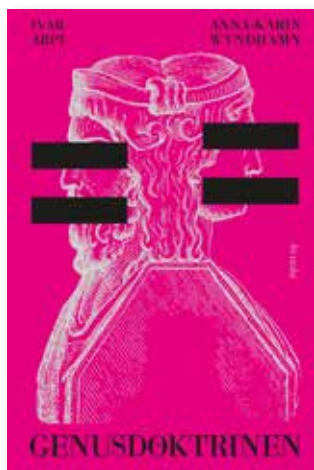
TEMA GENUS & IDEOLOGI

IDEOLOGI OCH AKADEMISK FRIHET

Ivar Arpis och Anna-Karin Wyndhamns *Genusdoktrinen* är en av årets mest omdiskuterade böcker. Författarna hävdar att jämställdhetsintegreringen av universitet och högskolor vilar på genusvetenskaplig forskning som präglas av ensidiga teoretiska ansatser och avfärdar forskning som säger emot de egna övertygelserna. Recensenten **Matilde Tiozzo** menar att boken är viktig, men saknar en bredare analys av varför genusdoktrinen över huvud taget är möjlig i dag.

Johan Söderberg, Evelina Johansson Wilén och Vanja Carlsson ger ett annat perspektiv på ideologins betydelse i sin kartläggning av mediedebatten om jämställdhetsintegreringen och genusvetenskaperna. Både kritiker och försvarare utgår från ett naturvetenskapligt vetenskapsideal och ser värderingar och ideologi som ovetenskapliga. Men inom humaniora och samhällsvetenskap är värdeomdömet och samhällskritiken oskiljaktiga från forskargärningen.

Den amerikanska historikern **Joan Wallach Scott** är aktuell med en bok om akademisk frihet. I en intervju med henne dras paralleller mellan situationen i USA och Sverige. Wallach Scott ställer sig kritisk till dem som hävdar att ämnen som genus, ras och postkoloniala studier är ett hot mot den akademiska friheten, men säger också att även erfarenheter och idéer från "subaltern" grupper måste analyseras kritiskt. Dagens kränkthetskultur ser hon som en följd av att universiteten har utvecklat en servicekultur enligt vilken kunden/studenten alltid har rätt.

Ivar Arpi & Anna-Karin Wyndhamn

Genusdoktrinen

FRI TANKE | 376 S. | ISBN 9789188589347

KRITISK GRANSKNING AV EN IDEOLOGI SOM DÖLJER SIG BAKOM IDEAL OM JÄMSTÄLLDHET

Recensent **Matilde Tiozzo**

Ivar Arpis och Anna-Karin Wyndhamns gedigna genomgång av genomslaget för socialkonstruktivismen inom det svenska utbildningsväsendet är inget man kan avfärda om man värnar den akademiska friheten. **Den ideologi som de kallar genusdoktrinen vill befria oss från alla gränser, men paradoxalt nog leder detta till en allt större kontroll.** Denna ideologi drivs av en minoritet i skydd bakom allmänt omfattade ideal om jämställdhet.

TEMA GENUS & IDEOLOGI

VISSA BÖCKER DRAR man sig för att läsa. Det finns ett otal skäl till det: lättja, ointresse, fördomar eller ren och skär ångest. För undertecknad faller denna bok in i den sistnämnda kategorin. I de tider som råder är det lika bra att läsaren initialt får veta vilken position och hemvist recensenten talar utifrån. Från detta febriga tillstånd av ångest skall dock något mer rationellt och begripligt åstadkommas.

Genusdoktrinen, skriven av ett "höger-spöke" och en "super-nanny", Ivar Arpi och Anna-Karin Wyndhamn, är en noggrann undersökning av hur ideologi implementeras på svenska högre lärosäten och forskningsråd på bekostnad av akademiska principer och meritokrati. Anna-Karin Wyndhamn är disputerad forskare och arbetade på Nationella sekretariatet för genusforskning, som hade i uppdrag av regeringen att stödja universiteten och högskolorna i arbetet med jämställdhetsintegrering, ett uppdrag som Jämställdhetsmyndigheten nu tagit över. Ivar Arpi arbetar som ledarskribent på *Svenska Dagbladet* och tillhör en av de mest framträdande högerdebattörerna i Sverige i dag.

Boken tar avstamp i just jämställdhetsintegreringen av universitet och högskolor, vars syfte är en ökad jämställdhet

inom forskar- och utbildningsvärlden och vars teoretiska ansatser är extremt ensidiga. Enligt författarna har denna teori intersektionella, konstruktivistiska och

”Om jämställdhetskampen tidigare har handlat om att ge kvinnor samma rättigheter som män handlar den senaste kampen i princip om nominalism, att avskaffa kategorierna kvinna och man, i varje fall på en teoretisk nivå.”

normkritiska rötter, i vilka skillnader i första hand förstås som effekter av maktordningar och förtryckande strukturer.

I den konstruktivistiska traditionen ses ingenting som givet och de olika identiteter som skapas (kön/genus, etnicitet, sexuell orientering etcetera) är följderna av ett maktsystem, i vilka vissa gynnas och andra

missgynnas. Den konstruktivistiska teorin (liksom dess avkommor) lägger stor vikt vid språket. En aning hårdraget kan man säga att språket ses som intimt förknippat med makt och att det är genom språket som verklighet och kunskap produceras. Om jämställdhetskampen tidigare har handlat om att ge kvinnor samma rättigheter som män handlar den senaste kampen i princip om nominalism, att avskaffa kategorierna kvinna och man, i varje fall på en teoretisk nivå – utan kategorier, inget förtryck, ungefär. Det är just dessa teoretiska ansatser och drivkrafter som författarna kallar genusdoktrinen.

I nio kapitel går författarna igenom hur genusdoktrinen tar sig uttryck i olika akademiska sammanhang, vilka som har varit pådrivande för arbetet och hur akademiker upplever förändringarna. Källmaterialet är omfattande och består av intervjuer, utdrag ur policydokument, utredningar med mera. Argumenten som framförs är ofta väl underbyggda och verket har en omfattande referensapparat; det är ett gediget arbete Arpi och Wyndham har utfört.

Det är en tesdrivande bok, men trots att den pekar i en tydlig riktning kan man inte vifta bort den som ensidig polemik. Som läsare hade man dock gärna hört mer av dem som försvarar genusdoktrinen,

men enligt författarna har dessa valt att inte vara med eller ”avböjt intervju” som det heter på journalistiska.

Hur tar sig då genusdoktrinen uttryck i det svenska utbildningsväsendet? Boken inleds med olika undervisningssammanhang i vilka aktivistiska studenter tar tillfället i akt för att driva sin egen agenda, stödda av en välmenande och daltande universitetsledning. Mycket här påminner om Dostojevskijs *Onda andar*, som kanske är den bästa skildringen av vuxenvärldens inställsamhet inför yngre generationers ”fritänkande”. Några skrånande studenter med tydliga partipolitiska anknytningar, har givit startskott åt en process som medfört att kurser har ställts in, lärare köpts ut och att litteraturlistor påtvingats andra titlar än de som kursansvarig utsett. Det är ingen inventering att vara stolt över om man värnar den akademiska friheten eller tilliten till sina anställda.

EN RÖD TRÅD som löper genom boken är att genusdoktrinen inte speglar den verklighet den utger sig för att beskriva. De som försvarar genusdoktrinen anför bland annat som argument att kvinnor missgynnas i forskarvärlden, men Arpi och Wyndhamn lyfter fram en studie om tilldelning av forskningsmedel som visar att det snarare förhåller sig tvärtom. Andra argument som jämställdhetsivrare har anført har varit att jämställdhet gynnar forskningens produktivitet, men när forskningsresultat inte kan påvisa någon sådan positiv effekt ignorerar man helt sonika dessa.

Ett annat exempel på sådana skygglappar är när Chalmers gick hårt ut med att denna högskola präglades av en rutten grabbkultur och att den behövde saneras från sexism. Stick i stäv med detta pekade en arbetsmiljöundersökning på att Chalmers har flest nöjda medarbetare bland svenska universitet, att sexuella trakasserier var lägre än på andra lärosäten och att offren för dessa var tämligen jämnt fördelade mellan könen. I samma anda som Chalmers slog Nationella sekretariatet för genusforskning fast att kartläggningar av jämställdhet på de olika institutionerna är överflödiga: ”Det kan finnas pedagogiska och kunskapsmässiga fördelar med att göra lokala kartläggningar av identifierade problem, men generellt sett är det inte relevant att belägga kända strukturella orättvisor.” Teorin säger att det finns strukturella orättvisor, inget mer behöver tilläggas; hur verkligheten är beskaffad har teorin redan svar på. Det problematiska med detta är inte att en ideologi tolkar verkligheten, vilken ideologi gör inte det? Det problematiska är att denna inställning sätter ur spel något som universitetsvärlden bygger på: nyfikenhet, viljan att veta,

frågeställningar å ena sidan, belägg, underlag, studier som visar på huruvida en hypotes stämmer eller inte å den andra.

Andra oroväckande företeelser som författarna tar upp är att det sker en tyst kvotering när det gäller forskningsanslag, att beviljande av forskningsmedel främjas om man har ett genusperspektiv, att äldre män i pensionsnära ålder på Chalmers – som kallas de mediokra männen – köps ut så att yngre kvinnliga begåvningar kan handplockas och anställas i deras ställe. Regeringen har beslutat om en procent-sats i nytillsatta professorer som grundar sig på kön, för nu är det damernas tur. Som skäl framhävs att det finns omedvetna fördomar och strukturer som gör

”I en alltmer identitetsfixerad tid kan man fråga sig om det inte är en återfeodalisering av samhället som vi nu ser, i vilken grupper delas in i olika stånd utifrån identitetstillhörighet.”

att kvinnor konstant missgynnas av det rådande systemet. För att motverka detta tar man fram medvetna strategier och strukturer som i stället skall gynna dem. Frågan är vad dessa strategier gör med kvinnors självbild? Vem vill bli behandlad som det förmenta offret, vars yrkeskarriär bygger på något slags historisk kompensation? Är det vidare verkligen legitimt att postulera omedvetna fördomar som förevändning för att driva igenom en medveten agenda? Denna logiska kullerbytta liknar påståendet att objektivitet inte existerar för att rättfärdiga att man i sin forskning antar ett partiskt perspektiv.

Som Arpi och Wyndhamn framhäver visar universitetets organisationsstruktur på meritokrati, vilket är lagstadgat. Även om det är svårt att förneka att förtjänstfullhet inte alltid stått högst på prioriteringslistan bland de svenska lärosätena och att det förekommit en hel del nepotism och svärgpolitik, är det inte skäl att kasta ut barnet med badvattnet. Men i stället för att skärpa in det meritokratiska idealet tycks man, enligt författarna, överge det.

Meritokratin är ett arv från upplysningstiden och det samhälle som växte fram i kölvattnet av den franska revolutionen, i opposition mot ståndssamhällets hierarki. Merit skulle föregå ståndstillhörighet. I en

alltmer identitetsfixerad tid kan man fråga sig om det inte är en återfeodalisering av samhället som vi nu ser, i vilken grupper delas in i olika stånd utifrån identitetstillhörighet. Beroende på denna tillhörighet appliceras och fördelas privilegier: lagar och regler, rättigheter och skyldigheter.

Genusdoktrinen ges således företräde på bekostnad av andra teoretiska perspektiv, enligt Arpi och Wyndhamn, som också hävdar att dess företrädare inte är mottagliga för andra perspektiv. Som exempel anför författarna att genusvetenskapen vägrar att ta in naturvetenskaplig och biologisk forskning om kön och vilka effekter de skillnader som iakttagits inom dessa områden kan få för den egna forskningen. Ibland får man intrycket att genusvetenskapen skall fungera likt den orörde rören, det rena teoretiska förnuftet som sätter igång (forsknings)världen runt omkring sig utan att själv någonsin bli satt i rörelse eller ifrågasatt. Ifrågasättanden ses som något hotfullt och de som är kritiska associeras med en otäck önskan om tillbakagång. I stället för att bemöta kritiken med sakliga argument menar författarna att företrädare för genusdoktrinen anklagar kritikerna för att vara en del av antigenderrörelsen, att de står för en backlash, och att de bidrar till att legitimera religiösa och nationalistiska våldsverkare.

Genusdoktrinen är överlag en intressant och obehaglig bok att läsa för den som lever upp till det som företrädaren för det Nationella sekretariatet för genusforskning, Fredrik Bondestam, kallar ”kättare”.

MIN HUVUDSAKLIGA KRITIK mot *Genusdoktrinen* ligger på en mer teoretisk nivå, men först några mindre invändningar. Den första rör tolkningen av universitetsledningens lyhordhet inför studenters missnöje som boken tar upp. Här hade man i stället – eller också – kunnat lyfta fram universitetets finansiella incitamentsstruktur, som medför att de aktivistiska studenternas inflytande snarare skall ses som en effekt än en orsak. Universitetets ekonomiska beroendeförhållande till studentantal och ”genomströmning” påverkar dess handlingsutrymme. För det andra hade det varit spännande om författarna i sin argumentation också vågat spela mer på genusdoktrinens planhalva i stället för att nöja sig med att framhålla biologisk forskning som talar emot den. Låt oss anta att den socialkonstruktivistiska teorin och maktanalysen stämmer på en deskriptiv nivå. Men hur kan man utifrån den deskriptiva analysen dra den normativa slutsatsen att maktstrukturerna och exkluderingsarna är fel? Kan man inte lika gärna hävda att de maktstrukturer som råder bör bevaras eller fördjupas? Socialkonstruktivismen

är en salongsnihilism som aldrig vågar ta steget ut i den avgrund den själv har öppnat för – en avgrund som består i ett likställande av allt och som omöjliggör rättfärdigande av ett värde framför ett annat eftersom alla värden är godtyckliga sociala konstruktioner. I stället verkar det som om dess protagonister nöjer sig med att skåla över något som påminner om en akademisk välgörenhetsgala, men som saknar de metafysiska förutsättningarna för den godhet man anser sig besitta.

Min huvudinvändning mot *Genusdoktrinen* är dock att den är något snäv i sin analys av varför genusdoktrinen över huvud taget är möjlig i dag. I en klassisk högeranda, i vilken man ondgör sig över postmodernismen/postmarxismen (ungefär som vänstern får spel av nyliberalismen), ser Arpi och Wyndhamn förklaringen till det som sker på universiteten i dag som resultatet av ett nytt slags vänsteraktivism. Orsaken skulle vara att vänstern har förlorat sitt revolutionära subjekt efter murens (och de kommunistiska utopiernas) fall och då, eftersom arbetarklassen inte längre går att omfamna, kastat sig över ett nytt kramoffer. De nya fördömda är minoritetsgrupper som klassas i olika offerhierarkier. Men frågan är om inte analysen hade vunnit på att lyfta blicken över den nya GAL-TAN-skalan och problematiserat människans villkor i dag. Vilken fråga försöker socialkonstruktivismen besvara och på vilket sätt inordnar den sig i de historiska betingelser som är utmärkande för vår tid?

Om vi tar idén om att de stora berättelserna är döda på allvar, att idén om en mänsklig natur är förpassad till idéhistoriens massgrav och att vi inte längre kan postulera Gud, Framsteg eller någon annan metafysisk storhet, vad finns då kvar?

En ontologi som saknar fundament, eller snarare en instans bortom mänsklig intention, som är konstitutiv för människan och som överskrider och villkorar henne. Socialkonstruktivismen och dess avkomor är ett försök att besvara denna fråga och ingen kan förneka att teoretiker som Judith Butler har tillfört perspektiv som utmanar tankeverksamheten på allvar.

MEN VILKEN MÄNNISKOSYN är det som döljer sig bakom dess anspråk? De normativa ansatserna, det människoideal, den utopi som tycks underliggande för socialkonstruktivismen, är människan utan egenskaper. Om diskriminering och maktstrukturer någonsin övervinns och man kan lägga den strategiska essentialismen och separatismen på hyllan, hamnar man i en existens utan essens, individen i sin renaste form, *la parfaite souveraineté de soi sur soi*, där påverkan av andra är något man själv aktivt väljer. Människan blir en autonom entreprenör, en solipsistisk agent, kapabel att definiera sig själv; hon skall producera sig själv och inget eller ingen får hindra henne från det, vare sig ekonomiska, biologiska, psykologiska, juridiska eller sociala krafter.

Tätt sammanfogat med detta präglas socialkonstruktivismen av föreställningen att gränser är av ondo, de hindrar oss snarare än bistår oss; det som fortfarande tycks villkora oss är en arkaisk rest som måste destrueras. Denna syn på gränser tar sig uttryck på alla områden, inom ekonomin, samhället, privatlivet. Men paradoxalt nog innebär denna nyvunna frihet en tilltagande kontroll av människan för att hon just skall framträda som denna rena individ, fri från yttre påverkansfaktorer. Socialkonstruktivismens kamp mot gränserna från en annan "metafysisk tids-

ålder," leder till ökad kontroll av spelreglerna, en kodifiering och formalisering av de mänskliga relationerna om man så vill. Och kanske är det just i mötet med den andre som effekterna av denna nya ordning ter sig som kraftfullast. Mötet tar formen av ett potentiellt hot, antingen för

”Socialkonstruktivismens kamp mot gränserna från en annan 'metafysisk tidsålder,' leder till en ökad kontroll av spelreglerna, en kodifiering och formalisering av de mänskliga relationerna om man så vill.”

den man möter eller för en själv: man får aldrig vila i den andres blick utan stirrar hellre ner på sina skor av rädsla för att kränka någon.

Detta potentiella hot innebär att mänsklig interaktion kräver alltmer formaliserade koder; samtycket och kontraktet blir det band, den kommunikationsordning som sammanför människor och som ger relationen legitimitet, i privatlivet och i arbetslivet. *Genusdoktrinen* som Arpi och Wyndhamn behandlar kan ses som en sådan kodifiering och normering av relationerna i arbetslivet, där en mening kan kosta en karriär, där dörrar under handledning hålls öppna eftersom man utgör ett ömsesidigt hot för varandra, och i vilken räknandet av kroppar styr rekryteringsordningar.

Av flera skäl är *Genusdoktrinen* en viktig bok. Den granskar den underliggande ideologi som bärs upp av en minoritet och som döljer sig bakom ideal om jämställdhet som majoriteten ställer sig bakom. Den utgör ett motstånd mot dem som alstrar makt genom maktkritik.

Den ångest boken ger mig beror på att jag är del av denna nya oordning, i vilken "allt fast och beständigt förflyktigas" och vi alla försatts i en *splendid isolation* vars samtliga nödutgångar är plomberade med godtycklighetens sigill. Inrättandet av denna nya ordning gör mig inte fri utan vilsen, inte hoppfull utan försvarslös.

► Matilde Tiozzo är frilansskribent och kättare vid Göteborgs universitet och EHES Paris

► Anna-Karin Wyndhamn och Ivar Arpi.

Av Johan Söderberg, Evelina Johansson Wilén & Vanja Carlsson

VÄRDEOMDÖMET ÄR OSKILJAKTIGT FRÅN FORSKARGÄRNINGEN

En kartläggning av mediedebatten om jämställdhetsintegreringen och genusvetenskaperna visar ett tydligt mönster: **Både kritiker och försvarare enas kring ett naturvetenskapligt vetenskapsideal och ser värderingar och ideologi som ovetenskapliga.**

Men i kontrast till naturvetenskaperna är värdeomdömet och samhällskritiken oskiljaktiga från forskargärningen inom humaniora och samhällsvetenskap.

Att det saknas röster som försvarar det hotar i förlängningen forskningens legitimitet.

TEMA GENUS & IDEOLOGI

JÄMSTÄLLDHETSINTEGRERINGEN av forskningen och den högre utbildningen är ett hett omdiskuterat ämne. Forsknings- och utbildningspolitiken har gått från att vara en teknikalitet av intresse endast för de närmast berörda, till att stå i centrum av den kulturkamp som rasar i svensk offentlighet sedan några år tillbaka. Kulturkampen polariserar de universitetspolitiska diskussionerna längs höger-vänster-axeln. När metodfrågan görs till blockpolitik suddas de vetenskapsteoretiska mellanlägena ut. I ett upptrissat debattklimat står valet mellan vetenskap *eller* ideologi, objektiva fakta *eller* subjektiva värderingar och så vidare. Fastän meningsmotståndarna är djupt oense om värdet av jämställdhetsintegrering, tycks de ofta sammanstråla i en vetenskapssyn som bygger på dylika motsärförhållanden. Den kvalitet på forskningen som alla parter i målet säger sig vilja värna ligger nära de medicinska och naturvetenskapliga vetenskapsidealerna. Ingentera sida i mediedebatten har gått ut till försvar för de forskningstraditioner inom humaniora och samhällsvetenskap som integrerar värdeomdömet och samhällskritiken till en oskiljaktig del av forskargärningen.

Debatten om jämställdhetsintegrering av forskningen och den högre utbildningen är bara den senaste i en lång följetång av kontroverser kring genusvetenskapen och

dess rådgivande roll i styrningen av universiteten. En milstolpe i denna historia var inrättandet av de så kallade "Thamprofessurerna" på 1990-talet. I syfte att bryta manliga professorers dominans inom en

”Ingentera sida i mediedebatten har gått ut till försvar för de forskningstraditioner inom humaniora och samhällsvetenskap som integrerar värdeomdömet och samhällskritiken till en oskiljaktig del av forskargärningen.”

rad discipliner inrättade regeringen ett 30-tal professorstjänster vigda åt kvinnor. Ambitionen den gången var att uppnå representativitet i forskar- och lärarkåren. Uppdraget som regeringen år 2016 gav högskolor och universitet att jämställdhetsintegrera sina verksamheter är mer långtgående såtillvida att målsättningen hädanefter är att skapa representativitet

också i forskningens och undervisningens innehåll. Forskningsråden implementerar policyn bland annat genom att efterfråga köns- och genusperspektiv i projektansökningar närhelst detta bedöms kunna vara av relevans för projektet ifråga.

Kritiken har inte uteblivit. Under titeln "Universitetet är ingen massornas genusmaskin" beskriver Karin Pihl i *Bohusläningen* utvecklingen med följande ord: "Sedan några år tillbaka ska universitetet 'genusintegreras'. Det innebär att en särskild typ av feministisk ideologi ska genomföra utformningen av undervisning och kurslitteratur." Hon argumenterar längre fram i texten för att "akademisk frihet ha[r] företräde framför politikens fäbles för ideologisk detaljstyrning" (7/12 2018). *Expressens* ledarskribent Anna Dahlberg slår i artikeln "Politikers genusaktivism skadar våra universitet" fast att "[U]niversitetet ska fredas från alla slags politiska agendor – radikala såväl som konservativa. Universitetens uppgift är inte att stöpa om samhället i en viss politisk riktning, utan att söka kunskap så förutsättningslöst som möjligt" (4/5 2019). Ledarskribenterna och journalisterna får medhåll från delar av forskarsamhället. I en debattartikel i *Svenska Dagbladet* stämmer fem forskare upp i en protest mot en pågående ideologisering av lärosätena. Denna utveckling legitimeras med en förespeglad maktobalans mellan könen som de menar saknar empiriskt

stöd (18/4 2018). Mest omtalad för stunden är Ivar Arpis och Anna-Karin Wyndhamns bok *Genusdoktrinen*, recenserad på sidan 19 i detta tema.

Som framgår av den ovanstående exemplisthan, vilken utan svårighet skulle ha kunnat göras längre, utgår motståndarna till jämställdhetsintegreringen från en skarp åtskillnad mellan vetenskap och ideologi. Vetenskapligheten i de beslutsunderlag som regeringens forskningspolitik stödjer sig på underkänns. De genusvetenskapliga institutionerna beskrivs som producenter av ren och skär ideologi. Omväxlande använder kritikerna sig av ett negativt ideologibegrepp, som likställer ideologi med någonting som förvränger verklighetsuppfattningen, och ett funktionalistiskt ideologibegrepp, som ser ideologi som ett verktyg i en specifik grupps maktkamper. Gemensamt för det kritiska och det funktionalistiska ideologibegreppet är att ordet "ideologi" står i ett rakt

motsatsförhållande till "sanning" och "kunskap".

Trots den stora vikt som debattörerna lägger vid denna åtskillnad, letar man förvägs i debattinläggen efter en kunskaps-teoretisk reflektion över hur de vetenskapliga kunskapsanspråken känns igen från de ideologiska dogmerna. I bakgrunden anar man Karl Poppers vetenskapsfilosofi. Svårigheterna med att separera vetande från villfarelse, som den österrikiska filosofen ändå erkände och brottades med under en livstid, är som bortblåsta i den aktuella mediedebatten. Det gäller i lika hög grad för motståndarlägret. Försvaren av regeringens forskningspolitik gör i sina debattinlägg en lika skarp åtskillnad mellan vetenskap och ideologi. Den enda skillnaden är att gränsen mellan de två här dras så att jämställdhetsintegreringen kan sägas stå på en vetenskaplig grund. Saken framgår som tydligast av ett debattinlägg publicerat i *Dagens Arena* (27/5 2020), un-

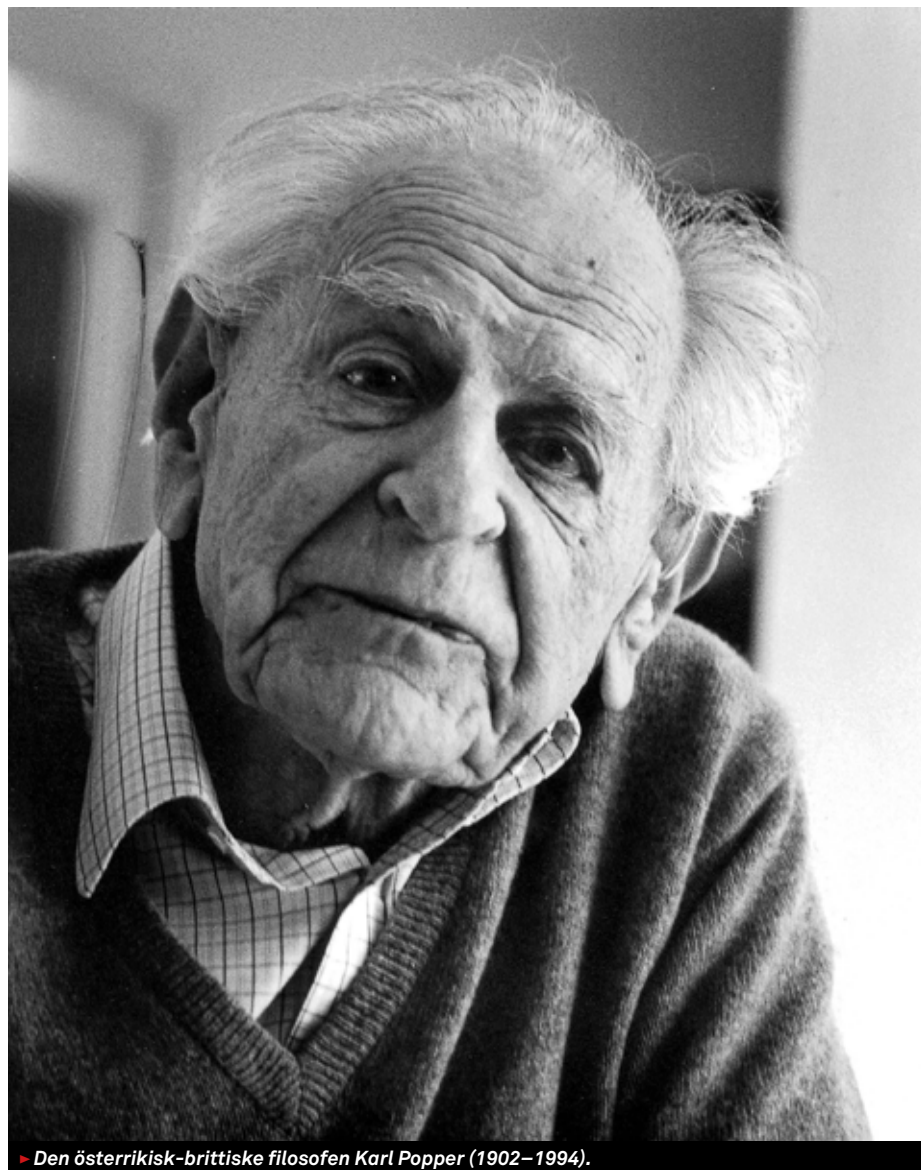
dertecknat av fyra feministiska förbund, Sveriges kvinnolobby, Unizon, Winnet Sverige och Fredrika Bremer-förbundet:

Jämställdhetsintegrering berör alltså framförallt högskolornas styrning, organisation och praktiska jämställdhetsarbete. Strategin har heller ingen inneborende ideologi utan tar sin utgångspunkt i det jämställdhetspolitiska målet om att kvinnor och män ska ha samma makt att forma samhället och sina egna liv och dess sex underliggande delmål.

Det säger sig självt att utan en politisk vision om jämställdhet mellan könen skulle inget initiativ till jämställdhetsintegrering av forskningen och den högre utbildningen ha tagits från första början. De ideologiska och värdemässiga bevekelsegrunderna tilldelas dock en underordnad roll i legitimeringen av detta initiativ. Tonvikten ligger i stället på argumentet om att kvaliteten på forskningen kommer att höjas om denna utförs av både kvinnor och män och med ett integrerat köns- och genusperspektiv. Kvalitetsargumentet fanns med redan när förslaget om jämställdhetsintegrering presenterades av den förra regeringen i forskningspropositionen "Kunskap i samverkan":

En studie genomförd på uppdrag av EU-kommissionens generaldirektorat för forskning och innovation (*Gendered Innovations: How Gender Analysis Contributes to Research*, EUR 25848, 2013) visar exempel på nackdelar med forskning som saknar ett köns- och genusperspektiv. Studien framhåller att sådan forskning riskerar att vara direkt ogynnsam för samhället, onödigt kostsam och motverka uppkomsten av innovationer. Studien menar vidare att ett integrerat köns- och genusperspektiv stärker forskningens kvalitet, hållbarhet och värde för samhället samt stimulerar utvecklingen av spetskompetens och nya innovationer.

Ovanstående argument upprepas med små variationer i de många medietuspelen till stöd för jämställdhetsintegreringen, signerade av bland annat den före detta ministern för högre utbildning och forskning, Helene Hellmark Knutsson (*GP*, 3/1 2017), av den före detta generaldirektören för Forte, Ethel Forsberg (*SvD*, 22/2 2018), och Vetenskapsrådets generaldirektör Sven Stafström (*SvD*, 13/3 2020), och av talespersoner för Sveriges unga akademi (*SvD*, 12/8 2019). Listan skulle kunna göras längre. I och med att ansvaret för att implementera jämställdhetsmålen har övergått från regeringen och den politiska nivån till att

► Den österrikisk-brittiske filosofen Karl Popper (1902–1994).

ligga på forskningsråden och lärosätena, ökar behovet av att legitimera policyn med inomvetenskapliga argument. "Kvalitet" och "innovationskraft" är ledord när forskningsråden på sina hemsidor motiverar kravet på att köns- och genusperspektiv ska inkluderas i projektansökningarna. Dessa perspektiv definieras som kvalitetsaspekter, vilka låter sig bedömas på samma sätt som ett forskningsprojekts metodval och genomförbarhet.

Till helhetsbilden ska läggas att de utredningsrapporter som forskningsråden

”Omvänt är Wyndhamn och Arpi oförmögna att se någon som helst variation i sitt empiriska material. Att det ryms många fler skolbildningar och forskningstraditioner på de genusvetenskapliga institutionerna än de som författarna kritiserar, fäster varken de eller deras meningsfränder något avseende vid.”

länkar till, däribland den ovan nämnda EU-studien, företrädesvis hämtar exempel från det medicinska området för att underbygga kvalitetsargumentet. Bevisföringen vilar tungt på snedrekryteringen av manliga patienter till kliniska studier under det föregående halvsekle. Därigenom har en kunskapsbank byggts upp, i vilken mannen utgör normen för såväl medicinering som diagnostisering. Konsekvensen av detta är en statistiskt belagd överdödlighet för kvinnor i många sjukdomar. Mer stöd för denna slutsats hämtas från produktdesignområdet. Exempelvis utformas krockkuddar med en manlig kroppshyddas åtanke, vilket sätter avtryck i skadestatistiken.

Utöver den retoriska slagkraften i dylika exempel kan det också finnas historiska orsaker till varför forskningsråden i så hög grad stödjer sig på det medicinska området för att motivera den nya policyn. Startpunkten för de jämställdhetspolitiska satsningarna inom forskningspolitiken var i mångt och mycket Christine Wennerås och Agnes Wolds klassiska *Nature*-artikel "Nepotism and sexism in peer-review"

från 1997. De påvisade att det medicinska forskningsrådet i början på 1990-talet, systematiskt och på osakliga grunder, hade bedömt kvaliteten på kvinnliga kandidaters postdoc-ansökningar som lägre än ansökningar från manliga kandidater med motsvarande meriter. Artikeln utgör en hörnsten i försvaret för jämställdhetsintegreringen: eftersom kvaliteten och meritokratin på universiteten redan i utgångsläget har komprometterats av diskriminerande könsstrukturer, syftar jämställdhetsåtgärderna till att förstärka de inomvetenskapliga värdena.

MED DETTA SAGT kvarstår ändå frågan i vilken grad ett kvalitetsbegrepp som är modellerat efter tillkortakommanden i randomiserade kontrollerade studier går att överföra på alla andra ämnesdiscipliner. Detta är ett kritiskt led i argumentationen som inte har kommenterats en enda gång, såvitt vi har kunnat se i vår kartläggning av debatten. Generaliseringen av ett från medicinen inlånat kvalitetsbegrepp har passerat obemärkt förbi i skuggan av all medial uppståndelse kring genusvetenskaperna. Både kritiker och försvarare av jämställdhetsintegreringen söker stöd i evidenshierarkin för att legitimera sina positioner. Därmed ansluter de sig till ett vetenskapsideal i vilket värderingar och ideologi utesluts såsom "ovetenskapliga".

Det saknas röster i mediedebatten som tar samhällskritikens rättmätiga plats innanför humaniora och samhällsvetenskap i försvar. Utmärkande för dessa ämnesområden är, i kontrast till de medicinska och naturvetenskapliga vetenskaperna, just att värdeomdömet och följaktligen samhällskritiken är oskiljaktigt från forskargärningen. Önskan att efterlikna de naturvetenskapliga kvalitets- och objektivitetsidealen är ett genomgående tema i det gångna seklets metodstrider. Redan 1961 påtalade Theodor Adorno i en debatt med Karl Popper att en dylik import av metoder skulle beröva humaniora och samhällsvetenskap dess särart och mening.

I förlängningen är det legitimiteten med vilken humanistisk och samhällsvetenskaplig forskning kan bedriva samhällskritik som står på spel i den aktuella forskningspolitiska debatten. Motståndare till genusvetenskapen framhåller ämnet som ett skolboksexempel på farorna med att frångå det Popperianska vetenskapsidealet. Argumentets kärna är att i avsaknad av empiriska kontrollinstanser kommer det fria spekulerandet endast att bekräfta de ideologiskt färgade utgångspunkterna. Till stöd för detta påstående åberopar Wyndhamn i *Genusdoktrinen* sina erfarenheter inifrån Nationella sekretariatet för genusforskning. Det vore självmål att försvara

kritikens plats på universiteten genom att ta all forskning i försvar som har bedrivits med samhällskritiska förtecken. Omvänt är Wyndhamn och Arpi oförmögna att se någon som helst variation i sitt empiriska

”Generaliseringen av ett från medicinen inlånat kvalitetsbegrepp har passerat obemärkt förbi i skuggan av all medial uppståndelse kring genusvetenskaperna.”

material. Att det ryms många fler skolbildningar och forskningstraditioner på de genusvetenskapliga institutionerna än de som författarna kritiserar, fäster varken de eller deras meningsfränder något avseende vid. De föredrar att implicera hela fältet av samhällskritiska studier på de humanistiska och samhällsvetenskapliga fakulteterna i sin kritik.

Kravet på empirisk prövbarhet som den enda godtagbara standarden för vetenskaplighet inskränker undersökningsfältet för den humanistiska och samhällsvetenskapliga verksamheten tills inget utrymme återstår för att bedriva samhällskritisk forskning. Denna retoriska förstås i det större sammanhanget av en pågående kulturkamp. Givet att debattpositionerna har importerats från amerikanska campus, så ger kanske den aktuella forskningspolitiska debatten i USA en fingervisning om varthän den svenska versionen av kulturkampen är på väg härnäst (se intervjun med Joan Wallach Scott på nästa sida). Angreppet på de samhällskritiska forskningstraditionerna är endast öppningssalvan i kommande strider om vetenskapen. I nästa akt av kulturkampen kommer även de empiriskt orienterade naturvetenskaperna att hamna i skottgluggen.

► Johan Söderberg är docent i vetenskaps-teori vid avdelningen för lingvistik, logik och vetenskapsteori, Göteborgs universitet. Evelina Johansson Wilén är vikarierande lektor i genusvetenskap vid Institutionen för humaniora, utbildnings- och samhällsvetenskap, Örebro universitet. Vanja Carlsson är vikarierande lektor i offentlig förvaltning vid Förvaltningshögskolan.

Intervju: Joan Wallach Scott

Av Evelina Johansson Wilén, Johan Söderberg och Vanja Carlsson

ATT SE STUDENTEN SOM KUND HOTAR DEN AKADEMISKA FRIHETEN

Den amerikanska historikern Joan Wallach Scott undersöker i sin senaste bok den akademiska friheten som ideal och pekar på det hon ser som de främsta hoten mot dess förverkligande, däribland nedskärningar och en ekonomisk syn på både utbildning och forskning. De förändrade villkoren drabbar både forskare och studenter, menar Wallach Scott, som ser ett universitet som i mångt och mycket blivit en plats där enskilda investerar i sig själva utifrån en kalkylerande logik och som präglas av en syn på studenter som konsumenter av utbildning och därför – liksom kunden – alltid uppfattas ha rätt.

TEMA GENUS & IDEOLOGI

VAD ÄR AKADEMISK frihet, vilka hot står den inför i dag och hur kan dessa hot bemötas? Dessa frågor är centrala om man på allvar vill förstå och delta i de diskussioner om universitetets uppgift och plats i samhället som har förts i den svenska offentligheten under de senaste åren. Diskussionerna har flera gånger blossat upp i relation till specifika händelser, som när Sverigedemokraternas Richard Jomshof 2019 bjöds in till Institutionen för journalistik, medier och kommunikation vid Göteborgs universitet för att tala om Sverigedemokraternas mediestrategi. Försvare av Jomshofs föreläsning hänvisade till yttrandefrihet (ett begrepp som ofta blandas ihop eller likställs med akademisk frihet) och menade att universitetet bör vara en plats där olika ståndpunkter möts snarare än att fungera som moralistisk grindvakt. Andra argumenterade i stället för att universitetet inte alls är skyldigt att representera alla positioner och att universitetet inte är demokratiskt i meningen att alla har rätt att komma till tals inom dess väggar. I stället, hävdade kritiker av Jomshofs föreläsning, har universitetet ett demokratiskt uppdrag att – genom undervisning och forskning – fostra självständiga och kritiska medborgare. Detta uppdrag kan, menade kritikerna, uppfyllas utan att göra plats

för förespråkare från ett parti med rötter i högerextrema partier och organisationer.

Även politiska direktiv, så som regeringens initiativ att jämställdhetsintegrera

”De två sidorna i debatten står långt ifrån varandra och det enda som, tillspetsat, kan sägas förena dem är att de just betraktar varandras position som hotet mot den akademiska frihet som de själva säger sig försvara.”

högre forskning och utbildning, har relaterats till frågan om akademisk frihet och universitetets förhållande till politiken. Kritikerna av detta initiativ argumenterar ofta för att denna typ av direktiv innebär en politisk styrning av forskningens innehåll som går stick i stäv med idealet som säger att forskaren ska vara fri att självständigt välja både ämne och metod för

sina studier. I stället för att ledsagas av vetenskaplighet tvingas forskare stöpa sin forskning efter riktmärken formulerade i den politiska sfären. Försvarna framhåller å sin sida att direktiven på inget vis innebär en tvångströja som tvingar alla akademiker att bli genusvetare. Snarare är syftet att stärka forskningens kvalitet genom att uppmuntra forskare att anlägga ett köns- eller genusperspektiv när det är tillbörligt. Dessutom beskrivs den tidigare frånvaron av köns- eller genusperspektiv som ett utfall av en androcentrisk forskningskultur i vilken till exempel genusperspektiv har varit marginaliserade eller setts som irrelevanta och ovetenskapliga, vilket i sig kan förstås som en inskränkning av den akademiska friheten för de forskare som intresserat sig för just dessa perspektiv (enligt logiken att finansiering möjliggör forskning och frånvaron av medel försvårar forskning).

De två sidorna i debatten står långt ifrån varandra och det enda som, tillspetsat, kan sägas förena dem är att de just betraktar varandras position som hotet mot den akademiska frihet som de själva säger sig försvara. Av den ena sidan beskrivs den tilltagande kritiken mot genusvetenskapen och anklagelserna mot dagens universitet som ett vänsternäste som vägrar att bemöta meningsmotståndare, som ett ut-

tryck för antigenderism och högerextrema grupper försök att – i den akademiska frihetens namn – angripa forskning med rötter i olika kamper om social rättvisa. Av den andra sidan beskrivs en integrerad hänsyn till dessa kamper i akademien som ett hot som riskerar att göra forskningen dogmatisk och ideologiskt styrd i stället för fritt utforskande.

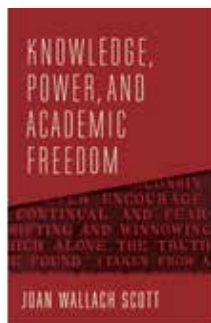
DEBATTEN GER, VILKET inte är förvånande givet genren, få ingångar till en fördjupad förståelse av vad den akademiska friheten egentligen innebär och den kontext inom vilken den diskuteras, hotas och försvaras i dag. Som utgångspunkt för en utvecklad reflektion vänder vi oss därför till den amerikanska historikern Joan Wallach Scotts bok *Knowledge, Power, and Academic Freedom* (2019). Scott är en inflytelserik historiker vars arbeten kring bland annat feministisk historieskrivning, genusbegreppet och skillnad har påverkat flera generationer av genusorienterade teoretiker och historiker (för mer läsning om Wallach Scotts tidigare arbete se intervju med henne i *Respons* 2/2012). I sin senaste bok försöker Scott sig på att närma sig den akademiska friheten som ideal, samtidigt som hon pekar ut det hon ser som de största hoten mot detta ideals förverkligande. Utifrån sina erfarenheter av sin egen pappas öde (en gymnasielärare som blev av med jobbet eftersom han vägrade lämna ut information om sin egen och sina kollegors politiska hemvist och engagemang) under McCarthy-eran, sin roll som lärare och forskare vid Princeton University samt som medlem i American Association of University Professors Committee on Academic Freedom and Tenure, diskuterar hon den akademiska friheten som ett svärdefinierat ideal som – trots sin

► Joan Wallach Scott.

undflyende karaktär – bör försvaras. Även om boken utgår från en amerikansk kontext menar vi att den berör frågor som kan vara behjälpliga även i den svenska debatten. I det som följer kommer vi kortfattat sammanfatta centrala poänger i Wallach Scotts bok. Därpå följer en kortare intervju som vi genomförde med henne inför detta nummers tema.

För den som söker en tydlig definition av begreppet akademisk frihet är Wallach Scotts bok kanske mer ett potentiellt före-

mål för frustration än för pedagogisk vägledning. Wallach Scott inleder med att beskriva akademisk frihet som "ett ideal, en strävan". Med hjälp av den sydafrikanske litteraturvetaren John Higgins beskriver hon akademisk frihet som en "hjälpningsväckande paradox" i det att begreppet sällan refererar till en verklighet, i vilken den akademiska friheten är realiserad. Snarare är det ett ideal som lyfts fram i situationer där den akademiska friheten beskrivs som bristfällig eller till och med helt frånvarande. På så vis blir den akademiska friheten ett slags etik som handlar om att försöka få verkligheten att närma sig idealet. Wallach Scott pekar emellertid ut några generella komponenter som ingår i idealet om akademisk frihet som hon förstår den: universitetets autonomi i relation till statlig politik, varje institutions frihet att bedriva forskning och undervisning utifrån sina expertisområden samt enskilda lärares rätt att uttrycka politiska åsikter utanför klassrummet. Den akademiska friheten bygger även på ett kontrakt mellan universitetet som institution och allmänheten, där universitetet bidrar genom att producera kunskap som är till nytta för samhället. För Wallach Scott handlar det inte om konkret ekonomisk eller politisk nytta, utan om kunskap som gör livet bättre för alla medborgare, oavsett om de studerar eller inte. Det är genom detta kontrakt som universitetet får sin legitimitet och sitt handlingsutrymme.

Samtidigt befinner sig universitetet, en-

ligt Wallach Scott, "i ruiner" på grund av förändringar som skett på senare tid – både under demokratiskt och republikanskt styre – genom vilka universitetens villkor försämrats. Det rör sig om ett universitet som lider av betydliga nedskärningar av offentliga medel, ett större behov av studentavgifter (och i förlängningen högre studieskulder för studenter) samt ett större behov av externa bidragsgivare och fonder. Dessa nya villkor har resulterat i en ekonomisk syn på både utbildning och forskning, som innebär att forskningen ska förstås som nyttig utifrån bidragsgivarnas synvinkel (som oftast är ekonomisk) och att studenterna genom sin utbildning investerar i sig själva som humankapital i stället för att se på undervisningen som någonting som berikar dem kulturellt och intellektuellt. Den högre utbildningen har på så sätt gått från att förstås som allmännyttig till att kopplas till en investering i det egna jaget. Ett framhållande av individens konkurrenskraft har även skadat idén om universitetet som en plats där det gemensamma goda står i fokus. Universitetet har i mångt och mycket blivit en plats där enskilda individer investerar i sig själva utifrån den kalkylerande logik som Wallach Scott, utifrån statsvetaren Wendy Brown, beskriver som kännetecknande för vår tids *homo oeconomicus*. I mötet mellan idén om individen som investerat humankapital och det som Wallach Scott kallar för en affektiv vändning eller en individuell kränkhetskultur, enligt vilken man lär sig att uppfatta att andra individers åsikter kan kränka eller sära en, stärks denna kalkylerande logik och syn på lärandereaktioner. Här betonas studentens rätt att inte ska känna sig illa till mods eller ifrågasatt, vilket i sin tur resulterar i en servicekultur, som betraktar studenterna som konsumenterna av utbildning och därmed – liksom kunden – alltid anses ha rätt. Eller som Wallach Scott uttrycker det:

Det som jag har kallat för den affektiva vändningen, till och med inom antidiskrimineringsdiskursen, handlar till syvende och sist, om individuella studenters rätt till bekvämlighet, säkerhet [...] till rätten att maximera sitt värde och göra det fritt från distraktioner och hinder.

Men problemet är inte endast att krav på ekonomisk lönsamhet hindrar både forskare och studenter från att förverkliga värden kopplade till den akademiska frihetens patos. Wallach Scott riktar även kritik mot en alltför tydlig statlig styrning av universitetets innehåll och argumenterar, med hjälp av den postkoloniala teoretikern Edward Said, för att de statliga

► Universiteten känner varthän den nyliberala vinden blåser... Reklam för California State University San Bernardino.

universiteten i högre grad än de privatfinansierade riskerar att skadas av att en intellektuell diskurs offras på "den nationella identitetens altare". Även om den akademiska friheten alltså kan kopplas till ett kontrakt mellan akademien och medborgarna, i vilket det kritiska tänkandet i sig betraktas som någonting som berikar ett samhälle, finns risken att detta kontrakt får en alltför konkret form och att universitetet – i likhet med andra statliga myndigheter – blir en förlängd arm för den nationella politiska praktiken. Även om Wallach Scotts argument förs i relation till en specifik amerikansk kontext erbjuder den ingångar till att problematisera den tydliga koppling mellan stat och universitet som är bestämmande för högre utbildning och forskning i Sverige.

Något som utmärker den kontext som Wallach Scott behandlar är att kristna fundamentalister och nationalister i betydligt högre utsträckning i USA än i Sverige, trots att det börjar bli alltmer förekommande även i här Sverige, har sett universitetet som ett politiskt slagfält. Även om Wallach Scott beskriver både vänstergrupper och konservativa som påverkade av och medverkande i denna affektiva vändning, är det i hög utsträckning de konservativa grupperingarna som bedriver lobbyarbete och politiska kampanjer. Dessa är inte sällan inriktade på att försöka få specifika lärare eller forskare på universiteten avskedade med anledning av deras politiska engagemang utanför universitetet. Dessa kampanjer framhåller vanligtvis – i den akademiska frihetens namn – hur föremålen för kampanjerna skadar den specifika institutionen eller universitetet genom sina politiska åsikter eller engagemang.

Samtidigt visar Wallach Scott hur bevisen för att lärarna skulle ha uttryckt sig utanför sina befogenheter som lärare eller forskare oftast är svaga och att beslut att avskeda dessa akademiker i stället fattas utifrån en rädsla att förlora studenter eller finansierare. Den akademiska friheten används i dessa fall som ett verktyg för att

”Om det finns en koppling till nyliberalism så är det instrumentaliseringen av kunskap – ett insisterande på dess omedelbara användbarhet och en aversion mot att tänka kritiskt om någonting.”

bryta mot en av den akademiska frihetens främsta principer: rätten till politiskt engagemang utanför universitetet, som vilken annan medborgare som helst. Anledningen till att detta kan ske är den svaga ekonomiska situation som universitetet befinner sig i, som tvingar dem att blidka både finansierare och potentiella studenter.

Sammanfattningsvis är det ett antal förändringar som i kombination har resulterat i en situation i vilken den akademiska friheten är hotad på flera fronter: det ekonomiska ställdet som utarmat universitetet de senaste decennierna, den ekonomiska utbildningslogik som kommit att spridas och förstärkas i mötet med en

affektiv individualistisk kultur (där studentens välmående och önskemål står i fokus), de ökade angreppen på lärare och forskare knutna till vänstern och den alltmer spridda antiintellektualism som Wallach Scott menar präglar ett av Trump styrt USA. Den akademiska frihetens tillstånd präglas alltså av faktorer som i många fall ligger bortom universitetets egna påverkansmöjligheter. Den som vill försvara akademins frihet måste därför hålla hårt i denna frihet som ett etiskt ideal och, trots motstånd, hävda dess centrala roll i all akademisk verksamhet.

I syfte att koppla hennes reflektioner kring den hotade akademiska friheten i USA till pågående forskningspolitiska debatter i Sverige bad vi Wallach Scott att besvara följande frågor.

Evelina Johansson Wilén, Johan Söderberg & Vanja Carlsson: *I den essä som inleder din bok hävdar du att akademisk frihet som begrepp "syftade till att lösa konflikter kring förhållandet mellan makt och kunskap, politik och sanning, handling och tanke, genom att göra en skarp åtskillnad mellan dem", även om denna åtskillnad – enligt dig – är svår att upprätthålla. Hur föreställer du dig att svårigheten (eller omöjligheten) att upprätthålla denna separation kan förenas med det (politiska) behovet att göra det, som du samtidigt argumenterar för?*

Joan Wallach Scott: Min poäng är att vi alltid måste vara medvetna om svårigheterna i att tillämpa det abstrakta begreppet akademisk frihet på faktiska politiska situationer, samtidigt som det är precis detta begrepp som ges en politisk funktion när till exempel någon blir avskedad för att de uttrycker politiska åsikter utanför klassrummet.

EJW, JS & VC: Du betonar att friheten för akademisk undersökning hotas av en otillbörlig politisering som kommer både från den konservativa högern (genom listor som upprättas på "kommunistiska lärare" etcetera) och från vänstern (genom trigger warnings och safe spaces). I båda fallen tillskriver du denna tendens nyliberala universitetsreformer och en minskning av offentlig utbildning till förmån för en investering i humankapital. Kan du förklara?

JWS: Jag är inte säker på att det är mitt argument. Idén med universitetsutbildning var en gång att träna människor att tänka kritiskt. Nyttan med det kritiska tänkandet hade att göra med en öppenhet inför att ifrågasätta ortodoxt och konventionellt tänkande etcetera. Poängen var att exponera studenter för nya sätt att tänka och att lära dem att utvärdera och hantera dessa nya sätt. Den politisering som existerar nu kännetecknas av en rakt igenom instrumentell inställning: "Lär oss vad vi alltid har vetat, vad vi alltid har trott och fördriv idéer (och de som förespråkar dem) som vi inte håller med om." Om det finns en koppling till nyliberalism så är det instrumentaliserings av kunskap – ett insisterande på dess omedelbara användbarhet och en aversion mot att tänka kritiskt om någonting. Men detta begär efter att kontrollera tänkande föregår nyliberalismen: det handlar om pedagogik som indoktrinering snarare än som kritiskt tänkande.

EJW, JS & VC: Debatten om akademisk frihet i ett svenskt sammanhang förs av något andra aktörer än i USA. Viktigast av allt är att vi inte (ännu) har sett framväxten av konservativa och/eller evangeliska studentaktivister som stöds av tankesmedjor till höger, vilket är fallet i USA. Här är förhållandet närmast motsatt. Hotet mot akademisk frihet framställs vanligtvis komma från en allians mellan identitetspolitiska studentaktivister, avdelningar inom ämnesområden som är förknippade med en vänsteragenda (genusstudier, postkoloniala studier etcetera), universitetsadministration och beslutsfattare. På samma sätt tenderar försvararna av akademisk frihet, vetenskaplighet, fakta etcetera att associera sig med högern (till exempel genom att få sina böcker publicerade av högerorienterade tankesmedjor som Timbro). Hur ska man förstå kopplingen mellan vilken ståndpunkt som tas i fråga om akademisk frihet i relation till höger/vänster-skalan?

JWS: I USA attackerar högern vänstern genom att beskylla dem för att inskränka yttrandefrihet och akademisk frihet (dessa två är inte samma sak, men blandas samman i retoriken). Yttrandefrihet har blivit ett vapen i kampanjen för att underminera akademien som institution. Jag skulle förhålla mig skeptiskt till den svenska högeranslagelser att de ämnen som ni nämner (genus, ras, postkoloniala studier) – som alla är kritiska mot den rådande ortodoxin

(föreställer jag mig) – skulle vara ett hot mot den akademiska friheten. Påståendet att kritisk forskning och utbildning är indoktrinering är ett gammalt trick från högern när den vill misskreditera vänstern. På så vis är den situation som ni beskriver i Sverige snarlik den som råder i USA just nu. Alla positioner som talar om social rättvisa, till exempel, förstås som kommunistisk eller socialistisk propaganda. Vissa etiska positioner fördöms som politiska.

”Politisk inblandning av den sort som vill diktera vad som är acceptabel kunskap hotar inte enbart studenter och lärare, utan samhället i stort.”

Men vilken är skillnaden mellan kritiska studier och politisk indoktrinering? Är etiska positioner nödvändigtvis en fråga om höger eller vänster?

EJW, JS & VC: Du försvarar företrädet för kunskapsanspråk som kommer från vetenskaps-samhället framför åsikten hos "mannen på gatan". Du försvarar denna epistemiska ståndpunkt mot den omfattande kritik som under årens gång har rests mot platoniska kunskaps-hierarkier, uteslutningar av marginaliserade perspektiv från vetenskap etcetera. Varför är det nödvändigt att försvara det epistemologiska företrädet för akademiker, hur kan demokratin stärkas av en sådan – till synes – odemokratisk inställning till kunskapsproduktionen?

JWS: Jag tror inte att alla är experter inom alla fält. Som just nu, under coronapandemin, så vill jag att de vetenskapliga auktoriteterna ska hjälpa oss att bestämma hur vi ska handla. Jag tror inte heller att någons personliga erfarenhet ger en auktoritet att bestämma vad som är sanningen och sedan lära ut den. Det är självklart så att erfarenheter, röster och idéer från "subaltern" grupper måste få höras och ges legitimitet, men även de behöver undersökas och analyseras kritiskt. Politiska rörelser är beroende av och artikulerar ofta dessa erfarenheter, men i motsats till dessa behöver akademisk kunskapsproduktion kritiskt utreda och contextualisera denna kunskap. Detta är fallet med allt som räknas som kunskap. Och producenter av akademisk kunskap behöver också utgöras av tidigare exkluderade grupper, men det är inte samma sak som att säga att dessa ska undervisa enbart med utgångspunkt i sina erfarenheter. Deras perspektiv kan hjälpa oss att förstå frågor vi har

framför oss, men det är perspektiv som måste slipas genom akademisk träning.

EJW, JS & VC: Hur kan man säkerställa ett utrymme inom de vetenskapliga institutionerna för kritisk forskning om sociala strukturer, systematisk orättvisa, det vill säga undersökningar som överskrider snäva gränser för vad som är en vetenskaplig metod, faktaundersökning och förställningar om värdeneutral vetenskap? Efter att ha lämnat de metodologiska och empiriska kontrollerna av sinnets fria spekulationer bakom oss, på vilka andra sätt kan vi säkerställa att vår kritik är kvalificerad och inte bara våra åsikter under täckmanteln av vetenskaplighet?

JWS: Jag tycker att det är viktigt att vidhålla ett rigoröst kritiskt tänkande, att faktagranska när det är nödvändigt. Tror ni att det kan existera trovärdig forskning baserad i "alternativ" fakta? Poängen med humanistisk utbildning är att sätta gränser för "sinnets fria spekulationer", att lära studenter att läsa rigoröst och kritiskt. Jag tror inte att demokrati handlar om idéernas "fria marknad". Det måste finnas en standard utifrån vilken dessa idéer utvärderas och det är en omtvistad process som inte är "fool-proof" och som till syvende och sist är politisk i den meningen att det finns strider om vad som räknas som sant och värdefullt. Men det måste finnas en standard utifrån vilken bedömningen görs, för om inte, vad är meningen med att undervisa?

EJW, JS & VC: I den offentliga debatten, liksom i din bok, antas det vanligtvis att det som måste försvaras är akademisk frihet från politisk inblandning i vetenskapliga institutioner. Här och där antyder du emellertid att detta får följor för den politiska utvecklingen i stort. Hur föreställer du dig det hotet?

JWS: Politisk inblandning av den sort som vill diktera vad som är acceptabel kunskap hotar inte enbart studenter och lärare, utan samhället i stort. Innovationer som prisas av nyliberaler äger bara rum om det existerar kritiskt tänkande inom alla tänkandets sfärer, ett tänkande som överskrider accepterade sätt att förstå saker på. Detta gäller både vetenskap och samhällsvetenskap, humaniora och de konstnärliga vetenskaperna. Tankekontroll kväver kreativitet och kritiskt tänkande och bereder vägen för auktoritarianism i alla delar av samhället.

► Evelina Johansson Wilén är vikarierande lektor i genusvetenskap vid Institutionen för humaniora, utbildnings- och samhällsvetenskap, Örebro universitet. Johan Söderberg är docent i vetenskapsteori vid avdelningen för lingvistik, logik och vetenskapsteori, Göteborgs universitet. Vanja Carlsson är vikarierande lektor i offentlig förvaltning vid Förvaltningshögskolan.

Upptäck en nyttig och rolig tidning!

I Språktidningen kan du läsa om allt från slang, svordomar och nyord till klurig grammatik, svenskt språkbruk och spännande språkhistoria. I varje nummer finns en särskild avdelning där experter svarar på läsarnas språkfrågor. Utkommer med 8 nr/år.

Erbjudande för Respons läsare:
**3 nummer
149 kronor**
(lösnummerpris
237 kronor)

Beställ på spraktidningen.se/respons149

FA PERIODER I Europas historia såg så många omvälvningar som åren 1917–1919. Ryska revolutionen (både den riktiga revolutionen i februari och Lenins kupp i oktober), slutet på första världskriget, fyra imperiers sammanbrott, vågen av proklamationer av självständiga stater och till slut Versaillesfreden – alla har uppmärksammats med 100-årsjubileer i olika former under de senaste åren.

När det gäller ryska revolutionen tog den ryske journalisten Michail Zygar, författaren till den mycket läsvärda boken *Männen i Kremlet – Inifrån Putins hov* (svensk översättning 2017), initiativet till ett intressant digitalt projekt som kort och gott kallades "Project1917". Det finns fortfarande tillgängligt på nätet ("project1917.ru"). Där kan man från slutet av 1916 till början av 1918 dag för dag följa de viktigaste händelserna och utdrag ur samtida personers brev, dagböcker, memoarer, historiska dokument, artiklar med mera, som speglar tankar, kommentarer, händelser under respektive dag. Texterna lades ut successivt varje dag under 2017.

Det är ett överväldigande rikt material, också tillgängligt på engelska. Zygar hävdar att ingen av de samtida vittnena förstod vad som höll på att ske, ingen förut såg nästa akt i det långa dramat, allting hände oväntat. De smartaste och mest väl-informerade, de bästa strategerna, var de som hade fel bara nio gånger av tio. Förutsägelser var omöjliga.

Zygar, som också har utnyttjat materialet till att publicera en bok med titeln *Imperiet måste dö* (svensk översättning 2018), påpekar att året 1917 i stort sett har lämnats ifred av den pågående ryska historierevisionismen. Det finns ingen officiell linje, eftersom Kremlet har svårt att spinna händelserna till sin fördel. Det är andra världskriget, inte det första, och i någon mån det ryska imperiet, som står i centrum för den ryska statens religiösa dyrkan av det förflutna.

Ogonvittnesskildringar av ryska revo-

lutionen har givetvis publicerats tidigare. Klassikern är den amerikanske journalisten John Reeds *Tio dagar som skakade världen* (sv. övers 2017), som med betydande sympati skildrar oktoberrevolutionen. Andra vittnesbörd från hela 1917 finns samlade i den brittiske historikern Harvey Pitchers *Witnesses of the Russian Revolution* (1994).

Men också svenska vittnen finns förstas.

HISTORIA

Alexander Husebye (red.)

Revolution! – Svenska erfarenheter från Ryssland

FÖRLAGET NÄRINGS LIVSHISTORIA | 124 S. | ISBN 9789198426595

Anna Pavlenko & Per Enerud

Ett fruktansvärdt skräckvälde råder i Ryssland – Ryska revolutionen i svensk diplomatisk rapportering 1917–1919

CARLSSON | 295 S. | ISBN 9789173319980

SAMTIDA VITNEN FÖRSTOD INTE VAD SOM HÖLL PÅ ATT HÄNDA I RYSSLAND 1917

Recensent **Tomas Bertelman**

UNDER OMVÄLVNINGARNA I Ryssland 1917 var förutsägelser omöjliga för samtida observatörer. I två nya böcker belyses hur svenska vittnen såg på utvecklingen. Av antologin *Revolution!* framgår inte minst hur de svenska företagen i Ryssland missbedömde situationen grovt. De såg i revolutionen främst kortsiktiga hinder. Sverige hade också vid denna tid en omfattande diplomatisk representation i ryska imperiet och hur svenska diplomater agerade framgår av dokumentsamlingen *Ett fruktansvärdt skräckvälde råder i Ryssland*. Boken påminner om vilka rikedomar som fortfarande väntar forskningen i UD:s arkiv.

I serien Näringslivshistoria gav förlaget med samma namn 2019 ut en intressant liten antologi med titeln *Revolution! – Svenska erfarenheter från Ryssland* (redaktör Alexander Husebye). Den summerar från olika perspektiv våra vid den tiden omfattande förbindelser med Ryssland, i första hand

de ekonomiska. Martin Kragh redogör för handelns snabbt växande betydelse; mellan 1910 och 1917 växte exporten till Ryssland från 4 till 9,5 procent av Sveriges totala. Närmare 150 svenska företag förlorade sina tillgångar i de sovjetiska nationaliseringarna. En regeringskommission ("Ryska utredningskommissionen") uppskattade konservativt att de sammanlagda förlusterna på grund av Sovjetmaktens nationaliseringar motsvarade nästan 6 procent av Sveriges BNP 1917, och med växelkursen före revolutionen skulle siffran ha varit den tredubbla. Kragh konstaterar att ryska revolutionen förmodligen var den största enskilda episoden av påtvingade förluster för svensk ekonomi i modern tid, med konsekvenser endast jämförbara med någon av 1900-talets större finanskriser. Att ekonomiska hänsyn därför vägde tungt i utformandet av den svenska politiken gentemot Ryssland efter 1917 är inte så konstigt.

En viktig del av de ekonomiska förbindelserna var en resursstark svensk närvaro i Ryssland, i första hand i Sankt Petersburg, med egna föreningar, kyrka och välgörenhetsorganisationer. Bengt Jangfeldt, som skrivit en fängslande bok om svenskarna i staden, skildrar i den nämnda antologin hur kolonin krympte från cirka 6000 personer (flertalet visserligen svensk-talande finländare) 1917 till några hundra 1919. Det fanns hos många av dem en viss oförmåga, trots strapatserna, att ta det nya hotet på allvar i början; man hade ju klarat sig genom många kriser de senaste decennierna, inklusive revolutionen år 1905. Men efter sommaren 1918 skärptes läget dramatiskt med den röda terrorn, och då påskyndades till slut evakueringen av kolonin.

Den underlättades av ett specialavtal mellan svenska regeringen och Svearederiet.

De flesta kända svenska personerna i staden fick lämna alla sina tillgångar. Deras personliga brev hem under dessa år skildrar med stor närhet umbärandena och farorna. Historikern Benito Peix Geld-

art redogör i *Revolution!* för rapporteringen från de svenska affärsmännen till sina hemmakontor, mestadels om ekonomiska förhållanden, men också med kommentarer till den politiska utvecklingen. Den kritiska perioden 1917 täcks till exempel av sju nummerade nyhetsbrev sända till Svenska Handelsbanken från bolaget AB Handel och Industri, författade av bolagets representant i Petrograd, Albin Herlitz. Men även rapportering från andra företag finns bevarad och Peix Geldart menar att man kan förundra sig över hur det politiska läget kunde missbedömas så grovt. Men rapportörerna var, som framgår av Zygars projekt, i gott sällskap. Företagarna var mer pragmatiska i sin syn på revolutionen än många svenska journalister och politiker som besökte Ryssland, och de såg de kaotiska förhållandena som skapades av revolutionen främst som kortsiktiga hinder för en fortsatt handel. De betraktade framtiden med en viss tillförsikt, grundad på de stora framgångarna under de närmast föregående årtiondena.

TILL DENNA RIKA bakgrund av personliga rapporter och företagsrapporter med både kommersiellt och politiskt innehåll har nu kommit ytterligare ett bidrag i form av boken *Ett fruktansvärt skräckvåld råder*

i Ryssland – Ryska revolutionen i svensk diplomatisk rapportering 1917–1919, författad av de tidigare medarbetarna vid svenska ambassaden i Moskva, Per Enerud och Anna Pavlenko. Boken bygger på material i UD:s arkiv, numera fritt tillgängligt på Riksarkivet i Marieberg, och utgörs huvudsakligen av rapporter, vilka Enerud under sin tid som kulturråd på ambassaden i Moskva 2017–2019 publicerade på den officiella hemsidan Swedeninrussia19171919.wordpress.com. Publiceringen skedde successivt, ungefär som i Zygars "Project1917". Rapporterna ligger alltså på nätet och kan läsas där.

Några av texterna är mycket korta, och utgåvorna har bundit samman dem med

► Tsar Nikolaj II:s palats i Moskva skadades under revolutionen 1917.

vissa förklarande övergångar, delvis tyngda av en del förargliga småfel som förlaget borde ha rättat. Det bidrar till att boken blir litet av en hybrid – varken ren dokumentation eller en sammanhängande analys. En del av de bedömningar som görs förefaller tvivelaktiga, som till exempel påståendet i inledningen att den svenska rapporteringen var unik, därför att Sverige inte behövde se på bolsjevikerna ur ett geopolitiskt perspektiv. Vad som menas är väl att Sveriges representanter som icke deltagande i världskriget inte behövde tolka (eller försöka influera) varje händelse utifrån hur den kunde tänkas påverka krigets förlopp. Både ententen och Tyskland var ju direkt inblandade i de ryska inre processerna. Men att detta gjorde det möjligt för svenska diplomater att mer än andra "från åskådarplats betrakta dramat", som författarna skriver, är väl långtifrån klart. Det är en möjlighet, men boken undersöker inga sådana frågor.

Det är kanske också att begära för mycket av en rapsodisk documentsamling att den skulle kommentera rapporterna i ett större sammanhang. Men bokens undertitel *Ryska revolutionen i svensk diplomatisk rapportering 1917–1919* skulle ju kunna rymma sådana intressanta frågeställningar. Det framgår inte heller om författarna publicerat allt de funnit i arkiven eller hur urvalet gått till. Man kan anta att rapporter som kan locka en bred publik av läsare på nätet har prioriterats, vilket förstås inte är något fel. Men en utgivning av samma material i bokform gör att det ibland känns litet tunt. Vilka var de främsta intressena och perspektiven som styrde regeringen i Stockholm, och hur påverkade dessa rapporteringen från fältet? I vilken utsträckning förmådde de utsända höja blicken och se den världshistoriska omvandling man befann sig mitt i? Hur mycket förstod

man egentligen av vad som höll på att ske? Antagligen lika litet som i det mycket större material som Zygars projekt redovisar.

Sådana krävande frågor har alltså boken inte ambitionen att besvara, men den har andra förtjänster.

DET GÄLLER FRAMFÖR allt rapporternas skildring av den svenska beskickningens i Petrograd – och senare det svenska generalkonsulatets i Moskva – konkreta arbete i det kaos som rådde: att bistå svenskarna och företagen, det omfattande skydds- och maktuppdraget först åt Tyskland och senare, efter Rysslands brytning med ententemakterna, även för dess tidigare al-

lierade England och Frankrike. Lägg därtill svenska Röda Kors-missionens omfattande hjälp till de tyska och österrikiska krigsfångarna runt om i Ryssland, vilken ledde till ryska anklagelser om kontrarevolutionär verksamhet eller spioneri för tysk räknning, och till gripande av flera av de deltagande svenskarna.

Sverige hade vid denna tid en omfattan-

de representation i det ryska imperiet. Vid sidan av beskickningen i Petrograd fanns ett fyrtiotal konsulat, varav cirka hälften i Finland. Chef i Petrograd var generalen Edvard Brändström, som tidigare varit militärattaché i sex år vid beskickningen i Sankt Petersburg, och som tillträdde som minister och chef för beskickningen där redan 1906. Han hade med andra ord varit på plats i över ett decennium när revolutionen bröt ut. Brändström var respekterad för sin goda kunskaper och kontakter i Ryssland, och han hade flera kvalificerade medarbetare. I Moskva visade sig den unge och nyutbildade generalkonsuln Claes Asker vara inte bara handlingskraftig utan också en god rapportör. Hans *in extenso* återgivna långa rapport om svenska kolonin och de hårda gatustriderna i Moskva den 9–16 november 1917 utgör en av bokens höjdpunkter. Den har samma kraft som Sven Grafströms mera utförliga skildring av ambassadens räddning av Warszawaavenskarna hösten 1939.

I oktober 1918, när inbördeskriget brutit ut och den röda terrorn pågått i sex veckor, skriver Asker följande profetiska rader hem om de pressade bolsjevikerna: "De för närvarande ledande männen i och omkring rådsregeringen äro beslutna att endast efter hårdnackat motstånd uppgiva makten, och de förklara oförbehållsamt, att innan detta sker, skall det föregås av ett blodbad, vars like våldet aldrig skadat och aldrig skall glömma."

Bolsjevikerna flyttade huvudstaden till Moskva i mars 1918, och där fanns inte så många diplomatiska representationer. Den nya Sovjetregeringen var inte bara internationellt isolerad utan i akut konflikt med England, Frankrike och USA, som man anklagade för att understödja socialrevolutionärernas väpnade opposition. Stora delar av den diplomatiska kåren

► Propaganda mot bolsjevikerna 1918–1919.

greps av tjekan, och bolsjevikernas representanter i utlandet utsattes också för gripanden. Lenin lämnade i början av augusti 1918 ett budskap till Claes Asker med en anhållan om att Sverige måtte överta

skyddsmaktuppdraget för alla ryska undersåtar i ententeländerna. Asker skriver hem: "Detta blir en underlig ställning. Vi hava företrätt Tysklands intressen och stå beredda att inom kort ånyo åtaga oss dem. Vi hava övertagit Amerikas, Englands och Japans intressen, och skola vi få övertaga Rysslands i utlandet." Asker rekommenderar Stockholm att acceptera förslaget, men vad Stockholm svarade framgår inte av boken. I Moskva kunde han och hans medarbetare hjälpa till att befria arresterade franska och engelska konsulter.

Situationen för utläningar och diplomater fortsätter att förvärras under hösten 1918. Asker rekommenderar redan i september att Stockholm börjar förbereda en evakuering. I början av november vägras utläningar att lämna Ryssland, men under december fullbordas evakueringen av svenskkolonin. Den oundvikliga stängningen av vår officiella representation i Ryssland närmar sig. All utsänd personal utom en kanslist lämnar landet i hemlighet eller under påhittade förevändningar för att undvika repressalier, när beskedet om utvisandet av Vatslav Vorovskij, sovjetmaktens representant i Stockholm, lämnas den 5 december. Fast från svensk sida ville man inte använda termen utvisning, och bolsjevikregeringen var angelägen om att förbindelserna inte skulle betraktas som avbrutna. Dokumenten skildrar en skickligt maskerad operation från svensk sida. Kanslisten Oscar Lundberg fick ensam stanna kvar i Moskva för att hålla skenet uppe. Efter långa förhandlingar om villkoren för Vorovskijs bevakade hemresa genom Finland kunde Lundberg till slut återvända hem.

PER ENERUDS OCH Anna Pavlenkos bok har sitt intresse främst genom återgivandet av de utsända diplomaternas konkreta arbete och deras uppgifter på marken under de kaotiska åren 1917–1918. Den som letar efter hur de förmedlat förståelse till Stockholm för den långsiktiga innebörden i de revolutionära processerna blir besviken, men å andra sidan var det nog inte den uppgiften som stod i centrum, utan i vardagen gällde det att överleva och skaffa mat och bränsle och bistå landsmän och andra enligt skyddsmaktuppdragen så gott man kunde. *Ett fruktansvärt skräckväldet råder i Ryssland* är en påminnelse om

vilka rikedomar som fortfarande väntar forskningen i UD:s arkiv. Den är visserligen rapsodisk och präglas av en tidigare publicering på nätet, men som smakprov är den rolig att läsa och kanske kan den

stimulera till fortsatt forskning i arkiven om denna turbulenta tid.

Mera inträngande rapportering till Stockholm skedde också på annat sätt än genom de skriftliga UD-rapporter som boken handlar om. Hjalmar Branting var en av de första västerländska politiker som besökte Petrograd efter februarirevolutionen. Han kom redan i april, före Lenin,

”Per Eneruds och Anna Pavlenkos bok har sitt intresse främst genom återgivandet av de utsända diplomaternas konkreta arbete och deras uppgifter på marken under de kaotiska åren 1917–1918.”

samtalade med Kerenskij och gav denne goda råd. De svenska socialdemokraterna hade sin egen rapportör i form av journalisten Nils Lindh som reste fram och åter. När han var i Stockholm rapporterade han muntligt bland annat till Erik Palmstierna, som satt i regeringen. Palmstierna såg till att Kerenskij-regeringens representant i Sverige, den ryske ministern Konstantin Gulkevitj, också fick del av vad Lindh hade att berätta.

Vad Palmstierna, först sjöminister och senare utrikesminister, för egen del ansåg om bolsjevikerna framgår av hans politiska dagbok *Orostid*. Där återger han ett samtal med just den ryske ministern Gulkevitj, daterat den 23 april 1918:

Jag omtalade för G. att när Lenin på sin tid passerade Stockholm, fick jag nys där om och ringde upp Branting med orden: "Du känner ju Kerenskij. Säg honom att Lenin kommer med nästa tåg och måste nedskjutas eller inspärras, när han passerar gränsen. Telegrafera till honom." Branting skrattade och sade: "Du är alldeles tokig; sådant gör man ej", men jag bröt ut i telefon: "Du är en gammaldags liberal och 80-talist, nu krävs män som våga handla!" Branting ringde av skratande för full hals. Gulkevitj däremot förstod situationen och sade med tårar i ögonen: "Mon cher baron, vous aviez le sort de la Russie entre vos mains!" Tänk om Branting lytt mitt råd!

► Tomas Bertelman är före detta ambassadör i Moskva.

Annika Sandén

Fröjdelekar – Lust, liv och nöjen
under svensk stormaktstid

ATLANTIS | 423 S. | ISBN 9789127167193

INNANFÖRSKAPETS
GLÄDJEÄMNER I EN
MÖRK TID

Recensent Sari Nauman

DEN SVENSKA STORMAKTSTIDEN uppfattas ofta som en mörk och dyster tid, men Annika Sandén nyanserar denna bild genom att lyfta fram de lekar och glädjetillfällen som fanns i 1600-talets bondesamhälle. Det kunde vara tillåtande och överseende, förutsatt att vissa gränser respekterades. Men hon visar också att fester var allvarliga saker eftersom de ruckade på sociala ordningar. Boken är en fröjd att läsa och gör också klart att det finns mycket kvar att undersöka.

HISTORIA

FÖR TJUGO ÅR sedan fick jag sällskap på spårvagnen av en kurskamrat; vi läste internationella relationer tillsammans. Vi småpratade, som man gör när man inte riktigt känner varandra, men kom snabbt in på vår kurslitteratur och vad den behandlade: krig och flyktingar. Och så berättade hon

sin historia för mig, om hur hon hade tillbringat månader i en källare i Sarajevo medan bomberna föll ovanför, innan hon lyckades fly till Sverige med sina föräldrar. Jag måste ha svarat något i stil med att jag knappt kunde föreställa mig något så hemskt. ”Jo”, svarade hon, ”det var hemskt, men ändå... Jag tror aldrig att jag har skrattat så mycket som jag gjorde där i källaren.” För att överleva hade de tillbringat tiden med att berätta historier för varandra, och fått varandra att skratta.

Annika Sandéns nya bok, *Fröjdelekar – Lust, liv och nöjen under svensk stormaktstid*, tar sin utgångspunkt i just denna motsättning: att det är när livet är som mörkast som möjligheten till att skapa ljus är som störst. I såväl facklitteratur som populärvetenskapliga böcker och historiska romaner beskrivs stormaktstiden ofta som en mörk och dyster period. Då inträffade den lilla istiden, med dåliga skördar och svältår som följd, och krigen mot Danmark, Ryssland och andra europeiska stormakter avlöste varandra. Det stora nordiska kriget 1700–1721 avslutade den svenska drömmen om ett Östersjövälde, en dröm som kostat så pass många soldatliv att Sverige i litteraturen har kommit att kallas ”knektänkornas land”. Att i ett sådant forskningsläge sträva efter nyansering genom att undersöka livets glädjeyttringar är både lovvärt och behövligt.

I två tidigare böcker – *Missdådare* (2014) och *Bödlar* (2016) – har Sandén förtjänstfullt behandlat utanförskapet i det svenska 1600-talssamhället. Denna avslutande del i hennes trilogi, som för övrigt är lika snyggt förpackad som föregångarna, vänder på konceptet och analyserar innanförskapet. Med utgångspunkt i Johan Asplunds insikt att lek handlar om att resonera, studerar Sandén hur människor svarade på varandras försök att skapa glädje, hur de samarbetade kring festligheter och hur de medverkade till att sätta gränser mellan tillåten och otillåten lust.

Forskarens uppgift har inte varit enkel. Det hör till lekens och glädjens natur att den undflyr varje försök till nedteckning. Visserligen har Sandén haft ett antal levnadsskildringar och minnesberättelser att tillgå, där präster eller andra utbildade personer tecknat ned sin barndoms lekar och upptåg, men dessa ger henne endast i efterhand tillrättalagda versioner. För mer direkta vittnesmål har hon varit hänvisad till ett material som starkt kontrasterar mot den regellösa leken: rättsprotokoll, domar och förordningar, som på olika sätt sökt stävja befolkningens festande. Medan dessa material har fördelen att de ofta kommer människors vardag väldigt nära, har de nackdelen att de visar en betydligt våldsammare sida av lek och spel än vad

som troligtvis oftast var fallet. Det var först när leken gick snett, när någon blev skadad eller rentav dödad, som saken drogs inför rätta och vittnen förhöordes. Sandén uppvisar dock genomgående en stor medvetenhet om denna problematik och är därtill skicklig i att navigera kring den för att synliggöra lust och glädje i bondesamhället.

BOKEN ÄR UPPDELAD i åtta kapitel. Förutom inledning och avslutning finns alltså sex kapitel som stegvis för läsaren genom de lekar och glädjetillfällen som fanns i det stormaktstida bondesamhället. Kapitlen är disponerade efter människans liv, och behandlar i tur och ordning barndom, ungdomstid, pubertet, unga vuxna, giftasvuxna samt vuxna. Det är slående i läsningen hur mycket som kan kännas igen från våra liv i dag. Även om barn förväntades hjälpa till med sysslorna på gården från sexårsåldern hittade de gott om tillfällen för lek. Leken tycks därtill ha tolererats och även

”Det är slående i läsningen hur mycket som kan kännas igen från våra liv i dag.”

uppmuntrats av vuxna i deras närhet, som ibland rentav deltog med liv och lust. Lika uppmuntrande kunde bygemenskapen vara när unga vuxna prövade på kärleken, med dans, musik och övernattningar. Trots att 1600-talet var ortodoxins århundrade, som Sandén påtalar, visar hennes undersökning att bondesamhället kunde vara tillåtande och överseende, förutsatt att vissa gränser respekterades.

Ibland ställer dispositionen till det för Sandén, eftersom vissa glädjeyttringar återkommer under en människas livstid. Barnens bröllopslekar återkommer således i skildringen av hur bröllop firades i bygden, och musik behandlas på flera olika ställen. Men kanske är det bokens ämne som strävar mot all typ av disposition – det kan inte ha varit helt lätt för Sandén att välja upplägg. Leken, lusten och glädjen utmärks ju av att de undanber sig regler, att de medvetet avstår från att följa lagar och motverkas av försök att bestämma och ordna dem. Möjligen hade ett sakregister kunnat hjälpa den läsare som intresserar sig för en specifik aspekt av festandet. I brist på ett sådant finns dock både plats- och personregister, till hjälp för bland andra släktforskare och lokalhistoriker.

► "Bruiloftsdans in openlucht" av Pieter Brueghel den yngre (1564–1638).

Samtidigt ligger bokens styrka just i det myller av ögonblicksbilder och anekdoter som avlöser varandra, går in i varandra och tillsammans – på en aggregerad nivå – ger en insiktsfull och övertygande bild av ett samhälle där glädjen hade en central plats. För Sandén är 1600-talet inte en främmande värld, även om det som möter oss vid första anblicken ser märkligt ut. Ibland lyckas hon rentav överbrygga avståndet mellan då och nu, och placerar läsaren så att denna kan kika in genom en dörrspringa och bevittna den historiska glädjen. Vi får till exempel vara med när en grupp flickor leker bröllop i Skuttunge just i slutet av det skånska kriget, hur de fångslas av vuxenvärldens ritualer och sveps med så till den grad att de använder det heliga rummet – kyrkorummet – för lekens crescendo. Vi får veta varför man skrattade så mycket på begravingar, varför ryggdunkningar förekom vid så många festligheter, och hur viktigt det kunde vara att tåla sin sprit.

UTIFRÅN SANDÉNS GENOMGÅNG framgår också att fester var allvarliga saker. De hjälpte till att skapa, befästa och omkullrucka sociala ordningar och grupperingar, signalerade övergångar från en position till en annan, och möjliggjorde för en-

skilda att ta på sig en ny roll i bygden. De utgjorde tillfällen då ens ära kunde ifrågasättas eller befästas, och mitt i all uppslupenhet är det således lätt att föreställa sig män och kvinnor som plötsligt blev på sin vakt: var gesten som grannen gjorde mot dem avsedd att sänka deras status? Behövde de känna sig hotade, behövde de reagera, eller var den tvärtom en signal om samhörighet och vänskap? Sandéns fokus på innanförskapet visar hur bräckligt ett sådant kunde vara. Ett förflutet ögonkast, en förhastad åtbörd kunde vara tillräckligt för att skvallor skulle uppstå och ens position ifrågasättas.

Ibland stänger Sandén dörren litet väl tidigt. Eftersom hennes fokus är på glädjeyttringarna får vi inte alltid veta hur överheten bemötte de fall som kom på deras bord; hur gick det till exempel för Bengt Larsson i Kufvehult, som ville sköta kvinnosysslorna på gården? Och för Erik Olofsson, som läste in Hans Andersson på dasset? Brott och straff har Sandén behandlat i sina andra böcker om det stormaktstida samhället, vilket möjligen motiverar att hon här ofta lämnar dem åt sidan. Men kanske hade en analys av överhetens resonemang gett värdefulla upplysningar även när det gäller synen på lust, glädje och skratt?

ATT KRITISERA EN välskriven och givande bok för att den kunde ha tagit upp mer är måhända orättvist. *Fröjdelekar* är en fröjd att läsa, och snarare än att uppfatta Sandéns bok som en uttömmande berättelse om den stormaktstida lusten bör vi läsa den som en uppmaning till fler att våga lämna krig och misär för att ge oss in i glädjens historia. Det verkar nämligen finnas mycket att undersöka. I slutet av sin bok inkluderar Sandén en tablå över antalet festtillfällen i Långaryds församling 1690 och deras fördelning över året, och har det inte framgått tidigare så här med all önskvärd tydlighet: det stormaktstida bondesamhället hittade gott om tillfällen för fest och glädje, även under krig, svält och elände. Året var späckat av begivenheter. Gång på gång under läsningen påminns jag därför om mitt möte på spårvagnen, och den hypotes som Sandén så skickligt belägger: att glädje inte uppstår trots det svåra, utan på grund av det.

► Sari Nauman är fil. dr i historia och för närvarande postdoc vid Københavns Universitet / Göteborgs universitet.

Henrik Meinander

Finland 1944

– Mellan Hitler och Stalin

LIND & CO | 397 S. | ISBN 9789178616428

FINSKT BEROENDE AV TYSKA INSATSER HAR HAMNAT I SKYMANDAN

Recensent Tobias Berglund

HENRIK MEINANDER SKILDRAR det för Finland och Norden avgörande krigsåret 1944.

Om inte fronten mot Sovjet hållit så länge som den gjorde, hade Finlands ställning efter kriget sett annorlunda ut.

Till skillnad från de flesta framställningar lyfter Meinander fram de tyska stridskrafternas avgörande betydelse både i luften och på marken när det gällde att hålla tillbaka Röda armén i Finland.

HISTORIA

HENRIK MEINANDER, PROFESSOR i historia vid Helsingfors universitet, är en av Nordens mest namnkunniga historiker. Förutom sin vetenskapliga produktion har han också under de senaste decennierna publicerat flera tongivande, populärt hållna verk. Bland dessa kan nämnas *Finlands*

historia (2006) och den prisbelönta Mannerheimbiografen *Aristokrat i vadmal* (2017). År 2009 utgav han *Finland 1944*, som efter att ha översatts till ett flertal språk nu nyttjes i en delvis omarbetad, rikssvensk upplaga.

Boken tar oss månad för månad genom detta för Finland så dramatiska krigsår, 1944. Genom aktörer på olika nivåer, såväl ledande politiker och militärer som enskilda soldater och civilpersoner, beskrivs det storpolitiska skeendet och vardagen vid fronten samt de umbäranden – och glädjeämnen – som i stort och smått präglade det civila samhället under samma tid. Viktigast för att förstå de för Norden så avgörande vägvalen och händelserna är förstås att läsaren får ”lära känna” och sedan genomgående följa de ledande beslutsfattarna, som exempelvis president Risto Ryti, Hitler, Stalin, de finska utrikesministrarna, tyske finlandsambassadören Wipert von Blücher, kontrollkommisionens ordförande Andrej Zjdanov och inte minst marskalk Gustaf Mannerheim. Därmed ges en inblick i den process som ledde Finland från allierad till fiende med Nazityskland, och framför allt hur det nationella oberoendet med nöd och näppe kunde bevaras. De viktigaste militära skeendena skildras ingående, i synnerhet de intensiva striderna i Karelen under juni och juli. Inom varje månads kapitel behandlas också ett antal centrala teman, som exempelvis folkförsörjnings- och flyktingfrågan, men även kulturliv och vetenskap.

Det är en ständigt pågående historievetskaplig diskussion om vad yttre definierade dateringar har för betydelse (eller inte) för förståelsen av historiska skeenden och förändringsprocesser. I den allmänna debatten används de ibland lättvindigt för att hänvisa till fenomen, processer eller attityder. Exempel är begreppen ”1968”, ”det glada 1920-talet” eller ”det långa 1800-talet”. Kritiker kan hävda att dessa artificiellt definierade tidsrymder inte har relevans som analytiska kategorier. Å andra sidan tyder mycket på att det mänskliga medvetandet faktiskt inordnar den egna existensen i dessa yttre, till synes givna ramar, varför de definitionsmässigt har betydelse för historiska undersökningar bortom det rent dateringsmässiga. Ett till synes banalt, men talande exempel är nyårsfirandet, med tillhörande löften om livsförändringar – ”nu börjar något nytt”. Oaktat hur det exakt förhåller sig, inrymmer just kalenderåret 1944 för Finlands och Nordens räkning så många helt avgörande händelser att det utan tvekan förtjänar en noggrann analys. En sådan har Henrik Meinander i och med *Finland 1944* genomfört på ett utmärkt sätt.

Många år kan sägas ha ändrat Nordens och Östersjöområdets historia på av-

görande sätt. Några exempel är 1397 i och med Kalmarunionens födelse, 1523 i och med dess definitiva död efter Gustav Vasas maktövertagande, och 1814 i och med Napoleonkrigens slutfaser, Kieltraktaten och den ”nordiska rockadens” genomförande. Men frågan är om inte de tillfällen då den rent fysiska skiljelinjen förändrats mellan de östliga och västliga religiösa, kulturella, politiska och ekonomiska sfärerna, mellan Ryssland och ”väst”, är de allra viktigaste – de tillfällen då gränsen mellan dessa två i viktiga avseenden skilda världar omdefinierats. Det gäller exempel-

”Det är en ständigt pågående historievetskaplig diskussion om vad yttre definierade dateringar har för betydelse (eller inte) för förståelsen av historiska skeenden och förändringsprocesser.”

vis Torgils Knutssons seger mot Novgorodriket 1293 som definierade inte bara den svenska kronans utan också katolicismens östliga utbredning, Stolbovafreden 1617, liksom 1719 och 1809 då med sista desperata insatser den svenska nationella överlevnaden räddades. Förra seklet kan sägas rymma tre sådana år. Det första är 1920, då i och med Dorpatfreden de baltiska staternas självständighet och det självständiga Finlands gränser garanterades. Det sista är 1991 då Sovjetimperiet föll samman. Det tredje är 1944, när Finland och Norden räddades.

FÖRUTOM ATT MEINANDERS omvitnat goda stilistiska förmåga gör läsningen njutbar, och att ett antal viktiga insikter bibringas läsaren, som exempelvis Finlands chockerande stora beroende av Nazityskland för sin folkförsörjning, kan två aspekter av boken lyftas fram som särskilt centrala. Det ena är att författaren, till skillnad från vad som varit regel både inom forskning och mer populära verk om Finland under andra världskriget, tydligt påvisar och framhåller Tysklands avgörande betydelse för den finska krigsinsatsen, och därmed landets politiska handlingsutrymme under 1944 fram till stilleståndsavtalet med Sovjetunionen i september. Det gällde livsmedel och vapenleveranser generellt, men också de toppmodernerna, tyska luftvärnsanläggningar vilka gjorde att den sovjetiska terrorbombningskampanjen i

februari misslyckades, och framför allt regeljära tyska stridskrafterns insatser under sommarstriderna i Karelen och söder om Finska viken på Narvafrenten. Att dessa redovisas och sätts in i sitt sammanhang, gör det lättare att förstå skeendet både på ett militärt och politiskt plan. Hade inte Narvafrenten hållit så länge som den gjorde hade pressen på Finland ökat enormt och den finska regeringen skulle sannolikt inte haft möjlighet att tillbakavisa de extremt hårda fredsvillkor Stalin presenterade i februari, förslag som i sin utgångspunkt exempelvis innehöll en sovjetisk flottbas på Åland. På samma sätt skulle sannolikt sovjetiska styrkor ha lyckats bryta igenom i Karelen i juni/juli om inte modernt tyskt jaktflyg etablerat luftherravälde, och dito attackflyg effektivt slagit mot sovjetiska ställningar och underhåll. Hade fronten brutit samman hade vägen mot Helsingfors i stort sett legat öppen och Finlands politiska ställning efter kriget sett väsentligen annorlunda ut.

Meinander diskuterar orsakerna till detta utelämnande, eller denna blinda fläck, och kommer fram till att den har två skäl. För det första handlade det om att både i

författare har varit och är obenägna att lyfta fram nazityska framgångar eller militär effektivitet på östfronten som något positivt, oaktat i vilket avseende, av rädsla för att få det att framstå som att man ursäktar eller förminskar nazismens brott och förintelsen. Det är till viss del förståeligt, men det går att hålla två tankar i huvudet samtidigt – det är fullt möjligt att både beskriva och analysera tyska militära operationer i öst och deras politiska och geopolitiska följder, och framhålla nazismens folkmord och förintelsen. Meinander klarar att göra detta, vilket är en av många styrkor med *Finland 1944*.

DEN ANDRA HUVUDASPEKT som bör lyftas fram är det sätt på vilket boken ypperligt illustrerar skeendet utifrån de centrala aktörernas perspektiv – både handlande och drabbade – nästan dag för dag. Denna redogörelse, baserad på dagboksanteckningar, dåtida tidningsartiklar och inlägg i den allmänna debatten, riksdagsdebatter, urkunder och memoarer, ger en ytterst precis bild över de val beslutsfattare i detta årslånga dramatiska skeende ställdes inför och hur de resonerade inför dem. Därtill bidrar den till en oerhörd närvaro. Den ångest och den press Ryti måste ha upplevt våren 1944 känns bokstavligen i magen.

I historieskrivningen om Sverige och andra världskriget har två delvis motstående skolor utvecklats, ett pragmatiskt, småstatsrealistiskt perspektiv och ett så kallat moraliskt perspektiv. Det ena utgår från att den svenska statsledningen hade ett mycket begränsat – om något – handlingsutrymme visavi nazityska krav, givet målsättningen att bibehålla det nationella oberoendet, medan motstående skola menar att man faktiskt hade valmöjligheter, och att moralen eller omoralen i dessa bör beaktas. Problemet med det senare perspektivet är att dess uttryck ofta tenderar att hemfalla till presentism, det vill säga att forskaren eller författaren tillskriver dåtida beslut en moral eller omoral som baseras på en nutida uppfattning. När det gäller den typ av brott eller övergrepp som betraktats som sådana i alla kulturer genom alla tider, som exempelvis folkmord, är detta givetvis oproblematiskt, men när det kommer till att analysera enskilda regerings- eller myndighetsbeslut av annan karaktär leder

presentism fel. Meinanders framställning och den historievetenskapliga hantverkskicklighet med vilken den är genomförd, visar att det går att få en uppfattning, explicit och implicit, om de centrala aktörer-

”Den fråga som läsaren dock ställer sig är: hur hamnade Finland här? Hur hamnade man i ett närmast totalt ekonomiskt, politiskt och militärt beroende av Tyskland?”

nas överväganden, dubier och kval utifrån deras egna moraluppfattningar, utan att karaktärisera de beslut som slutligen togs som moraliska eller omoraliska utifrån ett nutida perspektiv.

MEINANDERS *Finland 1944* är sålunda en utmärkt redogörelse för crescendo, maktspellet med dess skiftande förhållanden, och utfallet, under denna korta tidsrymd. Den fråga som läsaren dock ställer sig är: hur hamnade Finland här? Hur hamnade man i ett närmast totalt ekonomiskt, politiskt och militärt beroende av Tyskland? Hur kom det sig att finska trupper besatte mark långt bortom Stolbova- och Dorpatgränsen, den punkt där till och med ett militärt geni och en framstående statsman som Gustav II Adolf menade att gränsen för hans vapen och statskonst var nådd? Och framför allt, hur kunde man ingå ett vapenbrödraskap med en av världshistoriens mest mordiska diktaturer? Syftet med Meinanders bok är alltså ett annat än att svara på detta, även om viktiga ledtrådar ges, särskilt i avsnittet om vetenskaps-samhället, och dess diskussion om den ”äktfinska” skolan och karelianismen. En forskningsmatris som behandlar dessa problemområden utifrån nya rön håller dock på att byggas med verk som *Svart gryning – Fascismen i Finland 1918–1944* av Aapo Roselius, Oula Silvennoinen och Marko Tikka, och *Saksalainen Suomi 1918* (Tyska Finland) av Marjaliisa Hentilä och Seppo Hentilä, vilka successivt ger nya insikter om perioden 1917–1944. Härvidlag kommer Meinanders bok under överskådlig tid vara standardverket för att förstå slutpunkten på denna dramatiska och formativa era i Finlands och Nordens historia.

► Tobias Berglund är historiker vid Uppsala universitet.

► Stukabombare i Finland den 28 juli 1944.

samtid och retrospektivt framställa utvecklingen år 1944 som helhet och Karelen i juni/juli som en finsk framgång eller snarare heroisk försvarsstrid. Det hade i sin tur flera skäl. Dels hade den ansvarige finländske befälhavaren general Lennart Oesch och flera av dennes kollegor anledning att framhålla sina egna roller och därmed finska stridskrafterns insatser i dessa avgörande slag, dels var positiva om dömen om tyska stridsinsatser känsliga i en efterkrigsvärld präglad av ett påtagligt sovjetiskt inflytande. Till detta kommer det faktum att både sentida forskare och

AR 1895 UPPFÖRDES i centrala Bristol en staty över handelsmannen Edward Colston (1636–1721). Den främsta anledningen till att Colston, ofta benämnd ”stadens fader” under den viktoriaanska eran, blev föremål för denna hedersbetygelse närmare 175 år efter sin död var hans framgångsrika kommersiella bana i kombination med hans omfattande filantropiska gärning. Denne furste bland handelsmän hade varit ett moraliskt föredöme, underströk hans beundrare i det sena 1800-talet. I likhet med hundratals andra monument i nationalismens era skulle statyn över Colston fungera som en påminnelse om en historia värd att minnas. Samtidigt var den en manifestation av samtida ideal som premierades av dem som beställde och finansierade dessa kostsamma konstverk.

Att insamlingen till statyn över Colston länge gick trögt och att kritiker ifrågasatte huruvida Colstons filantropiska gärning varit så omfattande som hans tillskyndare hävdade, påvisar att monumentet var omdiskuterat redan i sin samtid. Under senare år har statyn fått förnyad uppmärksamhet. Det faktum att hans förmögenhet i hög grad var ett resultat av hans verksamhet i The Royal African Company, ett handelsbolag som transporterade 84 000 män, kvinnor och barn från Afrika till slaveri i Amerika, har resulterat i krav på ett tillägg till statyn. Det borde inte bara finnas text och symboler förknippade med handel och filantropi, utan också information om hans roll som slavhandlare med många liv på sitt samvete. Den 7 juni, i samband med demonstrationer och protester i västvärlden i efterföljden av att en amerikansk polis i Minneapolis misshandlade George Floyd så illa att han avled, tog Black Lives Matter-demonstranter i Bristol saken i egna händer. De välte bronsstatyn, varefter de förde den till den närbelägna hamnen och knuffade ner den i vattnet.

Störtandet av statyn över Edward

Colston är bara ett i raden av exempel på hur utformningen av kulturlandskap, stadsplanering, arkitektur, monument och minnesmärken har stor betydelse för människors tankar, känslor och tillvägagångssätt. Likaså illustrerar händelsen att bortom de ideal som låg till grund för uppförandena, ofta baserade på en tilltro till eviga värden, har det varit uppenbart att

kvar utan att väcka några reaktioner att tala om, men i andra fall bidrar nya tider och nya frågor till det förflutna till omprövningar.

Tre verk av delvis skilda slag bidrar till att fördjupa, nyansera och problematisera hur olika slags byggnadsverk och minnesmärken sätter sin prägel på stadsbilden. Konstvetaren Sofia Aittomaa utgår i sammanläggningsavhandlingen *Fyra kejsrerliga monument i Finland – Tillkomst, mottagande och bemötande* från ett långt tidsperspektiv, då hon studerar de olika öden som tsarryska monument har mött i Finland från 1800-talet fram till våra dagar. I den av Håkan Hökerberg redigerade antologin *Architecture as Propaganda in Twentieth-Century Totalitarian Regimes – History and heritage* skriver ett femtontal forskare om arkitektur och minnesmärken med fokus på 1900-talets totalitära stater och hur dessa påtagliga arvnumera hanteras i länder som Italien, Tyskland, Spanien, Slovenien och Ryssland. Journalisten Pernilla Ståhls *Triumfbågen i Mogadishu – Om det kolonialt byggda* är ett slags resereportage. I fokus står ett antal monument i Afrika och Asien, ursprungligen uppförda av de europeiska kolonialherrarna. De utgör utgångspunkt för historiska reflexioner. Dessa kompletteras med intervjuer och samtal med människor för vilka monumenten är en del av vardagen. På så vis kretsar hennes bok kring relationen mellan kolonial dätid och självständighetens nutid.

Fyra kejsrerliga monument i Finland präglas paradoxalt nog av att en av studiens främsta förtjänster är att Sofia Aittomaa omsorgsfullt följer monumentens historia, samtidigt som det saknas djuplodande förklaringar just kring föränd-

ringar. Varför vissa monument är kontroversiella vid en tidpunkt, men bortglömda i en annan, besvaras allt som oftast med empirinära observationer utan någon större generaliserbarhet. Denna brist ska inte överskugga att studien bjuder på många intressanta observationer. I centrum för

KONSTARTERNA & MEDIER

Sofia Aittomaa

Fyra kejsrerliga monument i Finland – Tillkomst, mottagande och bemötande

ÅBO AKADEMI | 189 S. | ISBN 9789521238147

Håkan Hökerberg (red.)

Architecture as Propaganda in Twentieth-Century Totalitarian Regimes – History and heritage

Edizioni Polistampa | 351 S. | ISBN 9788859618355

Pernilla Ståhl

Triumfbågen i Mogadishu – Om det kolonialt byggda

eddy.se ab | 133 S. | ISBN 9789188929068

ARKITEKTUR OCH MONUMENT I MAKTENS TJÄNST

Recensent **Ulf Zander**

ATT MAKTENS SYMBOLER attackeras är inget nytt, som framgår av Sofia Aittomaas avhandling om tsarryska monument i Finland. Men totalitära regimer har också, som belyses i Håkan Hökerbergs antologi, satt sin prägel på stadsplaneringen, något som är svårare att förändra. Pernilla Ståhl slutligen fokuserar på relationen mellan kolonial dätid och självständighetens nutid i Afrika och Asien. Den som intresserar sig för historiens roll i stadslandskapet kommer att finna mycket matnyttigt i dessa sinsemellan olika böcker.

få förebilder är beständiga. Namnskiten av gator och torg i många städer runtom i världen kan, precis som byggnadsverks och statyers uppgång och fall, bidra till att uppmärksamma att det långtifrån alltid är möjligt att lägga historien tillrätta. Förvisso står många byggnadskonstruktioner

undersökningen står fyra statyer: den över Alexander II, invigd i Helsingfors 1894; Alexander I:s kolossalbyst, rest 1814 och omväxlande uppställd i Åbo och Helsingfors; Kejsarinnans sten, uppförd 1835 i Helsingfors samt Peter den store, avtäckt 1910 i Viborg.

”Till skillnad från statyer är det betydligt svårare att avlägsna byggnader eller göra om stadsplaneringar av gammalt, totalitärt slag.”

MYCKET UPPMÄRKSAMHET ÄGNAS åt monumentens placering, deras konstnärliga och symboliska innebörder samt orsaker till att statyer har flyttats eller förstörts. Tomheten framför Nationalbiblioteket i Helsingfors är högst påtaglig för den som har minnen av kolossalbysten över Alexander I, som stod där fram tills för några år sedan. Ett liknande exempel är den Alexanderbyst som avlägsnades under mellankrigstiden från solennitetssalen vid Helsingfors universitet efter återkommande krav från nationalistiska studenter. De föredrog Wäinö Aaltonens ”Frihetens gudinna bekransar ungdomen”, som invigdes 1940 på samma plats där Alexanderbysten stått. Historien om denna byst avslutades flera årtionden därefter, då den rehabiliterades och fick sin nuvarande plats i Helsingfors universitetsmuseum.

Att monument, likt det över Edward Colston, löper stor risk för vandalisering är en återkommande tematik. Kejsarinnans sten i Helsingfors var förvisso problematisk redan i det tidiga 1900-talet på grund av oklara ägandeförhållanden, vilket bidrog till osäkerhet om vem som skulle bekosta det nödvändiga underhållet. Den största utmaningen ägde rum 1917, då monumentet delvis förstördes av revolutionära ryska marinsoldater. Att monumentet, i enlighet med 1800-talets stilideal, var ut-

format som en obelisk hade måhända kunnat rädda den om det inte vore för att den kröntes av den ryska dubbelörnen placerad på ett klot. Efter flera årtionden kunde monumentet rehabiliteras, men det föregicks av en lång period då Kejsarinnans sten stod kvar i stympt skick.

Alexander II-statyn i Helsingfors blev en viktig plats för demonstrationerna mot förryskningssträvanden genom att Alexander II fick rollen av den gode tsaren, i skarp kontrast till Nikolaj II och dennes strävan att stärka greppet över generalguvernementet. En vanligt förekommande protest mot den ryska offensiven var de blomsterhyllningar som utgick från Alexandermonumentet. Till skillnad från många andra tsarmonument undgick det vandalisering under ryska revolutionen.

Genom sin placering i Viborg hamnade Peter den store-statyn i korselden mer än en gång. I likhet med Kejsarinnans sten vandaliserades den under ryska revolutionen, varefter den sattes ”i förvar”, först i Viborg och därefter i Helsingfors. Piedestalen, som klarat sig undan förstörelse, blev grunden för ett nytt monument i form av ett lejon. Monumentet invigdes den 6 december 1927, på tioårsdagen av Finlands självständighetsförklaring. Efter

piedestal. Även lejonstatyn fick åter sin plats i offentligheten. Efter att det skadade monumentet återupptäckts fick det en ny placering i parken Monrepos i Viborg.

ANTOLOGIN *Architecture as Propaganda* bjuder på ett stort antal läsvärda bidrag. Särskild uppmärksamhet riktas mot den stora betydelse som propaganda har i totalitära stater och som inte minst går igen i arkitektur och monument. Som framgår redan inledningsvis tog diktatorerna i Nazityskland, det fascistiska Italien och Stalins Sovjet inte arkitekturen i sin tjänst på grund av några inneboende ”totalitära kvaliteter”. Med facit i hand kan vi ofta identifiera byggnadsverk och minnesmärken som produkter av dessa diktaturer, men det utesluter inte att det fördes diskussioner om hur arkitektur i Italien, Tyskland och Sovjetunionen skulle utformas. I samband med Stockholmsutställningen 1930 gick debattens vågor höga om ”funkis” var att föredra framför ”tradis”. Utifrån delvis andra förtecken debatterades i det fascistiska Italien hur den nya tidens arkitektur skulle se ut med utgångspunkt i begrepp som ”tradition”, ”modernitet” och ”rationalitet”, men också i motsatspar som urbanisering och anti-urbanisering. Som

► Statyn av Edward Colston i Bristol kastas i vattnet under en Black Lives Matter-demonstration, juni 2020.

att Viborg 1940 tillfallit Sovjetunionen förstördes det, varefter Peter den store-statyn återkom till sin gamla plats. Den störtades i sin tur av finska trupper efter att de intagit Viborg i fortsättningskriget. Det blev dock tredje gången gillt 1954, då Peter den store åter uppfördes i Viborg med en ny

Raffaele Giannantonio noterar i artikeln ”Fascism/Urbanism: Town, New-Town, Non-Town” hade flera av debatterna som präglade arkitekturdebatten i Mussolinis Italien förts före det fascistiska maktövertagandet 1922, och de återkom i likartad form i efterkrigstidens Italien.

Förvisso finns det gott om exempel på analyser av konkreta byggnader och monument i antologin, men därutöver uppmärksammas även hur de totalitära staternas representanter utformade respektive lands bidrag till de internationella utställningar som ägde rum under mellankrigstiden. Blicken riktas även mot Slovenien som ett exempel på hur arkitektur kunde tillämpas i Jugoslavien, som förvisso var en socialistisk stat, men av ett delvis annat slag än i det Sovjetdominerade Östeuropa.

tigt imperium. Det är emellertid långt vanligare att spåren från förr är iögonfallande, vilket borgar för besvärliga diskussioner om hur de ska hanteras. Till skillnad från statyer är det betydligt svårare att avlägsna byggnader eller göra om stadsplaneringar av gammalt, totalitärt slag.

TEMATIKEN MED BYGGNADER och statyer som sedan länge är bortglömda, och inte sällan förfallna, och pampiga symboler som är så gott som omöjliga att ignorera

fram till våra dagar, vilket är något av en sorgesång eftersom stenstadens forna prakt numera i mångt och mycket är borta. Visserligen var redan italienarna nonchalanta mot äldre tiders arkitektur, men den negativa utvecklingen har under senare årtionden förvärrats av såväl krigs- som hänsynslösa byggherrars framfart.

Ett annat besvärligt arv från kolonialtiden gör sig allttjämt påmint i Namibia. Under de senaste årtiondena har de tyska kolonialtruppernas brutalitet mot herero- och namabefolkningen i det tidiga 1900-talet återkommande blivit omskriven. Denna brutala historia står i hjärtkontrast till Reiterdenkmal i Windhoek med en tysk soldat till häst och på en stensockel blickar ut i fjärran. Texten som beledsagar statyn är en hyllning till "de modiga tyska soldater som dog för att försvara imperiet och detta land".

Som Ståhl gör klart har Reiterdenkmal och andra hyllningar av den tyska kolonialtiden, då Namibia var känt som Tyska Västafrika, gett upphov till infekterade debatter. Namibias president Hage Geingob förespråkade 2015 att namibierna skulle uppföra monument över sina egna hjältar. Andra förespråkade att monumentet skulle tas bort eller flyttas. Det senare förslaget gick vinnande ur striden, trots protester från turistindustrins företrädare som gjorde klart att det var en av de mest välbesökta platserna i landet. För tyska turister var statyn ett givet besöksmål. En del tyskättade namibier ställde sig bakom flytten, medan andra var rasande eftersom de menade att de förvägrades en plats i Namibias historia.

Förutom att *Triumfbågen i Mogadishu* är ett välkommet bidrag till analyser av städer som annars sällan är omskrivna på våra breddgrader, är Ståhls journalistiska närvaro en stor tillgång. Genom samtal och intervjuer får några av lokalsamhällets företrädare komma till tals och ge sin syn på saken. Noterbart är att det inte per automatik innebär klagosånger över den gamla, koloniala tiden. Ett humoristiskt exempel är två bilder på ett monument och dess omgivning. Den äldre bilden visar på välskötta kommunikationer, medan den som fångat situationen av i dag visar en väg som påminner om en schweizerost.

Perspektiv och tilltal är av delvis olika karaktär, men den som intresserar sig för historiens roll i stadslandskapet kommer att finna mycket matnyttigt i dessa tre böcker.

► Ulf Zander är professor i historia vid Lunds universitet.

Harald Bodenschatz tar Berlin Mitte som sin utgångspunkt för en kartbaserad studie av hur centrala Berlin ändrade skenad under nazieran – då den kännetecknades av "en aggressiv urban design" – till perioden i det kommunistiska Östtyskland. Även om mycket förändrades, både till följd av effekterna av krigets förödelse och en ideologisk nyorientering, var en del sig likt. De judiska inslagen som blivit allt mindre påtagliga under perioden 1933–45 förblev lägprioriterade i DDR:s huvudstad. Bodenschatz sätter inte punkt vid Berlinmurens fall, utan följer striderna om det centrala Berlins utformning, som har pågått med varierande intensitet alltsedan 1989.

I likhet med Bodenschatz har flertalet av antologins bidragsgivare inriktat sig på längre undersökningsperioder. En återkommande problematik är hur de påtagliga arv från diktaturerna som gör sig påmind i form av torg, kulturcentrum, hotell, monument, minnesmärken, mosaiker med mera kan och bör hanteras av eftervärlden. I några fall är sambanden mellan diktaturernas byggnader och senare tider i det närmaste dolda. Till exempel medger Valerie Higgins att det tog tid för henne att inse att det Rom som hon betraktade på sina promenader i mångt och mycket var ett resultat av Mussolinis vision om antikens storstad, snarare än rester av det som en gång varit centrum för ett mäk-

på grund av deras centrala placering och väldiga format, går igen i *Triumfbågen i Mogadishu*. Kapitlet om triumfbågen i Mogadishu utgör ett utmärkt komplement till artiklarna om det fascistiska Italiens arkitektur i *Architecture as Propaganda*. Medan de förra intresserat sig för villkoren för arkitektur och stadsplanering i Italien, betonar Pernilla Ståhl det fascistiska Italiens imperialistiska och koloniala ambitioner och vilka effekter de fick för stadsbilden i Mogadishu och många andra afrikanska städer under italienskt herravälde. Av avgörande betydelse var det för italiensk del förödande nederlaget mot etiopiska styrkor i Dogali i nuvarande Eritrea den 26 januari 1887. Förlusten sände chockvågor genom Italien och resulterade i anslående historiemålningar och ett monument, som efter Mussolinis maktövertagande flyttades till en mindre prominent position i Rom, så att minnet av denna förödmjukande förlust, åtminstone visuellt, hade hamnat i skymundan.

I Mogadishu, som kom under italiensk kontroll 1885, var det under den fascistiska eran inte nederlag som förevigades. Inte mindre än två triumfbågar uppfördes – en 1928 inför prins Umbertos besök och en 1935 då kung Viktor Emanuel III besökte staden – och deras funktion var att påminna om att Italien hade haft koloniala framgångar under Mussolinis styre.

Ståhl följer utvecklingen i Mogadishu

Per Wirtén

Europa, ständigt detta Europa – Elin Wägners förlorade kärlek

BONNIERS | 350 S. | ISBN 9789100177119

WÄGNER TOG STÄLLNING FÖR TYSKLANDS SAK PÅ 20-TALET

Recensent **Lena Kärelund**

PER WIRTÉN BELYSER i sin intressanta studie Elin Wägners betydelse som skribent i internationella frågor. I artiklar på 1920-talet propagerade hon för Tysklands sak och ifrågasatte den franska ockupationen, inklusive dess användande av svarta soldater i Rhenlandet och visade ingen förståelse för den franska positionen.

KONSTARTERNA & MEDIER

DET HAR VARIT stort fokus på Elin Wagner i år. Ulrika Knutson har kommit med den uppmärksammade biografien *Den besvärliga Elin Wagner* som ger en heltäckande skildring av den mångsidiga författaren (se *Respons* 3/2020). Där behandlas Wägners verksamhet som författare, journalist och filosof samt som stridbar debattör med engagemang för emancipationen, miljö och freden. Wagner har under de senaste

decennierna varit central även i den litteraturvetenskapliga forskningen, där man kan se en tendens att mer lägga tonvikten på de ideologiska inslagen i författarskapet än vid de skönlitterära aspekterna.

Huvudtemat i Per Wirténs intressanta studie *Europa, ständigt detta Europa* är Wägners betydelse som intellektuell skribent med internationella ambitioner. Efter krigsslutet 1918 engagerade hon sig intensivt i frågan om hur freden skulle kunna garanteras, och hon var en av de första som tog ställning för ett enat Europa. Hennes många utlandsresor, deltagandet i kvinnokongresser och arbetet med Rädda Barnen gjorde henne till en övertygad internationalist och också till pacifist. I och med att hon alltmer fängslades av politisk idédebatt kom hennes roll som skönlitterär författare och journalist i bakgrunden.

Wirtén begränsar sitt arbete huvudsakligen till 1920-talet, en tid då Europa befann sig i en omvälvande förvandling som pågick under hela decenniet. Den bottenade främst i de konflikter som rörde de stora krigsskadestånd som Tyskland skulle betala samt i segermakternas ockupation av Rhenlandet och det industriellt viktiga Ruhrområdet. Wagner var djupt upprörd över ockupationsmakternas, särskilt Frankrikes, beteende. Versaillesfördraget menade hon tydde mer på hämnd än önskan om försoning. Flera gånger reste hon till Tyskland efter krigsslutet för att studera förhållandena där.

Undertiteln till Wirténs bok *Elin Wägners förlorade kärlek* är dubbelbottnad. Den syftar som jag ser det dels på Wägners förlorade tro på ett enat, fredligt Europa, dels på hennes komplicerade kärleksrelation till tysken August von Eberlein, rektor för en flickskola, en bildad humanist, men också en nationalist, nazist och under andra världskriget en SS-man. Under 1920-talet pekade fransmännen ut honom som terroristledare och ansvarig för flera attentat. Att Wagner föll för en man av detta slag kan förefalla märkligt. Men i detta fall tycks kärleken ha varit blind och enligt Wirtén var Eberlein kanske Wägners enda lyckliga kärlekshistoria.

I Wirténs skildring av Wagner framträder bilden av en kvinna vars tillvaro kantas av grusade förhoppningar, en kvinna som aldrig nådde dit hon ville. Wagner siktade högt, men misslyckades i sin strävan att bidra till ett bättre och fredligare Europa. Stormakterna styrdes av idén om nationalstater som grundade sig på tanken att ett folk, en kultur och ett språk skulle utgöra ett enskilt land. Den principen gjorde att minoritetsgrupper hamnade utanför och sågs som ett hot mot den nationella sammanhållningen, en som det visade sig ödesdiger utveckling.

I pressen diskuterades vid denna tid också *Die Schwarze Schmach*, den svarta skammen, varmed avsågs de franska trupper, ofta färgade från Senegal, som befann sig i Tyskland och anklagades för sitt hänsynslösa uppträdande och för att våldta kvinnor. De senegalesiska soldaterna hade anlant till Rhenlandet 1919; som mest rörde det sig om 20 000 man. De gav upphov till en form av moralisk panik som skickligt användes i propagandasyfte och utnyttjade latenta rasistiska tendenser. Också Wagner tog i en artikel i *Stockholms-Tidningen* upp farorna med rasblandning med anledning av ett besök i ett barnhem där det fanns tyska barn med färgade fäder. Här får man dock hålla i minnet att sådana tankar låg i tiden och framfördes även av radikaler som såg rasblandningen som ett hot mot socialismen och arbetarrörelsen.

Under sina resor i Tyskland besökte Wagner sjukhus, barnhem och skolor och blev förskräckt över alla undernärda barn. Hon konstaterar i sina reportage att ockupations soldaterna uppträdde som en ny "feodalklass" som levde flott på andras bekostnad. År 1922 fanns det 45 000 franska soldater i Ruhrdistriktet. När Frankrike ville få kontroll över produktionen i området inledde tyskarna ett vapenlöst motstånd som under en period såg ut som om det skulle knäcka den franska militarismen. De stora gruvföretagen vägrade leverera kol och järnvägsarbetarna lade ner sitt arbete. Men i längden blev det omöjligt att hålla ut. Livsmedelsbrist uppstod och strejker utbröt. Wagner hyllade i sina artiklar det vapenlösa motståndet, ett agerande som Europa tidigare aldrig hade upplevt.

MAN IMPONERAS ÖVER Wägners enorma arbetsamhet. Wirtén visar hur hårt hon låg i, läste utländsk litteratur och skrev artiklar i ett rasande tempo. Däremellan gav hon sig titt och tätt iväg utomlands på konferenser. Ofta återvände hon till Tyskland för att följa utvecklingen där, men också för att träffa Eberlein. När hon besökte Berlin förfasade hon sig över stadens nöjesliv med "dans och erotiska förströelse", vilket framkommer i en artikel i *Dagens Nyheter*. Ett sådant leverne kunde bara skada Tysklands sak, menade hon. Hon for även till London för att göra engelsmännen medvetna om det som hände i Tyskland, och lyckades få till stånd en konferens om ockupationen i den brittiska huvudstaden.

Tanken var att Wagner skulle skriva flera reportage för *Dagens Nyheter* om situationen i Ruhrområdet, men det blev bara två. Chefredaktören Sten Dehlgren tyckte att artiklarna innehöll alltför många politiska uttalanden som borde uttryckas på ledarsidan och inte i artikelform. Antagligen fann

man också Wagners texter alltför tyskvänliga. Och nog var det så att hon kraftfullt propagerade för Tysklands sak och ifrågasatte ockupationen. Hon var över huvud taget negativ till fransk politik och franskt tänkande, och visade ingen förståelse för den franska positionen i konflikten med Tyskland. I slutet av år 1922 tillbringade hon en tid i Paris, men vantrivdes i den franska huvudstaden, som alltjämt präglades av fattigdom efter krigsåren. Mer och mer sjönk hon in i den melankoli och nedslagenhet som hon emellanåt drabbades av och som fick henne att känna sig ensam och övergiven.

WIRTÉN AVVIKER IBLAND från att enbart behandla Wagners agerande under 1920-talet och låter framställningen omfatta även Wagners liv och verksamhet i

och Ruhr (1923) som laborerar med olika litterära tilltal och till formen förenar reportaget och essän. Bland annat innehåller den funderingar över hur det specifikt kvinnliga ska kunna formuleras. Wagner sökte befria språket från manliga berättarformer och uttrycksformer. Wirtén ser boken som en kontrast till hennes romaner som han finner stilistiskt gammalmodiga. Skildringen från Seine, Rhen och Ruhr är däremot enligt Wirtén en tidig föregångare till 1900-talets sakprosa, såsom den bland annat utvecklades av Sven Lindqvist i *Myten om Wu Tao-tzu*. Boken fick dock ett ganska ljumt mottagande. Wagner hade över huvud taget svårt att få gehör för sina skildringar av det europeiska dramat. Troligen berodde det på att hon i sin syn på Europas framtid definitivt var före sin tid.

Tankeväckande är också Wirténs resone-

snitt blev hon aldrig, utan en intellektuell, präglad av vad Wirtén benämner "fromhetsradikalism". Inte sällan intog hon extrema positioner, som när hon mitt under brinnande krig förordade total avrustning.

Parallellt med sitt engagemang för Tyskland hade Wagner hela tiden också sin förankring i Fogelstadgruppen som bildades 1921. Dess organ, veckotidningen *Tidevarvet*, var ett viktigt forum för henne. Här kunde hon presentera sina idéer och sina utländska inspiratörer och här publicerade hon långa, genomarbetade artiklar om samhällsfrågor och om krigshotet som började torna upp sig. Wagner ville vara en oberoende skribent, trogen sig själv och sin egen övertygelse. Det hade hon svårt att vara i *Dagens Nyheter*, men i *Tidevarvet* blev hon en framträdande feminin röst.

I EN EPILOG skriver Wirtén om Wagners sista levnadsår som hon tillbringade på Lilla Björka, den bostad hon lät bygga åt sig i Småland. Wirtén karakteriserar henne visserligen som en stridsberedd misantrop, men lyfter fram hennes förändrade inställning bland annat i fråga om feminismen. Där ser Wagner nu de lokala gemenskaper som kvinnorna byggt upp i jordbrukssamhället som ett föredöme. Detta utvecklar hon i debattboken *Väckarklocka* (1941). Men något hade slocknat i hennes skrivande. Framsyntheten var borta, anser Wirtén, och det var många som inte förstod henne. Men, frågar jag mig, glömmer inte Wirtén att Wagner också framförde ett civilisationskritiskt budskap om konsumtions-samhällets resursslöseri och utplundringen av jordens energikällor? Här var hon sannerligen inte i bakvattnet, tvärtom.

Det är omöjligt att inte jämföra Wirténs bok med Knutsons, eftersom de ligger så nära varandra i tiden. Författarna förenas däri att de bägge är drivna skribenter med gedigna kunskaper om Wagner och hennes tid. Man slås också av att båda har en bitvis kritisk hållning till Elin Wagner. Deras böcker är inga reservationslösa lovsånger. Knutson tycks irriteras över den motsägelsefullhet hon finner hos Wagner, medan Wirtén beklagar att hennes modernitet med åren bleknar bort. Böckerna kompletterar dock varandra. Knutson ger ett perspektivrikt porträtt av Wagner i helfigur. Wirtén ger en fördjupad skildring av en viktig fas i författarens liv och skrivande: 1920-talet, en period då Wagner var en centralgestalt i debatten om Europas framtid.

► Lena Käreland är professor emerita i litteraturvetenskap vid Uppsala universitet.

► Franska trupper inleder ockupationen av Ruhr 1923.

dess helhet. Det är förstäeligt att ramarna kan behöva vidgas, men skildringen tappar i stringens när den ska omfatta även äktenskapsbekymmer, skilsmässa, flyttar, bostadsproblem och omsorger om brodern Haralds son Vanni. Däremot är det fängslande när Wirtén exemplifierar hur Wagner omsätter sina erfarenheter från resorna i Tyskland i fiktiv form. Det gör hon till exempel i romanen *Den namnlösa* (1922) där hon beskriver hur krigets militarism och våld kunde tränga in även i den svenska idyllen, i en till det yttre rofylld prästgård. Dit kommer romanens huvudperson Rakel, som varit med om en traumatisk våldtäkt. Det europeiska dramat förlägger Wagner i romanen till Småland. Även där kan man finna exempel på manssamhällets våld.

En sammanhållen syn på situationen i Tyskland och på efterkrigstidens problem gav Wagner i boken *Från Seine, Rhen*

mang om hur Wagners politiska tänkande liksom hennes feminism fortsättningsvis förändrades. På 1920-talet var hon en förgrundsgestalt, men sedan hände något, menar Wirtén, som argumenterar för att Wagner under senare delen av sitt liv hamnade i opposition till den framväxande moderniteten och den individualistiska liberalismen. Att Wagner hamnade i bakvattnet och uppfattades som gammaldags hänger samman med den religiositet som kom att prägla hennes tankevärld, hävdar Wirtén. För henne fanns utöver det sociala samhället ett vidare och mer tidlöst universum där religionen hade en given plats. Denna uppfattning fick henne att försöka omforma en gammaldags typ av fromhet till radikal politik, en ekvation som var svår att lösa. Hon hade inspirerats av Søren Kierkegaards kristna existensialism och betonade gärna den enskilda människans ansvar. Någon kulturradikal av modernt

Björn Apelkvist

Livet som främling – Om emigrantens utanförskap hos Moberg, Kallifatides och Khemiri

NORDIC ACADEMIC PRESS | 122 S.
ISBN 9789188909220

EMIGRANTEN LÄMNAR OCH ANLÄNDER ALDRIG HELT

Recensent **Johanna Vernqvist**

BJÖRN APELKVIST VILL med sin lättillgängliga studie över dessa tre författarskap undersöka frågor om identitet och om hur våra jag genom sökandet efter något bättre hela tiden är i rörelse. Denna undersökning av främlingskapets positiva möjligheter och negativa aspekter är ett relevant inlägg i samtidens diskussioner och visar litteraturens förmåga att hantera svåra teman.

KONSTARTERNA & MEDIER

AKTUALITETEN I Björn Apelkvists studie *Livet som främling – Om emigrantens utanförskap hos Moberg, Kallifatides och Khemiri* kan inte förnekas. När jag skriver denna text pågår demonstrationer mot polisvåld och rasism i USA, den här gången med epicentrum i

Minneapolis, Instagramkonton världen över följer och postar under #BlackLivesMatter och debattartiklar skrivs. Genom den situation som hela världen befinner sig i på grund av coronavirusets spridning har de teman som Apelkvist fördjupar sig i också fått mer tyngd och relevans. Frågor som "Hur känns det att leva med främlingskapet som en hotande avgrund, alienationen som en social risk, maktlösheten som en jagande mindervärdeskänsla?" blir än mer angelägna i en tid i vilken gränser varit och fortfarande är stängda på ett sätt vi aldrig tidigare upplevt i modern tid. Rörelsefriheten har tagits ifrån oss alla och människor på flykt eller i utanförskap har hamnat i än mer utsatta positioner.

Jag såg nyligen en föreläsning av en journalist verksam i italienska Florens som talade om en positiv kontrast till detta. Hon talade om ett "återvändande till humanismen". Bokhandlarna, biblioteken och museerna är bland de allra första att öppna igen i ett Italien som, i skrivandets stund, hållits i karantän i tre månader. Litteraturens kraft att belysa, gestalta och diskutera de stora frågorna, det allmänmänskliga, det existentiella, lyfts fram och exempelvis nationalhjälten Giovanni Boccaccios *Decamerone*, som utspelar sig under pestens utbrott i Florens under 1300-talet, läses med oväntad igenkänning. Återvändandet till humanismen, till litteraturen, kan ge fördjupade perspektiv på oss själva, men också inge hopp om att "allt kommer bli bra" (*andrà tutto bene*).

Apelkvists studie berör i första rummet just existentiella frågor om identitet, om individers sökande efter något bättre och om hur människans jag ständigt är i rörelse och på så vis föränderligt. Författaren fördjupar både de positiva och negativa aspekter som främlingskap medför i de valda verken och vill undersöka frågor om utanförskap, maktlöshet, ovisshet, aggression och resignation, likväl som "förnyelse och utveckling, om insikt och försoning, om de positiva och progressivt verkande incitament som rörelsen mellan olika kulturer kan inbegripa".

Studien är nätt med sina dryga 120 sidor och vinner även på att vara språkligt lättillgänglig. Akademisk ja, men utan att gå över huvudet på den tänkta (breda) publiken. Detta är i sig dock inte enkelt, utan en stilistisk konst som Apelkvist bemästrar. Denna tillgänglighet kännetecknar även författarens grundläggande inställning till teoretiska perspektiv. Han skriver själv i inledningen om sitt medvetna val att inte krängla till det, om att vända sig mot den vurm för exempelvis Foucaults diskursanalytiska läsningar som han sett dominera litteraturvetenskapen under ganska lång tid:

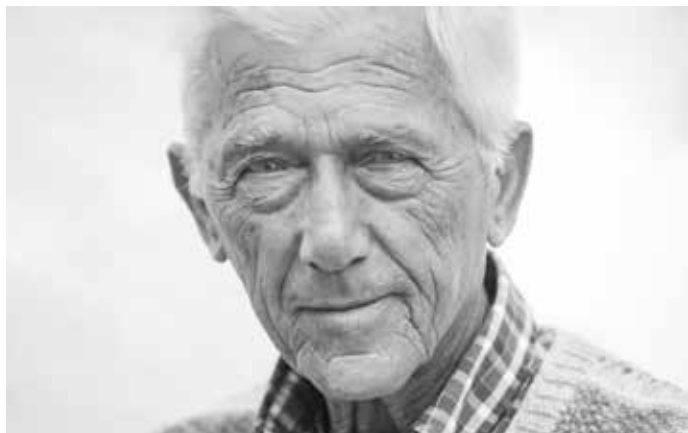
Till skillnad från att föra en aldrig så intrikat konstruerad diskurs för den inre akademiska kretsen, grundad på svårtillgängliga, abstrakta teorier, kan litteraturforskarens arbete som jag ser det också bestå i att – måhända mer ingående och systematiskt, mer rigoröst och nyanserat – göra det som i princip varje läsare själv kan göra, nämligen tolka texten i all dess komplexa meningsfullhet, i relation till det liv man lever.

Även om jag själv gärna förrirrar mig i just sådana abstrakta teorier, både förstår och uppskattar jag Apelkvists anspråk. Likväl är studien teoretiskt förankrad och i inledning ges också en översikt av existenspsykologerna Rollo May, Viktor E. Frankl och Irvin D. Yalom, språkvetaren Noam Chomsky och litteraturteoretikern Roland Barthes, vilka sedan genomsyrar läsningarna på något slags lagom-nivå. Fokus ligger konsekvent på frågor som relaterar till det allmänt mänskliga och om litteraturens potentiella kraft att gestalta psykologisk komplexitet på sätt som exempelvis samhällsvetenskapen inte kan. Apelkvist har även valt sitt material med uttalad eftertanke, även om det inte rör sig om några överraskningar i sammanhanget. Verken av Vilhelm Moberg, Theodor Kallifatides och Jonas Hassen Khemiri är producerade i olika historiska kontexter med skiftande politiska och sociala omständigheter, vilket ger bredd och möjlighet till jämförande diskussioner.

I ANALYSEN AV Moberg, kapitlet med titeln "Emigranten som rymling med utgångspunkt i romanklassikern *Din stund på jorden* (1963), följer Apelkvist karaktären Albert som utvandrar från Sverige till USA. Här kretsar diskussionen kring hur "drömmen om ett annat liv", identitetssökande och försoning med "sitt öde och sig själv" gestaltas i en ofrånkomligt rotlös Albert. Läsningen visar på Alberts nostalgiska syn på sin hemort, just den specifika byn Källe-

► Vilhelm Moberg, 1967.

► Theodor Kallifatides.

► Jonas Hassen Khemiri.

bäck som präglat huvudkaraktären, och insikten om det förfrämligande som uppstår vid återvändandet efter en hel livstid på annan ort, i ett annat språk, där ljudet av den lilla porlande bäcken varit utbytt mot Stilla havets kluckande och brusande. Idén om att tiden stått stilla på den plats han lämnat bakom sig, medan han själv utvecklats, förändrats, krympt och vuxit under de år som faktiskt passerat utgör kärnan i frågan om människans varande i sin omvärld. I dag är det tack vare den tekniska utvecklingen kanske enklare för oss att leva parallella liv och hålla oss uppdaterade på olika platser i världen. Men är detta egentligen möjligt eller snarare en illusion, undrar Apelkvist. "Är vi inte precis som Albert i grunden bundna till en kropp, ett liv, en verklighet?"

I "Theodor Kallifatides: Främling på gott och ont" närläses den självbiografiska tankeboken *Ett nytt land utanför mitt fönster* (2001). Perspektivet skiftar från Mobergs svenska utvandrare till Kallifatides grekiska emigrant som flyttar till Sverige. Apelkvist utgår från Kallifatides egen formulering om hur människan formas av tre "mytologier", vilka består av "den ärvda, den man skapar och den man möter". Temat främlingskap genomsyrar Kallifatides hela litterära produktion och ett par rader sagda av en kvinna i romanen *Slaget om Troja* (2018) har etsat sig fast hos mig och gör sig påmind i läsningen av Apelkvists analyser. Tankarna i Kallifatides roman tillhör Helena, den vackra kvinnan som förts bort av eller följt med Paris från sitt hem Sparta till Troja, det nya landet utanför hennes fönster: "Hon visste inte riktigt vad hon innerst inne önskade. Kanske att vara osynlig – främlingens vanligaste dagdröm. Hon visste att hon hade alla blickar på sig."

Språkets betydelse för identitet och tillhörighet är en återkommande punkt i Kallifatides verk. Tillgången till språket medför en särskild trygghet, men det är för den delen långt ifrån oproblemiskt att

lära sig ett nytt. Bitvis riskerar man också att tappa något i relationen till sitt första språk. "Plötsligt förstår han att han inte längre känner med sitt grekiska språk, utan känner igen det." I språket ligger förståelsen av känslor, vilka man talar om och på så vis också upplever på olika sätt på olika språk i olika kulturer. Apelkvist gör en fin läsning av kärleken som begrepp och känsla i *Ett nytt land utanför mitt fönster* och även *Ännu ett liv* (2016) och visar hur Kallifatides med både värme och humor gestaltar skillnaden mellan den grekiska Eros och den mer stillsamma svenska kärleken. Kallifatides skriver att "det vackra svenska ordet Kärleken är något annat, närmare besläktat med det som på grekiska heter Agape och som mer liknar en äkta vänskap än den människoätande gud som får våra blodceller att flyga likt yra maskrosbollar".

JONAS HASSEN KHEMIRI har sedan debuten i början av 2000-talet talat med hög röst om främlingsfientlighet och den svenska migrationspolitiken, både i sin skönlitteratur, i andra texter och i intervjuer. Apelkvists kapitel "Jonas Hassen Khemiri: Utanförskap, maktlöshet och revolt" omfattar en läsning av romanen *Montecore – En unik tiger* (2006). Liksom för Kallifatides, menar Apelkvist, är språket av största relevans för identitetsskapande, idéer om och effekter av främlingskap i Khemiris verk. Men till skillnad från Mobergs nostalgiska gestaltning "om det enda fosterlandet" visar Khemiris romanfigur Jonas, femtio år senare, på ett "aktivt bejakande av ett slags dubbel identitet". Men det är ett bejakande av erfarenheter av maktlöshet som främlingskapet påtvingar karaktären, en maktlöshet som också när känslor av rädsla, ilska och frustration. Apelkvist finner särskilt stöd i Rollo Mays existenspsykologi för att fördjupa förståelsen av Khemiris *Montecore*, diskussionen vidgas än mer till gestaltningen av det mångkulturella och blir också mer skarpt politisk och kritisk.

Under våren 2020 medverkade Kallifatides i SVT:s program *Mästare*, vilket jag såg när jag befann mig mitt i läsningen av *Livet som främling*. Han diskuterar där sitt skrivande och de teman han återkommer till, nämligen kärleken, språket, den klassiska litteraturen och känslan av främlingskap. Han ombeds avslutningsvis svara på frågan: Vad vill du bli ihågkommen för? Kallifatides svarar eftertänksamt och ödmjukt:

Ja... Du vet, jag kommer från en liten grekisk by. När man dog där sa man: "Ja, han skötte sina olivträd." Det är det jag vill bli ihågkommen för. Jag sköter mina olivträd. Som de såg ut. De är allt.

Hemlandet, platsen man kommer ifrån, och språket, orden – Kallifatides olivträd. Just detta, att individen aldrig helt lämnar och kanske heller aldrig helt tycks anlända, är en av de röda trådarna i Apelkvists studie. På liknande vis lämnade Albert inte sin by bakom sig vid flytten till USA i Mobergs skildring, trots att varken platsen eller människorna som befolkade den var desamma när han väl återvände. Å andra sidan ses inte Khemiris romankaraktärer som svenska trots att de är födda i Sverige, utan förblir främlingar i andras ögon och både skapar och möter en våldsam fientlighet som, även i reell kontext, växer sig starkare i samhället. Apelkvist undersöker alltså några av den svenska litteraturens gestaltningar av främlingskapets negativa aspekter och positiva möjligheter, där existentiella frågor om liv, identitet och öde står på spel. *Livet som främling* är därför ett relevant inlägg i samtidens diskussioner och visar på ett tillgängligt sätt litteraturens möjligheter att hantera svåra teman och frågor.

► Johanna Vernqvist är disputerad i Språk och kultur och associerad forskare vid Linköpings universitet med litteraturvetenskap som ämnesinriktning.

Isak Hyltén-Cavallius

Den ofärdiga vetenskapen – Om krisen i svensk litteraturforskning och litteraturtolkningens villkor

LUNDS UNIVERSITET | 400 S.
ISBN 9789188899002

KRISEN SOM PRODUKTIVT NORMALTILLSTÅND

Recensent **Håkan Möller**

SOM EXEMPEL PÅ det inomvetenskapliga behovet av en fortlöpande självkritisk diskussion är Isak Hyltén-Cavallius avhandling välkommen. Det står utom allt tvivel att han bidragit till ämnets fortlöpande kritiska samtal. Men hur det tolkningssätt han pläderar för ter sig i praktiken får man bara vaga besked om.

KONSTARTERNA & MEDIER

NÄR JAG SKRIVER detta är det verkliga kris: stängda gränser, stängda samhällsinstitutioner, sjuka och döende människor, isolerade och arbetslösa människor, rädsor och börsras världen över, på grund av ett nytt virus. Kris kan alltså syfta på en ödesdiger rubbning i den rådande ordningen. Men till krisen hör i allmänhet också en omvälvande vändning av något slag. Vi befinner oss i kris, men vi förväntar oss en förändring till det sämre eller bättre.

Inom vetenskapens olika grenar kan det också bli kris, oftast inom humaniora. Det är sällan eller aldrig astrofysiker, immunologer eller datorvetare som talar om humanioras "kris". I regel definierar humanisterna tillståndet som krisartat helt på egen hand. Krisen kan vara föranledd av ett hot utifrån, till exempel i form av minskade statsanslag eller vikande studentantal eller så kan den vara intern, knuten till den egna vetenskapliga verksamheten. Enskilda universitetsämnen kan också från tid till annan befinna sig i kris. Mönstret är detsamma: det är inom ämnet som det börjar pratas om kris. Beteckningen kan då tyckas inadekvat; är det ändå inte en överdrift att tala om kris? Litteraturvetenskapen är ett bra exempel på ett humanistiskt ämne som då och då har betecknat ett tillstånd präglad av motsättningar och debatt som krisartat. Nu är det kris igen, kan kanske den som hängt med i fyra decennier med visst lugn konstatera.

Jag säger inte detta för att raljera över dem som av olika skäl känner sig manade att kritiskt genomlysa den pågående verksamheten och dess villkor och kanske skrida till debatt. Att vetenskapen och dess olika deldiscipliner ägnar sig åt kritisk självgranskning och debatt är inte bara ett hälsotecken utan borde rentav vara ett normaltillstånd. Utan självkritisk reflexion hotar varje ämne att stagnera och förtvina. Närmast därav min tvekan inför dessa återkommande så kallade kriser. Det hindrar inte att vi historiskt kan identifiera vissa perioder som särskilt debattintensiva. Ifrågasättandet av den egna verksamheten och dess framtid artikuleras och togförs; debattinlägg, enkäter och facktidsskrifter med temanummer om "kris" och inlägg i bokform följer slag i slag.

För Isak Hyltén-Cavallius är de förmenta kriserna i modern tid i ämnet litteraturvetenskap en förutsättning för hans undersökning. Kriserna pekar för hans del främst på ett tillstånd som egentligen aldrig har fått någon lösning. Det är inte heller i krisens upplösning som framtiden ligger enligt honom, utan i ett kreativt bejakande av de kunskapsteoretiska motsättningar – själva krisen – som i grund och botten präglar vår tolkning av litterära objekt. Hans doktorsavhandling i litteraturvetenskap, *Den ofärdiga vetenskapen – Om krisen i svensk litteraturforskning och litteraturtolkningens villkor* är med andra ord inte ett krispaket. Han siktar högre än blott en ämneshistoria med särskilt fokus på de ämneskritiska och diskussionsintensiva skedena. Det egentliga ärendet är att diskutera och ge ett förslag på ett rimligt förhållningssätt till den kris som kan sägas vara för handen i all vetenskaplig verksamhet som förlitar sig på en alltför enkel

och komplexitetsflyende föreställning om tolkning, kunskap, språk och sanning. Hans förslag är kort och gott att lyfta fram och bejaka krisen, att se den som ett produktivt normaltillstånd.

I **DET INLEDANDE** kapitlet, i vilket forskningsläge, material och teori flyter i varandra på ett svåröverskådligt vis, presenteras också krisens historiska konkretiseringar. Det blir nedslag i 1960- och 70-talet, första hälften av 1990-talet och det begynnande 2000-talet. Sedan görs en avgränsning av problemet genom en precisering av krisen, som presenteras som en epistemologisk kris, varpå följer ett omfattande försök att visa hur krisen tar sig uttryck i ett antal litteraturvetenskapliga praktiker. Efter dessa något vildvuxna och utvickningsrika studieavsnitt, där också de förslag på hur man på ett produktivt sätt kan förhålla sig till "krisen" ideligen föregrips, når vi fram till det som utlovats som nyckeln till en mer produktiv förståelse och praktik i vårt umgänge med litteraturen: utläggningen av Paul Ricoeurs metaforhermeneutik. Efter dessa djupborringar på olika punkter i den vidsträckt terrängen kommer efter drygt trehundra sidor det hett emotsedda slutkapitlet i vilket – som rubriken lyder – "Vetenskapen om litteratur. Det öppna objektet och dess begrepp" ska avhandlas. En viss besvikelse infinner sig då, det måste jag tillstå. Även om Hyltén-Cavallius egen avhandlingstext har en utpräglad processuell karaktär och därför borde ha förberett mig på att det vindlande och digressiva resonemanget inte har som mål att nå en punkt, utan snarast slutar med en öppning mot en aldrig stängd öppenhet i förhållande till det litterära verket, känner jag mig snopen. Hur det tolkningssätt som författaren pläderar för ter sig i den litteraturvetenskapliga praktiken och vilken typ av kunskap som hans tillvägagångssätt ska producera får vi högst vaga besked om.

Avhandlingens inriktning är sympatisk och analysen av de kunskapsteoretiska grundvillkoren skarpsinnig och kreativ, men dispositionen och framställningstekniken väcker frågor. Varför det ryckiga upplägget och de många omtagningarna? Är detta resultatet av ett försök att i ett senare skede av avhandlingsprocessen foga samman separata studier med hjälp av instuvade upprepningar av mål och syfte? Varför dröjer det så länge innan vi når fram till det för denna hermeneutikdrivande avhandling centrala presentationen av Ricoeurs behandling av metaforerna i verket *La Métaphore vive* (1975)? Och även om tolkningen av metaforen illustrerar tolkningens generella villkor frågar man sig varför inte också Ricoeurs i sammanhanget helt centrala trebandsverk *Temps*

et *Récit* (1983–1985) tagits med i diskussionen?

Studien har en sällsynt hög ambitionsnivå och som ett levande exempel på det inomvetenskapliga behovet av en fortlöpande självkritisk diskussion är den välkommen. Författaren greppar över väsentliga delar av den moderna svenska ämnesdebatten, de senaste fem decenniernas litteraturteoretiska liksom litteraturvetenskapliga produktion samt den filosofiska tradition i vilken hermeneutiken är en central del. Skulle inte det räcka för en doktorsavhandling? Undersökningen är alltså vittfattande, men samtidigt paradoxalt nog i vissa avseenden snäv. De högt ställda anspråken på att peka ut en hermeneutisk väg framåt synliggör också snävheten, som har att göra med dels den något tendentiösa historieskrivningen ur vilken motsatsparet "Teori och empirism" extraheras, dels de grundläggande lärdomar och möjligheter som den flertusenåriga religiösa texttolkningen erbjuder.

ATT BÖRJA MED 1970-talets ämneskritiska diskussion med dess behövliga, men också oprecisa och förenklade polemik mot den traditionsbärande positivistiska litteraturforskningen, utan att med ett ord nämna den moderna svenska litteraturvetenskapens förgrundsgestalt, Henrik Schück, är en smula överraskande. Beskrivningen och värderingen av Schücks insats har på ett intressant sätt skiftat inom den ämneshistoriskt inriktade forskningen. Det finns de som hävdade att empirikern Schück i mångt och mycket ännu var en idealist i Gustaf Ljunggrens och Carl Rupert Nybloms anda – i likhet med föregångarna betonade han det organiska i den nationella litterära utvecklingen. Schück fick så småningom också klä skott för den vetenskapliga efterblivenhet som Kurt Aspelin under 1970-talet i bland annat *Textens dimensioner*, liksom Tomas Forser i olika sammanhang (båda kommenterade av Hyltén-Cavallius), menade alltför länge hade präglat svensk litteraturhistorisk forskning. Aspelin framhöll att Schück grundlade den positivistiska litteraturhistorieforskningen med dess inriktning på "verkligheten, och dess faktiska sammanhang".

Lars Gustafsson som genomfört den hittills grundligaste och mest exakta studien av Schücks insats har pekat på en intressant förskjutning i hans utveckling som litteraturforskare: vid 1890-talets mitt gör han sig till företrädare för ett "objektivistiskt" vetenskapsideal, han är här den positivistiske historikern, men ungefär tio år senare intar han en utpräglat subjektivistisk hållning. I sin uppsats "Litteraturhistoriska metoder" (1907) framhåller nämligen Schück att litteraturhistorien

som disciplin aldrig – i likhet med den politiska historien – kan bli "fullt exakt vetenskap", utan att det vi gör alltid är "mer eller mindre dikt". Schück befinner sig här på långt avstånd från Lauritz Weibull och de andra strängt källkritiska historikerna. I själva verket hamnar Schück närmare sin egen lärjunge, den briljante essäisten och författaren Oscar Levertin som gärna framhöll att de historiska vetenskaperna låg nära, som han sa, "det konstnärliga skapandet". Aspelin såg kritiskt och bekymrat också på detta, den här gången som ett uttryck för "principiell subjektivistisk relativism", valet av metod och perspektiv blev i hans ögon en ren "smaksak", beroende av vår "subjektiva" läggning.

Varken Schück eller Gustafsson nämns av Hyltén-Cavallius, som om det första halvseklets verksamheter med dess spän-

”Traditionen utmärks också av stor omsorg om de allra minsta detaljerna i texten och deras invecklade förhållanden; att däremot sikta mot en helhetsförståelse – i hermeneutisk mening – tycks inte vara utmärkande för denna tolkningspraktik.”

ningar mellan olika vetenskapsideal inte skulle vara av förklarande intresse för de kommande "kriserna". Även om hans studie inte är en kritisk ämneshistoria, utan ett litteraturteoretiskt orienterat verk, är det överraskande. Den förenklade bilden av litteraturvetenskapens empiristiska tradition som en genom historien löpande konstant och entydig teoretisk hållning biter sig fast i framställningen och utgör den typ av vetenskapande som det egna alternativet framför allt upprättat distans till.

SNÄVHETEN GER SIG också till känna när det gäller studiens centrala problem, den sympatiska uppgörelsen med och alternativet till en texttolkning som styrs av ett helhets- och identitetstänkande och som reser orimliga sanningsanspråk. Det är den flertusenåriga texttolkningstraditionen inom kristendomen och judendomen som är helt central för en förståelse också av den moderna hermeneutiken och texttolkningen som aktivitet, inte enbart som en historisk förutsättning utan också som en resurs i försöken att genomlysas och

granska villkoren för vår egen texttolkningspraktik.

Inom den kristna, västerländska traditionen går det trots de olika tolkningsstrategierna hos låt oss säga Filon av Alexandria, Origenes, Augustinus och Luther, att urskilja en gemensam strävan att nå fram till en mer eller mindre rationell tolkning. Det finns oavvisligen en målmedvetenhet och ett systematiserande drag i den kristna bibeltolkningens historia. Målet är en giltig tolkning att samlas kring, vilket ofta leder till ett gående i cirkel: trosutsagan ursprungligen stammande från Bibeln bestämmer tolkningen av en passage i Bibeln. Här har vi en av grundförutsättningarna för litteraturforskningens kunskapsteoretiska kris, vilken utmärks av tron på ett avgränsbart verk och en fullbordad tolkning av verket, som Hyltén-Cavallius vänder sig mot. Men det finns en annan tradition som i sin praktik kommer nära det alternativ som Hyltén-Cavallius tycks vilja söka sig fram mot, nämligen *midrash*-traditionen, den rabbiniska skrifttolkningstraditionen inom judendomen.

Midrash är ett gammalt hebreiskt ord för tolkning/översättning, men avser i mer specifik mening lärd judisk bibelutläggning och det är också en benämning på rabbiniska samlingar av sådana utläggningar. Texttolkandet för att förstå och vägleda kan sägas vara gemensamt för alla stora skriftreligioner, men det som gör denna skrifttolkande praktik speciell och av särskilt intresse i detta sammanhang är att den så uppenbart har karaktären av oavslutad process, av pågående och aldrig avslutad samtal. Under århundradena blandar sig ständigt nya uttolkares röster i samtalet kring tolkningen av vissa textställen och ointresset för att utifrån en given princip gradera och hierarkisera de olika tolkningarna är påtaglig. Traditionen utmärks också av stor omsorg om de allra minsta detaljerna i texten och deras invecklade förhållanden; att däremot sikta mot en helhetsförståelse – i hermeneutisk mening – tycks inte vara utmärkande för denna tolkningspraktik. Och man kan då fråga sig vad som räknas som kontext i detta sammanhang, ett annat av de litteraturteoretiska problemkomplex som på ett kreativt sätt provocerat Hyltén-Cavallius.

Om hans digra avhandling kommer att utlösa en debatt som framtida ämneshistoriker kommer att beteckna som 2020-talets "kris" återstår att se, att han bidragit till utvecklingen av ämnets fortlöpande kritiska samtal står utom allt tvivel.

► Håkan Möller är professor i litteraturvetenskap vid Göteborgs universitet.

Vid närmare eftertanke är en essäserie som vill fylla en lucka i den litterära offentligheten genom att låta skribenter från olika akademiska discipliner utforska teman i samtida svensk litteratur. Närmare står för att litteraturen som texterna bygger på är förhållandevis aktuella och eftertanke för att essäerna har en större distans och systematik än dagskritiken. Serien finansieras av Lars Salviusföreningen.

 VID NÄRMARE EFTERTANKE

DEN AUTOFIKTIVA GENRENS JAGFIXERING ÄR I VISS MENING EN CHIMÄR

Av Helena Granström

Merparten av den litteratur som i dag presenteras och läses som autofiktions kan kanske bäst beskrivas som ”romaner nära det egna livet” och skulle lika gärna kunna läsas som traditionell romankonst. **I denna essä undersöker Helena Granström autofiktions ur ett litterärt perspektiv. För att begreppet autofiktions ska ha någonting att tillföra krävs inte enbart att texten befinner sig nära det egna livet, utan att denna närhet är av avgörande betydelse för texten som sådan.** Men till skillnad från självbiografien är det autofiktiva verket inte intressant för att det avslöjar något specifikt om jaget; det använder det specifika jaget för att bättre kunna berätta något intressant.

Måndag: Jag. Tisdag: Jag. Onsdag: Jag.
Torsdag: Jag.

DEN POLSKE FÖRFATTAREN Witold Gombrowicz berömda inledning av sina dagböcker utgör inte bara en gestaltning av den litterära upphovsmannens utgångspunkt, inte heller enbart av den dagboksskrivandes: den utgör en gestaltning av utgångspunkten för all mänsklig varseblivning. Jag upplever verkligheten, och betoningen i denna fras måste ligga minst lika mycket på det första ordet som på det sista; det erfarande subjektet utgör en nödvändig del av varje erfarenhet. Det är samma insikt som kommer till uttryck i författaren Marcel Prousts konstaterande att den verkliga upptäcktsresan inte består i att uppsöka världar bortom denna, utan att betrakta denna värld med nya ögon; först om vi kunde ta oss utanför vårt eget jag skulle omgivningen i verklig mening vara ny. Det

”Litteratur är värld filtrerad genom ett enskilt mänskligt subjekt, inte bara när detta subjekt tar explicit plats i texten, utan alltid.”

okända är för Proust inte det främmande, utan det välbekanta betraktat från ett annat håll: endast genom att låna en annans blick skulle vi kunna beskåda det universum som hon beskådar, det universum som hon är.

Det enskilda subjektets utlämnande till sin egen varseblivning är alltså tydligt nog när det handlar om att uppleva världen, men blir än tydligare när den som

upplever också tar sig för att sätta ord på denna erfarenhet. Den som skriver fram världen, skriver alltid – om än oavsiktligt – samtidigt fram sitt eget jag. Litteratur är värld filtrerad genom ett enskilt mänskligt subjekt, inte bara när detta subjekt tar explicit plats i texten, utan alltid.

Detta grundläggande förhållande är något man bör ha i minnet när man betraktar det som brukar beskrivas som de senaste decenniernas autofiktiva strömning i litteraturen. När författaren för in sig själv i det skrivna sker definitivt någonting med läsningen, men frågan är i vilken mån det sker i texten och i vilken utanför? Lika gärna som att läsas som en samtida tendens inom litteraturen, skulle den litterära självframställningen kunna förstås som en gammal litterär tendens försatt i ett nytt ljus av samtidens litterära offentlighet; ett sätt, om man så vill, för författaren att utvinna litterärt värde ur sin nya roll som offentlig privatperson. Bland de

verk som presenteras som autofiktion är det förhållandevis få som gör ett aktivt bruk av jaget i texten som sådan; oftare sker den autentiska laddningen i marknadsföringen av boken eller i de författar-

intervjuer som beledsagar den. Det mesta av samtidens autofiktion skulle alltså lika gärna kunna läsas som traditionell roman-konst, utan förlust av någonting annat än en kommersiellt kittlande antydning om någonting självupplevt.

BETRAKTAR MAN DE titlar som sedan genrens svenska genomslag vid 2000-talets början gjort anspråk på beteckningen autofiktion tycks ett fenomen dominera över andra, nämligen gestaltandet av de mest skamfyllda och tabuiserade delarna av mänsklig erfarenhet. Utanför det svenska språkområdet syns detta grepp klart i Karl Ove Knausgård's romansvit *Min kamp*

► Sara Villius.

(på svenska, Norstedts 2010–2013), en text som kan läsas som en sorts urartad självbiografi, ett projekt som tar sin utgångspunkt i jaget, men snart överskuggar det genom sin urskillningslösa redovisningslust – liksom i de årstidsböcker som författaren några år senare riktat som brev till sin ofödda dotter. Oavsett om det handlar om begär till en underårig, fäfänga, högfärd, känslomässig otillräcklighet, skam över den egna kroppen eller obefogad ilska riktad mot ett barn tycks framställandet av det fula, och i synnerhet det fula inom det egna jaget, utgöra en viktig litterär drivkraft.

I många andra verk i genren utgör en sådan litterär förstärkning av det egna jagets tillkortakommanden inte bara ett inslag i texten, utan dess kärnpunkt – från okontrollerad svartsjuka i Johanna Frids *Nora eller Brinn Oslo brinn* (Ellerströms, 2018) över ambivalens inför moderskapet i en roman som Sara Villius *Madonna* (Norstedts, 2019) till allvarlig psykisk sjukdom som i Linda Boström Knausgård's *Oktoberbarn* (Modernista, 2019). Ett annat återkommande tema i autofiktionen är förbjuden sexualitet: Helena Österlund och Wera von Essen är två sentida exempel, Kerstin Thorvall ett tidigare. Även Malin Lindroth kan nämnas, som med *Nuckan* (Norstedts, 2018) inte skildrar en skamfylld sexualitet så mycket som det kanske än mer skamfyllda att – i synnerhet som kvinna – bli bortvald i kärlek och sex. Konstens och litteraturens intresse för det fula och skambelagda är ingenting nytt: inom fiktionens ramar har de delar av mänskligheten kunnat utforskats som inte ens bekännelseskriterierna förmått att bära. Den centrala iakttagelsen bör kanske därför inte vara att dessa erfarenheter nu behandlas på ett sätt som i högre grad belastar författarens eget jag, utan att de – också i en tid präglad av jagfixering och offentlig självrannsakan – fortfarande behandlas på ett sätt som i något avseende tillgriper fiktion.

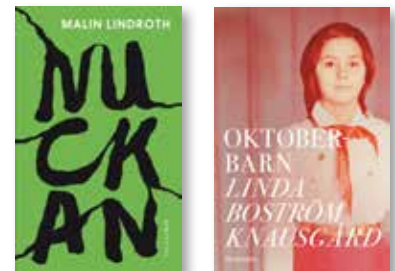
Men även här är det värt att ställa sig frågan om vad författarens identifikation – den inte symboliska utan bokstavliga – med det som skildras i texten tillför texten som sådan. Om man till texten inte räknar det som normalt kringgärdar den – författarpresentationer, säljtexter och intervjuer – tycks det uppenbara svaret inte sällan vara: ingenting. Autofiktionen är ingen memoar – läsaren tänks inte välja den i främsta syfte att få inblick i författarens verkliga liv – men den är heller ingen saga; i bästa fall är den en fruktbar allians mellan de

► Johanna Frid.

två, i sämsta fall en text vars båda sanningbegrepp – det konstnärliga och det faktiska – ömsesidigt urlakar varandra.

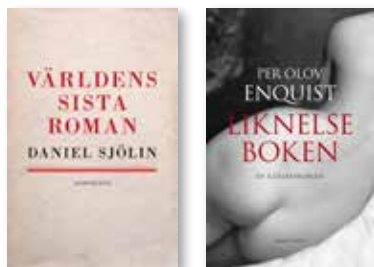
En konsekvens av att det mediala, biografiska författarjaget binds allt tätare till den fiktiva – eller åtminstone litterära – texten skulle kunna vara en nedvärdering av den mer subtila identifikation som skrivandet i första person innebär också i en traditionell roman. Även i en fiktiv skönlitterär text har inifrånperspektivet på världen och dess signalord "jag" en

djupgående litterär betydelse och antyder en inlevelse som går utöver den som krävs för att omskriva en erfarenhet i tredje person, på det trygga avstånd som den allvetande berättarpositionen medger. Att i ett litterärt sammanhang skriva ordet "jag" bör inte enbart förstås som ett stilistiskt grepp, utan som en sorts ställningstagande, om än ett ställningstagande som är giltigt enbart på textens insida. Att som författare gå djupt in i en erfarenhet från den erfaranandes perspektiv är i den meningen också att blottlägga det egna jaget – för delar jag inte den yttre erfarenheten, så har jag därmed bevisat att jag i varje fall delar den inre, och är det något som känneteck-

nar verklig litteratur så är det väl att denna distinktion åtminstone i läsögonblicket saknar betydelse.

ÄR DÅ ALLTSÅ den riktiga Daniel Sjölin, som i *Världens sista roman* (Norstedts, 2007), empatilös och alkoholiserad? Har den

riktiga Johanna Frid endometriosis och tillbringa nätterna med att förfölja sin partners exflickvän? Har Aase Berg haft ihop det med en erotiskt begåvad och olyckligt gift fotograf med trygghetsstörning, och har Stefan Lindberg upplevt sig få sitt jag upplöst tillsammans med en dunkel sektledare? Förlorade Per Olov Enquist verkligen oskulden på ett kvistfritt furugolv som det berättas i *Likneelseboken* (Norstedts,

”Om autofiktionen med nödvändighet står bredbent, med en fot vardera i inre och yttre verklighet, ser den sig ändå i något skede inte sällan nödgad att välja utifrån vilket sanningsbegrepp – det faktiska eller det konstnärliga – som den önskar bli läst.”

2013)? För kultursidesoffentligheten må detta vara högoktanigt stoff, vad texten anbelangar har det i de allra flesta fall ingen relevans alls.

Till denna slutsats finns emellertid ett möjligt undantag, i form av det område inom autofiktionen som kanske bäst skulle kunna beskrivas som vittneslitteratur i litterär skepnad, det vill säga de delar av genren där författaren, snarare än att framställa sitt jag, lånar det som redskap för att gestalta en mer allmängiltig erfarenhet. Ett exempel ges av Linda

Boström Knausgård, som i sin *Oktoberbarn* ger en brutal skildring av samtida psykiatrisk slutenvård, och i synnerhet den elchockterapi som berättarjaget, av allt att döma identisk med författaren, utsätts för. Om den traditionella självbiografin – likt Torgny Lindgrens *Minnen* (Norstedts, 2010), där författaren i bokens inledning negerar dess titel genom att kraftfullt förneka att han över huvud taget är i besittning av några sådana – alltid upptar sig med frågor om de enskilda hågkomsternas tillförlitlighet och människans förmåga att göra berättelse av sin erfarenhet, gör Boström Knausgårds roman det på ett mer akut sätt, genom att plågsamt leta sig fram mot och söka bevara de minnesspår som en psykiatrisk behandling till stora delar helt har uttraderat.

Det är ett autofiktivt skrivande – eller möjligen självbiografiskt med litterära friheter – som vinner en del av sin trovärdighet just genom kopplingen till det verkligt upplevda; erfarenheten av att berövas sina minnen är här varken en litterär metafor eller en fiktiv omskrivning av författarens upplevelser, utan en konkret genomlevd erfarenhet. I den bemärkelsen är jaget i en sådan text på samma gång både centralt och sekundärt: betydelsefullt för att skänka vittnesmålet tyngd, men underordnat förmedlandet av den erfarenhet som den vittnar om. Det är ett jag som görs till redskap för texten, men inte i första hand som del av en estetiskt betingad strävan, utan för att formulera en utsaga om verkligheten.

ETT PÅ YTAN väsensskilt, men i grunden nära besläktat bruk av det autofiktiva jaget, återfinns hos poeten, kritikern och författaren Aase Berg i den essäistiskt präglade romanen *Haggan* (Albert Bonniers Förlag, 2019), vars narrativa utgångspunkt är berättarjagets passionerade kärlekshistoria med en gift man som utlovar och senare misslyckas med att lämna sin hustru, ett narrativ som i texten snart underställs den politiskt fruktbara liknelsen av äktenskapet vid en parasit på värdjuret älskarrinnans kropp. Det är en text som i det den omväxlande undergräver, kommenterar och upphöjer sig själv också formar sig till en litterär utsaga om autofiktionen som sådan; det rör sig, får läsaren veta, om ”gestaltad, inte bokstavlig”, sanning. För att den ska vara möjlig att läsa som en sådan krävs – i synnerhet när författarens jag ändå av olika skäl ser sig inblandat i textens skeenden – att texten förmår att ”med estetiska medel avstyra reptilhjärnans sensationslystnad”. Ger detta en text som är ”trovärdig? Ja. Pålitlig? Nej.” Det är inte en självbiografi och ändå är jagets närvaro lika oundgänglig som vore det en

► Aase Berg.

sådan. Enbart genom att visa upp sig själv kan författaren nämligen få dig att inse det självklara: att du är hon.

För den ”litterära aktivism” som Berg bedriver är jagets närvaro med andra ord en förutsättning, samtidigt som dess dominans vore förödande. Varför göra det så lätt för läsaren att han eller hon kan tillåtas avfärda den otrogne mannen som ett enskilt rötägg, när han i själva verket utgör ett förkroppsligande av hela det förljugna, skräckslagna, pojkkäckt charmiga patriarkatet?

Om autofiktionen med nödvändighet står bredbent, med en fot vardera i inre och yttre verklighet, ser den sig ändå i något skede inte sällan nödgad att välja utifrån vilket sanningsbegrepp – det faktiska

eller det konstnärliga – som den önskar bli läst. Ett emblematiskt exempel på ett sådant ställningstagande är förstas Karl Ove Knausgårds val att i *Min kamp*-svitens sjätte och sista band slutligen namnge sin far, ett namngivande, så har författaren själv motiverat beslutet, utan vilket hela projektet skulle förlora sin kraft. Och just detta, att namnge sina karaktärer efter de verkliga personer på vilka de baseras, är ett defini-

tivt val av tyngdpunkt – kanske det mest definitiva. Med namngivandet lämnar texten lekens och konstens ”mellanområde”, för att begagna den brittiske psykoanalytikern D. W. Winnicotts begrepp, och placerar sig i den entydiga sanningsdomän, den där saker och ting inte längre kan vara på en gång sanna och inte sanna, och där fantasi och verklighet inte längre är överlagrade, utan där det som inte är ett sant påstående, helt enkelt är ett falskt.

När autofiktionen på detta vis kliver över i bokstavlighet utspelar den sig nästan undantagslöst i en kontext av skeva maktförhållanden, eller skrivs på litterär

väg in i en sådan. När Maja Lundgren i romanen *Myggor och tigrar* (Albert Bonniers Förlag, 2007) anklagar ett antal välkända män i den svenska kulturvärlden, inklusive flera av sina kollegor på *Aftonbladet*, för sexuella trakasserier och maktfullkomligt beteende är det tveklöst ett övertramp, som inte så mycket rättfärdigas av det som påstås vara dessa namngivna mäns egna övertramp, som det bär vittnesbörd om dem. Annorlunda uttryckt tycks romanens sanningsanspråk – givet att vi följer dess egen logik – inte i första hand finna sitt stöd i det konkreta angivandet av namn, utan i det maktlösa raseri som driver författaren till att på detta sätt själv begå den moraliskt förkastliga handlingen att namnge.

Lika hårt kopplat till sociala maktstrukturer är bruket av verkliga namn i skribentens och tidigare studenten på författarskolan Biskops Arnö Lidija Praizović text ”Isis mamma är genusvetare, skribent och konstnär, min mamma är f.d. städerska, kokerska och dagisfröken, numera förtidspensionär med diagnosen fibromyalgi”, publicerad i den litterära tidskriften *CLP* (nr 1/2012) som utdrag ur ett ännu inte utgivet bokprojekt. Projektet omnämns klart igenkännbart i Bergs *Haggan*, där författarjaget handleder ”en monsterflicka med ett självbiografiskt monstermanus som i sina hårdaste lägen har legat på omkring 850 sidor av utkräkt smaklös sinnesgalenskap ur kvinnofällor, fängst-

gropar av ras och klass”. Praizović skildrar hur hon genom hänsynslöst dokumentärt skrivande lyckas gissla en hel årskurs av skrivarskoleelever från medelklasshem dignande av nedärvt kulturellt kapital, och hur namngivandet här utgör det verkningfulla greppet, det kanske enda grepp undantaget det fysiska våldet som förmår att vända på maktrelationerna:

’Ytterst är det en maktfråga’, säger Elin, ’vem har rätt till berättelsen?’ Well, utanför min bok kommer med all säkerhet du att ha det, men i min bok är det JAG som har det, Elin. Utanför boken kommer du vara den trovärdigare och godare människan. Min räddning är skrivandet. Allt handlar nu om hur bra jag kan beskriva mina känslor, mitt perspektiv, som alltså skiljer sig drastiskt från klassens. Jag står och faller med min text. Skrivandet är allt för mig.

FRÅGAN OM NAMNGIVANDET pekar direkt mot den dubbla potentialen hos det autofiktiva skrivandet och hos uttolkningen av ett verk som autofiktion: att sätta det egna jaget och dess konflikter i centrum, men lika gärna att göra det till redskap för att förmedla en mer allmängiltig berättelse. Jaget fiktionaliseras för att på så sätt skapa den trygghet som krävs för att kunna skriva det som annars inte hade kunnat skrivas, men också för att desarmera det mest angelägna genom att kalla det fiktion – att skriva om den egna erfarenheten utan att lämna ut sin omgivning – eller att publicera sin egen version av verkligheten för att ge den företräde framför alla andras.

Boström Knausgård anger, i en text som i övrigt ger intryck av att tangera det självbiografiska, fingerade namn på sina barn. Hur vet jag att namnen är fingerade? För att hennes exmake har skrivit om samma barn under deras riktiga namn.

Ändå behöver autofiktionen, om den ska göra skäl för namnet, vara något mer än jagberättande i litterär klädnad. Också den traditionellt självbiografiska genren kan fatta litterära grepp, den kan vinkla och selektera bland det berättande jagets erfarenheter, och den kan dramatisera. En roman om ett äktenskap under upplösning vars författare från tv-studios intervjuoffa anförtror oss att han nyligen genomgått en skilsmässa gör i sig ingen autofiktion; den gör en smart marknadsförd berättelse vars upphovsman troligen behövt sätta begränsad press

på sin fantasi. För att begreppet autofiktion ska ha någonting att tillföra krävs alltså inte enbart att texten befinner sig nära det egna livet, utan att denna närhet är av avgörande betydelse för texten som sådan.

Om den autofiktiva genrens jagfixering i viss mening är en chimär – antingen för att effekterna av jagets närvaro i första hand är märkbara utanför texten eller för att textjaget i praktiken är underordnat textens logik snarare än omvänt – är den självbiografiska genrens centrering i jaget ett faktum. Här är det just det enskilda fängslande livsödet, det personliga och partikulära, som utgör huvudnumret. Till skillnad från självbiografien är det autofiktiva verket inte intressant för att det avslöjar något specifikt om jaget, det använder det specifika jaget för att bättre kunna berätta något intressant. Skulle det göra någon skillnad för läsaren om en roman som Johanna Frids *Nora eller Brinn Oslo brinn* var alltigenom fiktiv? Troligen inte. Skulle den vara möjlig att skriva helt fiktivt? Troligen inte det heller, men det är ur en litterär synpunkt knappast den centrala frågan.

ATT GESTALTA EN smärtsam eller skambelagd erfarenhet i jagform är, oavsett författarens personliga bakgrund, i sig någonting utlämnande och genom att skriva fram ett berättarjag som i ett eller flera avseenden brister i omdöme eller moral, försätts givetvis denna berättares övriga handlingar och redogörelser i ett nytt och mer tivelaktigt ljus. Vad det i strikt me-

► Linda Boström Knausgård.

ning autofiktiva åstadkommer är emellertid någonting mer radikalt än så, nämligen ett tvivel på texten som sådan. Det är fullt möjligt att som läsare förlora tilltron till ett romanjag, utan att för ett ögonblick förlora förtroendet för romanens ärende. När ett autofiktivt verk, medvetet eller omedvetet, undergräver berättarjagets auktoritet, förhåller det sig annorlunda: då är det också verkets trovärdighet som står på spel.

Just här uppfattar jag att det finns någonting genuint intressant och möjligen också verkligt nytt i den uttalat autofiktiva genren, nämligen en sammanblandning av inifrån- och utifrånperspektiv. Den opålitliga autofiktiva berättaren skildrar inte bara ett jag som vi kan bekanta oss med utan att vara säkra på om det går att lita på, utan lånar oss en blick på världen och tvingar oss sedan att ifrågasätta pålitligheten hos själva denna blick.

Maja Lundgrens *Myggor och tigrar* – ett verk där paranoia som den enda möjliga vägen till sanning är en återkommande figur – skriver på detta sätt fram ett jag som vittnar om allvarliga överträdelser och övergrepp i kulturvärlden som vi, om vi tror på dem, bör ta på mycket stort allvar, något författaren också uppmanar oss att göra samtidigt som hon skisserar sin egen biografi som en sorts anamnes över olika typer av sociala och psykologiska avvikelser. Pålitlig? Nej. Trovärdig? Hur ska vi kunna vara säkra?

I alla händelser är detta ett verk som definitivt motiverar beteckningen autofiktion, i det att författaren uppenbart ägnar

► Stefan Lindberg.

manens jag till den mediala offentlighet som omger dess upphovsman – "Åh, att få blöda på löpsedlarna: Programledare talar ut om sitt missbruk!" – och att därutöver insistera på sin egen bokstavliga trohet till sanningen: "[A]lla romangestalters tankar är till hundra procent författarens egna. Alla gestalter är författaren själv. [...] Jag skriver självbiografiskt, som alla andra – fast utan omsvep. [...] Det ska fram nu: Realismen. Det riktiga. I världens sista roman måste fiktionen dö."

Det som gör boken intressant som autofiktion är emellertid någonting annat, nämligen hur framställandet av den falska erfarenheten tycks vara det som gör det möjligt att ställa fram den verkliga erfarenheten på ett tryggt sätt. Det är, om man så vill, Aase Bergs avstyrande av reptilhjärnans sensationslystnad med estetiska medel, men i en subtil och annorlunda tappning: att presentera reptilhjärnan med så många sensationella avslöjanden, att den låter det verkligt ömtåliga passera obemärkt. Så kan, mot romanens slut, den psykopati som inledningsvis var påstått löpsedelsstoff förstås som en bild av det sinnessjuka språkarbete som krävs för att omvandla ett dött barn "till 'foster' till 'grej' till 'avfall'" – allt medan kritikerna tror sig ha läst en roman om alzheimer eller missbruk eller klassklyftor eller media eller miljöförstöring eller vad som helst. Det skydd som fiktionens traditionella överenskommelse med läsaren har gett den skönlitterära författare som i sin gestaltning av smärtsamma eller skamfyllda erfarenheter kunnat förlägga dem till ett annat jag än sitt eget, har här alltså ersatts av en sorts jagcentrerad avledningsmanöver: ett jag som tar på sig allt och kan inkläda sig vad som helst, och därför hel-

ler inte behöver räddas att avslöja det som faktiskt är sant.

Jag föreställer mig att det är något liknande som pågår hos Kerstin Ekman, när hon i sin autofiktiva lek *Grand final i skolarbranschen* (Albert Bonniers Förlag, 2011) låter författarens klyvning i utåtriktad person och inåtvänt skivarjag bli bokstavlig. Liksom i mindre uttalad form hos Stefan Lindberg, som i romanen *Splendor* (Albert Bonniers Förlag, 2020) berättar en ganska fantastisk historia centrerad kring en mystisk man med samma namn som visar sig ha koppling till en jagvidgande sekt, och med författaren själv i rollen som förbryllad antihjälte. Men samtidigt tycks det också vara en berättelse om författarens konkreta livserfarenheter, skrivande, relationer och föräldraskap, teman som allihop glimtar fram som i sidoblickar kastade från narrativets huvudstråk. Genom att författaren fattar posto bakom skrönan och hävdar den som sann, kan sanningen förmedlas på ett mindre blottande sätt – kan den kanske förmedlas över huvud taget.

Här finns med andra ord ytterligare ett svar på frågan huruvida jaget, som i den traditionella memoaren eller självbiografen, tar texten i bruk eller om texten tar

”Texten kräver av författaren att hon ljuger, och författaren tar hjälp av lögnen för att kunna berätta också den bokstavliga sanningen.”

jaget i bruk, nämligen: både och. Texten kräver av författaren att hon ljuger, och författaren tar hjälp av lögnen för att kunna berätta också den bokstavliga sanningen.

DEN ABSOLUTA MERPARTEN av den litteratur som i dag presenteras och läses som autofiktion kan emellertid kanske bäst beskrivas som "romaner nära det egna livet". Det är texter som stödjer sig på en självupplevd erfarenhet utan att svära trohet till den, som tar sig litterära friheter med materialet och som justerar namn och biografiska detaljer av hänsyn till levande personer i författarens närhet.

För dessa texter spelar narrativa och stilistiska avvägningar i regel en lika betydelsefull roll som för den traditionella romanen – att något är sant är inte en ersättning för att det är bra – och ett eventuellt autenticitetsanspråk är inte avgörande för

sig åt att göra litterärt bruk av jaget, snarare än åt att litterärt spegla det. Detsamma gäller i hög grad *Världens sista roman* av Daniel Sjölin, författare som under ett antal år ledde litteraturprogrammet *Babel* i SVT. Det är en roman vars anslag är den litterära beaktelsen: hyllad tevepersonlighet avslöjar sig som psykopat och alkoholiker, i en skildring av sin relation till en åldrad och dement mor.

Världens sista roman använder det autofiktiva greppet också i den mer ytliga bemärkelsen, genom att explicit koppla ro-

textens värde. Den breda färan i samtidens autofiktions utgör, annorlunda uttryckt, av text som för läsarens vidkommande står mer eller mindre oberoende av sitt verklighetsmarkerande förled, inte minst eftersom de biografiska skeenden som skildras sällan är varken särskilt unika eller sensationella i sig. När Linda Boström Knausgårds egen erfarenhet av psykiatrisk tvångsvård lånar trovärdighet åt hennes skildringar av elchockterapi är detta inte i första hand ett autofiktivt grepp, utan snarare en värdering som hämtar sin logik från mer utpräglad vittneslitteratur. På samma sätt är den kritik som riktats mot

romaner vilkas författare vågat sig på att skriva för långt ifrån sin egen erfarenhet – en vit kvinna om en mexikansk flykting, en medelålders man om en utsatt tonårstjej – identitetspolitiskt snarare än litterärt motiverad, vilket förstås inte utesluter att ett sådant intolerant klimat kan bidra till att få skrivande nära det egna livet att för många författare framstå som mer attraktivt. Detta oaktat förblir autofiktionen i huvudsak en litterärt driven genre, och en god roman om en frånvarande far en god roman om en frånvarande far, alldeles oberoende av författarens personliga erfarenhet av en sådan. Av det skälet gör sig det livsnära anspråket inte heller nödvändigtvis påmint i textens form, som kan vara av tämligen konventionell karaktär; författarens egna erfarenheter utgör här en tematisk inspirationskälla, snarare än en konstnärligt styrande princip.

FÖR EN ANNAN typ av autofiktiva texter är tonvikten emellertid den motsatta, nämligen de som tenderar mot dagboksformen. Bland dessa verk, där formen i sig gjorts till bärare av anspråket på bokstavlig sanning, kan Lars Noréns dagböcker (Albert Bonniers Förlag, 2008–2016) nämnas, liksom de mest monomant vardagsencyklopediska delarna av Knausgårds *Min kamp*. Här handlar det helt enkelt om en trohet till sanningen som tar sig uttryck genom en ovilja att tvinga på det skrivna materialet författarens estetiskt drivna medvetande, genom att välja bort eller att välja alls.

Det är en form av text som inte sällan liknar självterapi, och vars relevans för någon annan än upphovspersonen själv i förstone kan verka osäker. Helena Östlerund blandar i boken *Min sårbara kropp* (Nirstedt/litteratur, 2019) olika textarter – dagbok, brev, återblickande redogörelse och chattkonversation – som alla har det obearbetade och till synes oreflekterade gemensamt; vad vi tycks utsättas för är ett oriktat tankeflöde hos en enskild person, inte en författares målmedvetna byggande av en karaktär.

Det är i viss mening en litterär brist som författaren här tillåter anta skepnaden av litterär metod. Den falska insikten, de grusade förhoppningarna, förnekelsen och upprepningstvånget står där okommenterade, och lämnar läsaren i ovisshet om huruvida författaren själv är på det klara med dem. Det är i denna mening en text som använder sig av autofiktionens möjlighet att undergräva sig själv inifrån, men inte heller detta verkar den göra medvetet; här står det, får man känslan av, bara som det är, och så får man lita på det eller misstro det just som man vill. *Min sårbara kropp* är helt enkelt en jagframställning strikt befriad från fiktionens krav, mer fallbeskrivning än livshistoria, men en som förstås lika gärna skulle kunna vara framfantiserad som genomlevd. Här är det emellertid inte det faktum att författaren knyter sitt eget jag till stigmatiserade företeelser som våldsamt sex, självmordstankar, depression och ätstörning, som ger texten dess autofiktiva laddning. Det mest sårbara i detta formliga uppslagsverk över fisting, gruppsex och erotiska uriner, är det mest allmänmänskliga av allt, nämligen jagets handfallna och ouppfyllda längtan efter kärlek, och säger kanske något om den litterära kraften hos det som upplevs som fullständig oförställdhet. Det är den absoluta motsatsen till en bok som Katarina Frostensons *K* (Polaris, 2019), som sin loggboksstruktur till trots är en dramaturgiskt mycket strikt historia, där den egna erfarenheten av social utstötning i samband med akademiskandalen och an-

► Daniel Sjölin.

klagelserna mot hennes make Jean-Claude Arnault inte så mycket fiktionaliseras som mytologiseras, och görs till ett spel mellan litterära arketyper. Också detta kan förstås som autofiktions, men i en ytterligare annan bemärkelse: en som infogar jagets berättelse i fiktionens på förhand givna mallar, dels för att rättfärdiga den, dels för att framställa den som en effekt av de kulturella berättelsernas närmast obetvingliga kraft.

VI KAN, SAMMANFATTNINGSVIS, förstå autofiktionen på flera sätt: som ett genuint nytt fenomen format av samtidens individualism och kommersialiserade syn på jaget eller som ett gammalt fenomen läst på nytt i skenet av den litterära offentlighet som i allt högre grad kommit att präglats mottagandet av ny litteratur. Att författare skriver nära sitt eget liv är långt ifrån någon samtida företeelse, att de själva och deras förlag stoltserar med detta faktum är det i högre grad. Det senare kan förstås som en eftergift dels till samtidens identitetspolitiskt orienterade syn på utsatta gruppers ensamrätt till sina erfarenheter, dels till ett mediaklimat som ställer allt högre krav på att den litterära upphovspersonen också ska fungera som sin egen pr-agentur. Men ur ett strikt litterärt perspektiv är båda dessa hänsyn ovidkommande. För den som har som sin primära drivkraft att berätta sanningen om sitt liv har memoaren alltid stått till buds, för den som önskar göra det med litterära medel självbiografin.

När autofiktionen i litterärt avseende åstadkommer något verkligt nytt kan den i stället förstås som den samtida författarens sätt att exploatera den mediologik som gör det allt svårare att skriva och nå ut med avancerad litteratur, genom att på snillrika vis försätta denna logik i textens tjänst, att knyta det litterära jaget så tätt till verket att den ena står och faller med den andra, och genom att göra dem båda oskiljaktiga lyckas skriva fram allmänglighet ur den erfarenhet som med en annan inramning skulle läsas som ett enskilt levnadsöde. Genom att på en gång betona den individualitet som utgör vår samtids främsta fokus och sätta den på spel genom att utsätta den för fiktionens oförutsägbara dynamiker, påminner oss autofiktionen om något väsentligt, nämligen att möjligheten att genomleva också den oledva erfarenheten och att få identifiera sig också med det djupt främmande, är en grundläggande del av det vi kallar litteratur.

► Helena Granström är författare, fil. mag i teoretisk fysik och fil. lic i matematik.

ULF DANIELSSON, PROFESSOR i teoretisk fysik vid Uppsala universitet, inleder sin bok *Världen själv* så här: "Jag har en hemlighet att berätta: Levande varelser är inte maskiner, det finns ingen matematik utanför våra huvuden, världen existerar och är inte en simulering, datorer kan inte tänka, ditt medvetande är ingen illusion och din vilja är inte fri." Jag ägnar resten av min läsning åt att försöka förstå hur i hela friden han har kunnat landa i dessa slutsatser.

Det enda som existerar, menar Danielsson, är världen själv. Våra modeller av den, baserade i matematik, vetenskapliga teorier och naturlagar, är bara mer eller mindre träffsäkra beskrivningar. Danielsson förespråkar något som kallas *intern realism*, som utgår från att det verkligen finns "en objektiv värld därute, men [också att] det sätt du kan göra den begriplig på inte är unikt." Det finns en distinkt åtskillnad mellan verkligheten och våra modeller av verkligheten, och vilken beskrivning som är bättre "beror på vem du är, var du är och vilket syfte du har."

Utgångspunkten är delvis fenomenologisk, med våra upplevelser av världen i centrum. Det finns utifrån det alltså flera sanna beskrivningar av verkligheten, där varje beskrivning har sin synvinkel och sitt syfte. Men i vilken av dessa alternativa beskrivningar är det sant att människan inte är en maskin? Alla? Premisserna borde göra det svårt att göra generella påståenden. Icke så, tydligen:

En maskin behöver bara lagas när den går sönder, medan livets essens är ett ständigt flöde av materia in och ut som måste underhållas. Identiteten hos en levande varelse bärs inte av de enskilda materiella delarna även om den är helt beroende av dem. Att leva är att vara i kontakt med en omgivande värld där vi är likt virvlar i ett strömmande vatten. På samma sätt som nästan alla delar av en människa byts ut många gånger om under en livstid ersätts individer medan arten överlever. Så långt har livet överlevt på jorden i nära fyra miljarder år.

Kan man skapa maskiner kapabla till något liknande? En bil med ett extra tillbehör som automatiskt lagar en punktering eller ett skepp som kan ersätta murkande brädor på egen hand? Kanske, men när mekanismen ansvarig för reparationerna går sönder måste en annan mekanism finnas till hands för att i sin tur reparera den. Och så vidare i all oändlig

NATURVETENSKAP & TEKNIK

Ulf Danielsson
Världen själv

FRI TANKE | 198 S. | ISBN 9789188589873

DANIELSSON ÄR EN BRA FÖRFATTARE, MEN FÖR FRAM MÄRKLIGA TANKAR

Recensent **Patrik Lindenfors**

ULF DANIELSSON MENAR att det enda som existerar är världen själv. Våra modeller av den, baserade i matematik, vetenskapliga teorier och naturlagar, är bara mer eller mindre träffsäkra beskrivningar. Kanske är Danielsson en litet för bra författare, för man flyter motståndslöst och bekvämt genom texten, trots att det är märkliga tankar som presenteras. Närgranskar man påståendena handlar tvivelaktigheterna ofta om att begreppen inte blir utredda i tillräcklig utsträckning.

het genom att skjuta upp problemet men aldrig riktigt lösa det.

Någon som funderade på hur man kan bygga självreparerande och självreproducerande maskiner var John von Neumann. Problemet är detta. En robot som reparerar och reproducerar sig måste innehålla en ritning av sig själv. Men måste ritningen, som ju alltså är del av roboten, även innehålla en ritning av ritningen? I sådana fall måste ritningen av ritningen även den innehålla en ritning och så vidare. Det blir en oändlig loop.

Lösningen, insåg von Neumann, är att ritningen innehåller instruktioner för att kopiera roboten, där instruktionerna även innebär att ritningen kopieras. Kopieringsprogrammet måste således vara rekursivt – det behöver kunna referera till sitt eget innehåll. Det här kan förefalla självklart, eftersom vi alla använder datorer och känner till DNA, där data och instruktion är inskrivna på samma media enligt samma principer. Men det var inte självklart på von Neumanns tid. En maskin som fungerar på det här sättet kallas efter denna insikt för en "von Neumannrobot", eller vanligare, för en självreproducerande maskin.

De flesta menar att det finns von Neumannrobotar i världen. Vi kallar dem levande organismer. Allt levande, som du och jag, innehåller information om hur våra kroppar ska byggas upp och repareras, men också en mekanism som gör att den informationen kopieras. Det finns ingen egentligen anledning att tro att den sortens funktionalitet är begränsad till kött.

Det här opponerar sig Danielsson mot, inspirerad av den teoretiske biologen Robert Rosen. Rosen menade att sådana självrefererande loopar som existerar i och med DNA inte kan simuleras. I en värld där världen själv kan simuleras kan det "bara finnas maskiner, men inte något liv", skriver Danielsson, men gör även mer vågande påståenden än så:

Det behövs förvisso inte någon ny fysik för att förstå hur en dator fungerar

– den använder befintlig teknologi – men det är en helt annan sak när det gäller biologiska hjärnor. Av det enkla skälet att vi alla själva kan göra den avgörande observationen att det inre subjektiva perspektivet existerar. Även Descartes insåg detta.

Min slutsats blir att det måste finnas ny fysik associerad till biologiska system. Det följer ofrånkomligen från antagandet att allt är fysik och observationen att ditt medvetande inte är en illusion. Vad denna nya fysik kan vara för någonting kan jag bara gissa.

Det är ett förbluffande påstående och något som väldigt få biologer skulle skriva under på. Varför skulle det behövas en ny fysik för att förstå livet – det senaste århundradet har ju varit ett veritabelt seger-tåg för vår förståelse av biologi som bygger på fysik som redan existerar.

OM JAG FÖRSTÅR Danielsson rätt har hans resonemang också sin grund i en skeptisk inställning till information: "Jag tror inte att självet kan separeras från sin materiella grund, vare sig det är i form av en odödlig själ eller dess moderna substitut: information. Det handlar i båda fallen om önskedrömmar och sagor."

Information, i dess mer formella betydelse, är mönster i materia där mönstret gör en skillnad i världen. "A difference that makes a difference" som Gregory Bateson – en av informationsteorins pionjärer – formulerade det. Informationsperspektivet på världen har relevans i många vetenskapliga sammanhang. Ökningen av entropi i universum visar på tidens riktning, mönster inskrivna i DNA som blir vanligare eller ovanligare (evolution) förklarar livets mångfald, och mönster i hjärnans signalbehandling är grunden för våra tankar.

Att det är informationsbehandling hjärnan sysslar med vet man av flera anled-

lunda få sin hörsel tillbaka. Detta är möjligt eftersom det inte spelar någon roll på vilket sätt information buren av tryckförändringar (ljud) vidareförmedlas till hörselnerven.

Denna översättbarhet är ett av kännetecknen för information. Det är den egenskapen som gör att det inte spelar någon roll om du själv läser den här texten eller om du får den uppläst för dig. Informationen som överförs är i båda

fallen densamma. Det finns system som liknar Cochleaimplantat, men som i stället sänder bildinformation till synnerven, hjärnimplantat som kan styra datorer och proteser, implanterade elektroder för att lindra depression och så vidare. Alla dessa

står inte att simulera en hjärna hur som helst och på det sättet skapa medvetande. Om man hade ett väldigt stort papper skulle man till exempel kunna rita en enorm planritning över hjärnans kopplingschema och sedan rulla kulor fram och tillbaka som förmedlar "signaler" längs kopplingsschemat. Det skulle inte uppstå något medvetande genom denna process. Ett annat kul förslag är att låta en enorm mängd människor simulera hjärnans sig-

nalener genom att vifta med flaggor. Men inte heller då skulle det uppstå något medvetande.

För att information ska ha samma konsekvenser i världen krävs att den orsakar samma förändringar i världen. När du läser eller lyssnar på den här texten hamnar informationsinnehållet till slut i hjärnans språkcentrum där informationen processas likadant, oberoende av hur du tog in den. För att få till ett medvetande på en dator behöver man därför på något sätt komma åt det kausala.

En jämförelse kan göras med DNA – det går att simulera DNA:s effekter i en dator, men för att det ska

bli jämförbart med verkligt DNA måste datorn på något sätt producera ett protein eller ändra andra geners uttryck. Men skulle man skapa mikroskopiska robotar som tillverkade protein och kopplade på och av andra gener så skulle man mycket väl kunna ersätta DNA. Det skulle då inte vara någon skillnad mellan informationsbearbetningen utförd av dessa mikrorobotar eller av DNA:t; den genetiska koden skulle i båda fallen få samma konsekvenser.

Vad krävs då för att en datorsimulering av hjärnaktivitet skulle få effekten "medvetande"? Det vet vi inte. Här går för närvarande kunskapens gräns. Forskning pågår. Jag vill dock mena att det är för tidigt att anse slaget förlorat och utropa: "Det går inte!" Visst, möjligheten finns att vi aldrig någonsin kommer att reda ut hur det går till. Men ett sådant misslyckande kan då lika gärna bero på mänsklighetens bristande intelligens som på att det faktiskt inte är möjligt. Hur skulle vi kunna veta skillnaden?

NÄRGRANSKAR MAN Ulf Danielssons påstående handlar tvivelaktigheterna ofta om att begreppen inte blir utredda i tillräcklig utsträckning. "Levande varelser är inte maskiner." Det beror väl på vad man

”Det är ett förbluffande påstående och något som väldigt få biologer skulle skriva under på. Varför skulle det behövas en ny fysik för att förstå livet – det senaste århundradet har ju varit ett veritabelt segertåg för vår förståelse av biologi som bygger på fysik som redan existerar.”

ningar. Till exempel kan man koppla upp sig mot hjärnor genom att bygga apparater baserade på den förståelsen. Cochleaimplantat är ett hjälpmedel bestående av två delar, en mikrofon som sändare samt en mottagare som vidareförmedlar signalen som tas emot från mikrofonen till hörselnerven. Implantatet gör det möjligt för personer med hörselskador att någor-

teknologier bygger på förståelsen att hjärnan är en informationsbehandlande enhet.

Betyder det här att om man simulerar informationsbehandlingen som pågår i din hjärna på en dator så kommer det finnas en exakt kopia av "dig" i datorn? Nej, svarar Ulf Danielsson bestämt. Denna bestämdhet känns malplacerad. Det går för-

lägger in i begreppet maskin? "Världen existerar." Vad betyder då världen och existerar i det påståendet – lever vi i en datorsimulering är ju också den en sorts värld som existerar. "Datorer kan inte tänka." Vad lägger han i begreppet tänka? "Medvetandet är ingen illusion och din vilja är inte fri." Vilka definitioner av medvetandet, illusion, frihet och vilja rör vi oss med?

Inte ens "det finns ingen matematik utanför våra huvuden" går det att gå med på hur som helst. Menar Danielsson att vi skulle kunna hitta andra förhållanden

”Inte ens 'det finns ingen matematik utanför våra huvuden' går det att gå med på hur som helst. Menar Danielsson att vi skulle kunna hitta andra förhållanden mellan sidorna i en euklidisk rätvinklig triangel än de som specificeras i Pythagoras sats?”

mellan sidorna i en euklidisk rätvinklig triangel än de som specificeras i Pythagoras sats? Satsen gäller ju alla euklidiska rätvinkliga trianglar, något som var lika sant före Pythagoras som efter. "Fanns" Pythagoras sats därför redan före Pythagoras, eftersom förhållandet gjorde det, eller menar Danielsson att matematik behöver vara nedskriven för att "existera"?

Jag blir tyvärr inte klokare över hur Danielsson landar i sina slutsatser av att läsa boken. Kanske är han en litet för bra författare, för man flyter motståndslöst och bekvämt genom texten trots att det egentligen är väldigt märkliga tankar som presenteras.

► Patrik Lindenfors är forskare vid Institutet för framtidsstudier.

Frank Westerman
Vi människor
– Männslighetens ursprung och
våra glömda förfäder

(Wij, de mens)

ÖVERS. JOAKIM SUNDSTRÖM

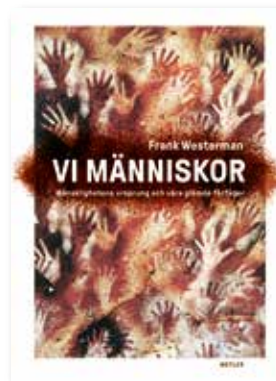
WEYLER | 307 S. | ISBN 9789127167339

EN PALETT AV FÖRHISTORIA

Recensent **Anders Högberg**

MED AMBITIONEN ATT undersöka vilka vi människor egentligen är väver Frank Westerman med hjälp av fossiler, vetenskapliga resultat, livsöden, myter, intervjuer och fyndplatser ett intrikat nät av berättelser. Även om läsningen är intressant når Westerman inte hela vägen fram i sin undersökning och trots den fina översättningen saknas en tydlig internationell relevans.

NATURVETENSKAP & TEKNIK

NÄR FOSSIL AV en cirka en meter lång fullvuxen individ påträffades vid utgrävningar i grottan Liang Bua på ön Flores i Indonesien var det en sensation. Fyndet offentliggjordes 2004. Det visade sig vara en sedan tidigare okänd människoart. På grund av dess korta längd gavs den smeknamnet "The Hobbit", efter karaktärerna i J.R.R. Tolkiens Sagan om ringen-böcker. Det

vetenskapliga namnet är Homo floresiensis. Det var en kortväxt art som levde för mellan 190 000 och 50 000 år sedan. Sannolikt har den utvecklats ur Homo erectus, som har en historia i regionen som sträcker sig runt en miljon år tillbaka i tiden.

I **FRANK WESTERMANS** bok *Vi människor* är fynden av Homo floresiensis och Homo erectus en av de röda trådarna i berättelsen. En annan är personerna bakom fynden. I början av 1890-talet hittades en tand, ett skalltak och ett lårben på östra Java. Utgrävningarna leddes av holländaren Eugène Dubois (1858–1940), som utifrån fynden hävdade att han hittat "den felande länken" mellan apor och människor. Fossilen gavs namnet Javamänniskan, efter ön den påträffades på. Senare forskning har visat att Javamänniskan tillhör Homo erectus. Westerman har fängats av Dubois livshistoria och vi får följa författarens resor och efterforskningar för att få veta mer om vem denna man var, hur hans yrkeskarriär utvecklades och hur hans forskning påverkar vår förståelse av människans tidiga förhistoria än i dag. I fokus ligger Dubois kamp för erkännande av sin tes om att Javamänniskan var "den felande länken", något som ifrågasattes under hela hans livstid. I dag vet vi att människans utveckling inte skett linjärt från ett steg till ett annat, utan i långsam förändring genom interaktioner mellan arter, miljö och kultur. Som en konsekvens är det inte relevant inom vetenskapen att leta efter den felande länken, även om föreställningar om en sådan lever kvar i någon form av allmänt vetande.

En annan person vi får följa i boken är den holländska missionären och arkeologen Theodor Verhoeven (1907–1990). Han arbetade bland annat på ön Flores och genomförde utgrävningar i Liang Bua-grottan, samma grotta i vilken Homo floresiensis påträffades långt efter att Verhoeven undersökt platsen. Han grävde aldrig så djupt ner i grottans sediment och kulturlager som behövdes för att påträffa fossil av Homo floresiensis. Också här väver Westerman berättelser om vem denna man var, hur hans yrkeskarriär utvecklades och hur hans forskning påverkat vår förståelse av människans avlägsna förhistoria. I fokus står tanken att om Verhoeven grävt djupare hade han hittat Homo floresiensis.

Detta är en sanning med modifikation då vi inte kan veta om han i sådana fall känt igen fossilen som en Homo-art. Ett annat spår som Westerman följer i Verhoevens liv är det faktum att han gick i kloster som ung i Holland, prästvigdes och åkte till Flores som missionär där han också verkade som arkeolog. Westerman lyfter

► Arkeologisk utgrävning i Liang Bua, en grotta på den indonesiska ön Flores, 30 mars 2016.

också fram att Verhoeven lämnade kyrkan, avsåg sig sitt prästerskap, gifte sig med sin sekreterare och flyttade tillbaka till Holland. Detta har starkt ifrågasatts av andra som en myt.

En annan central berättelse i boken handlar om Homo floresiensis längd. Som nämnts ovan utvecklades arten från Homo erectus. Men fossil visar att Homo erectus kunde bli upp till 180 centimeter lång. Så frågan är hur en meterlång "hobbit" utvecklas ur en reslig erectus? Här ger sig Westerman in i en till delar oklar diskussion om myter om små varelser i skogen på ön Flores. Det leder till halvhjärtade

försök att få någon av de personer han träffar att berätta om dessa "småfolk" för att ta reda på om de är förfäder till Homo floresiensis. Med tanke på att familjer av de så kallade "Rampasasa pygmies" från byn Waemulu som ligger i närheten av Liang Bua-grottan är kända sedan tidigare, ter sig Westermans upptagenhet av små varelser i skogen något märklig. En genetisk studie har också nyligen visat att Rampasasa pygmies inte är genetiskt besläktade med Homo floresiensis.

I stället kan det faktum att en meterlång art utvecklades ur en 180 centimeter lång art förklaras med den så kallade ö-effekten, något som också Westerman diskuterar. Ö-effekten innebär att större arter som lever på en avskild ö med begränsade resurser och utan att nämnvärt vara hotade av rovdjur, blir mindre över tid. Ett välkänt exempel från förhistorien är fossil av dvärgmammut från Kreta, som när den levde var cirka 110 centimeter i mankhöjd som fullvuxen.

MED HJÄLP AV fossiler, vetenskapliga resultat, livsöden, myter, intervjuer och fyndplatser väver Westerman ett intrikat nät av berättelser. I dessa tar han läsaren med på utflykter i Nederländerna och i landets gamla kolonialländer. Det är intressant läsning. Samtidigt verkar det skrivet för en holländsk publik, eller i alla fall för någon som har liknande förkunskaper om dessa länder som Westerman har. När jag läser om byar, torg, floder, stigar och byggnader som han besöker får jag inte känslan av att vara med just där och då. I stället undrar jag hur det ser ut där, var i

världen exakt det ligger eller varför det är viktigt att jag läser om dessa platser i ett visst kapitel. Ett exempel är bokens inledning som inbegriper holländska landvinningar i Nordsjön, fossiljakt och ett störtat enmotorigt privatplan med omkommen pilot och passagerare. Berättelserna i detta och andra liknande kapitel ter sig i mina läsarögon besynnerliga och utan sammanhang med resten av boken. Här önskar jag att texten inte bara översatts, vilket är fint gjort av Joakim Sundström, utan också fått en redaktionell handpåläggning som skapat tydligare internationell relevans i läsningen.

Westerman har en ambition att undersöka oss (Vi) människor. Som läsare får man ta del av många personers varierande drömmar, arbete, livserfarenheter, framgångar, motgångar och dåliga och bra sidor. Vi får också veta en hel del om fossil från arter som inte längre finns. På så sätt visar Westerman upp en palett av förhistoria och vad människor tänker och gör. Men texten kommer sällan längre än så. Den går inte på djupet för att undersöka underliggande orsaker till vad människor tänker och gör. På så sätt når inte boken hela vägen i sin undersökning om vilka vi egentligen är. För den med särskilt intresse för Homo floresiensis och Homo erectus, fossil och fyndplatser eller historier om de personer och de länder fossilen hittades i, kan boken emellertid vara värd en läsning.

► Anders Högberg är professor i arkeologi vid Linnéuniversitetet.

► Eugène Dubois och hustrun Anna Lojenga.

SITT DAGBOKSURVAL *Vardagar* 3 skriver Ulf Lundell: "Sex är vår pålagda plåga. I äktenskap är det verkligen svårt." Det där tror jag de flesta kan hålla med om; sex är komplicerat, både i fasta och tillfälliga relationer. Alla tycker antingen att de får för litet eller ger för mycket. Men även själva grejandet kan vara svårt. Hur kan man veta vad den andre vill och inte vill göra? Hur framför man sina egna önskemål och hur pass bra känner man egentligen sig själv? Hur många sexakter registrerar sig själv på grund av normer och kulturellt nedärvda förväntningar?

Lena Gunnarsson, genusvetare i Lund, undersöker sexets gråzoner i boken *Samtyckesdynamiker*. Hon har intervjuat tio män och tio kvinnor (hetero-, homo- och bisexuella), de flesta i trettioårsåldern. Syftet är att rikta fokus bort från de juridiska frågorna kring samtyckeslagstiftningen ("den tydliga gränsdragningens politik") till en mer filosofisk, psykologisk och sociologisk diskussion.

Resultatet är lika intressant som intrikat. Gråzonerna – när båda "aktivt deltar, men där det inte är helt entydigt att deltagande är frivilligt" – är så vanliga, och så mänskliga, att vi inte kan prata om dem som undantag. Samtycke är en process, konstaterar Gunnarsson, där mycket kan gå fel på vägen, men där man förhoppningsvis i efterhand kan korrigera det som gick fel. Att i förväg förhandla fram var man får klämma är inte möjligt.

Det inledande teoretiska kapitlet är snårigt även för mig som själv är akademiker. Jag hänger varken med i genusforskningens lingo eller de ofta lika halsbrytande som kategoriska påståendena om hur män och kvinnor "är". Jag visste inte heller att det är en milvid skillnad på radikalfeminister och poststrukturalistiska feminister. I frågan om samtycke faller de dock i varandras armar. Ingen av riktningarna tror nämligen på individens autonomi. Samtycke är en chimär eftersom det är en ideologisk – patriarkal, kanske rentav nyliberal – fråga om vad som ska anses vara ett samtycke.

Här kollras jag bort och släpper därför kapitlet i just det skicket, men om jag förstär saken någorlunda rätt kan i stort sett allt klassas som övergrepp. Martha Chamallas, till exempel, menar att allt sex som man deltar i av instrumentella skäl, till exempel för att inte sära sin partner, är moraliskt illegitimt. Nästa steg torde vara lagstiftning.

son, en rad skäl till att man ligger med någon trots att man hellre vill göra något annat. Man vill inte sära den andre. Det ingår i en relation. Man vill bekräfta sin manlighet eller sitt värde som kvinna. Man är litet drucken. Man är i beroendeställning. Man blir upphetsad efterhand. Man orkar inte med tjetet.

POLITIK & SAMHÄLLE

Lena Gunnarsson

Samtyckesdynamiker

– Sex, våldtäkt och gråzonen däremellan

STUDENTLITTERATUR | 378 S. | ISBN 9789144138442

BLANDFORMER AV FRIVILLIGHET OCH OFRIVILLIGHET ÄR DJUPT MÄNSKLIGA

Recensent **Åsa Linderborg**

GENUSVETAREN LENA GUNNARSSON vill med sin undersökning skifta fokus bort från de juridiska frågorna kring samtyckeslagstiftningen och undersöka frågan om den sexuella frivilligheten ur en filosofisk, psykologisk och sociologisk dimension. Resultaten är lika intressant som intrikat. Gråzonerna mellan frivillighet och ofrivillighet är så vanliga att vi inte kan prata om dem som undantag. Både män och kvinnor ställer då och då upp på sex, oavsett sexuell läggning. Mannens sårbarhet, som är studiens tveklöst största resultat, är nästan tabu att prata om, men den utmanar det mesta av feministiskt tänkande.

Det här får mig att tänka på en progressiv halvkändis som under metoo-hösten "bekände" på Facebook att han hade begått ett sexuellt övergrepp mot sin flickvän. Han hade pussat henne i köket, hon hade inte haft någon lust till någon sådan ömhetsbetygelse och nu skämdes han för sitt agerande. I kommentarsfältet uppmanades han anmäla sig själv till polisen.

Lena Gunnarsson är smartare än så. Långt smartare. Det finns, visar Gunnars-

INTRESSANT NOG VISAR

Gunnarssons undersökning att det inte är större skillnad på män och kvinnor eller på sexuell läggning. Alla ställer då och då upp på att ha sex. Nils betraktar sex som något han måste göra, "som att diska trots att man inte vill". Stina vill ha kärlek men hennes snubbe kan bara växla in bekräftelse i samlag. Oskar är rädd för sin hustrus ilska. Mirjam ville ge sin man en present. Och så vidare. Frågan är: tar man skada av det här? Ibland. Ibland inte.

Kvinnor ställer upp för att de är kvinnor. Män har svårt att säga nej till sex för att det skulle utmana synen på deras manlighet. Män är också socialiserade till att inte se kvinnors överträdelser som övergrepp; man ska bara vara glad och tacksam om man får en hand på sitt kön.

Gunnarsson resonerar så klokt kring alla svar, men ibland far hon ut i påståenden som känns som en eftergift för hennes egen dogmatiska disciplin. Så påstår hon till exempel, med hänvisning till andra forskare, att det har en helt annan innebörd för en kvinna att väckas av oönskat oralsex än för en man – en kvinna har nämligen hela patriarkatet mellan benen. Ingenting i hennes studie styrker den uppfattningen,

tvärtom. Och hur ska man analysera en homosexuell i en motsvarande situation? Elias tyckte att det var så obehagligt att relationen till mannen sprack.

Mannens sårbarhet, vilket är studiens tveklöst största resultat, är nästan tabu att prata om och den utmanar i sanning det mesta av feministiskt tänkande. Ulf Lundell igen: "Jag har provat kalendersex men jag har lidit svårt av det alltid överhängande klippblocket sex / Närhet har jag älskat

och vänskap / Jag kan leva utan sex med en kvinna men det kan inte en kvinna." Hur ofta ser vi en man skriva så hudlöst om något så prestigefullt som sitt eget sexliv?

ETT KAPITEL HAR rubriken "Sexualitetens mallar. Hur formas viljan och beteendet

ska kunna kalla *Samtyckesdynamiker* för en "sociologisk" studie.

Under läsningen kommer jag att tänka på Frida Appelgrens låt "Dunka mig gul och blå", som skapade rabalder 2007. Videon som hör till utspelar sig i ett arbetarklasshem; det är ett parhus i en småstad,

punkt slut. Ständigt detta patriarkat. Varför ska man alls kämpa politiskt om man ändå aldrig kan uppnå resultat?

Samtycke är som sagt en process, som Gunnarsson övertygande visar. Hon bejakar samtyckeslagstiftningen, men den är inte föremål för studien – bra så. Värt att notera är ändå att den tillkom under trycket av metoo. Ett av problemen med metoo, hävdade jag hösten 2017 och gör fortfarande, är att den rörelsen inte tar hänsyn till känslor som förälskelse och ambivalens. När jag diskuterade domen mot Jean-Claude Arnault använde jag just ordet ambivalens för att försöka beskriva vad jag hade uppfattat som målsägandens känslor under tiden för brottet. Ambivalens, hävdade jag, är en av människans mest dominerande känslor. Den ska inte ligga i vägen för hur lagen ska tolkas, det är ju handlingar som ska beivras, men det komplicerar ändå den stereotypa mediebilderna av en monströs förövare och ett offer helt utan handlingsalternativ. Jag fick mycket kritik för den artikeln av metoo-aktivisterna, situationen var ju också synnerligen upphetsad, och blir glad att just

”Ambivalens, hävdade jag, är en av människans mest dominerande känslor. Den ska inte ligga i vägen för hur lagen ska tolkas, det är ju handlingar som ska beivras, men det komplicerar ändå den stereotypa mediebilderna av en monströs förövare och ett offer helt utan handlingsalternativ.”

av omgivningens förväntningar och normer?" Det är en viktig fråga, även det som händer i sovrummet är ju ett slags rollspel, såsom alla sociala relationer är. Gunnarsson dröjer särskilt vid kvinnans förväntade underdånighet eller passivitet. Jag tänker att hon missat att det ibland – jag säger ibland – kan vara en fördel att få inta den positionen. Inte för att den är kravlös, det är den inte, utan för att en kvinna inte alltid vet hur hon ska göra. Sex är ju som alla lyhörda människor vet ett finkalibrigt hantverk. Som kvinna är jag glad att ha sluppet den mardrömslika situationen att vara en ung man som ska lära känna sin egen kropp samtidigt som han förväntas förföra tjejen som ligger bredvid.

En invändning mot Gunnarssons studie är att intervjugruppen är för homogen. De flesta är i trettioårsåldern, trots att gräzonproblematiken kan bli akut i äldre åldersgrupper, där den sexuella lusten ofta inte längre är kompatibel. Men framför allt saknar jag klassfrågan. 18 av 20 personer i studien tillhör, enligt Gunnarssons egen uppgift, medelklassen, men hon reflekterar inte över om det påverkar resultatet. De flesta är dessutom redan från början mer eller mindre medvetna om genusfrågor.

Två kvinnor sticker ut, Kristina och Anette, båda i sextioårsåldern och sjuk-skrivna från arbetaryrken. Gunnarsson är helt ointresserad av huruvida klass påverkar kvinnornas syn på vad som är okej och vad som är ett gränsöverskridande. Jag gissar – säger gissar – att kvinnor från arbetarklassen, som ju hela dagarna arbetar med att ta hand om andra människors behov i vården och handeln, nog lägger ribban på ett annat ställe än många akademiker skulle göra. Ingen man i studien är hemmavarande i LO-kollektivet. Det skulle jag säga krävs för att Gunnarsson

inredningen består av skinnsoffor och drömfångare. Kvinnan sjunger om att hon tar med en tjomme hem från krogen då hon vill ha sex och värme: "Vi kan leka doktor / du kan ta tempen och tre hål har jag". I refrängen önskar hon sig så vildsint sex att hon blir gul och blå som svenska flaggan. Morgonen därpå får hon bråttom, för hon börjar jobba redan klockan sju. Hon upptäcker mannen i sängen och undrar: "Vem fan är du?" Jag säger inte att Frida är en representant för den kvinnliga arbetarklassens syn på sex, men låten hade knappast kunnat knäpas ihop av en singer-songwriter i Vasastan. Denna frimodiga slagdänga påstods vara en plädering för kvinnomiss-handel. De som reagerade starkast var de medelklassfeminister som inte så sällan uppvisar en närmast sexualfientlig sida. Denna då spirande nymoralism ligger numera som en våt filt över offentligheten.

PROBLEMET MED SÅ många feminister och genusforskare är att de aldrig kan säga att något trots allt har blivit bättre. *Sex and the City*, 1998–2004, innebar en revolution för många kvinnor: de fem singlar på Manhattan lärde oss att kvinnor har rätt att vara kåta och ta för sig. Inte bra alls, menar forskare som Gunnarsson refererar till (utan att jag förstår om hon håller med, hon är ofta litet väl försagd inför olika ut-sagor). *Sex and the City* manifesterade visserligen den kvinnliga lusten, men nu känner kvinnor "en press" att leva upp till det idealet. Och hur som helst så är kvinnans kropp fortfarande dominerad av mannen,

► Lena Gunnarsson.

det ordet – ambivalens – lyser klart genom Gunnarssons resultat. Ambivalens, konstaterar hon, är lika legitimt som ett tydligt ja eller nej.

Med *Samtyckesdynamiker* kvalificerar Gunnarsson diskussionen om gränsdragningarna mellan frivillighet och ofrivillighet. "Blandformen" är vanlig och ofta djupt mänsklig. Därför är det farligt att förneka att gräzonen finns, skriver hon. Ja! Att försöka utrota ambivalensen är inte bara omöjligt utan även, vågar jag påstå, totalitärt. Eller för att citera den amerikanska filosofen Erinn Cunniff Gilson, vars utsaga Gunnarsson har som motto för sin bok: "I den mån vi är sociala kan våra kroppar aldrig helt och hållet vara våra egna."

► Åsa Linderborg är fil. dr i historia och senior reporter på *Aftonbladet*.

Johan Hilton

Vi är Orlando

– En amerikansk tragedi

NATUR & KULTUR | 402 S. | ISBN 9789127157903

KÖRVERK AV RÖSTER OM ETT MASSMORD

Recensent **Anna-Lena Lodenius**

JOHAN HILTON HAR gjort sig osynlig som författare i denna skildring av den hittills dödligaste skjutningen i USA:s historia, när en islamist bröt sig in på en gayklubb och dödade 49 människor. Det är de överlevande som får komma till tals. Ibland längtar man efter att Hiltons röst ska bryta in men efterhand blir den spartanska berättelsen allt starkare och berörande.

POLITIK & SAMHÄLLE

KLOCKAN TVÅ PÅ natten en helg i juni 2016 tog sig en tungt beväpnad man in på en gayklubb strax utanför Orlando och började skjuta rätt in på dansgolvet. 49 människor dog i den dittills dödligaste massskjutningen i USA:s historia. Om de som drabbades av detta dödliga våld, utfört av en ensam islamist, handlar Johan Hiltons bok *Vi är Orlando – En amerikansk tragedi*.

Johan Hilton har medvetet valt att flytta fokus från gärningsmannen, han inte ens

namnger honom. Det finns något djupt sympatiskt i detta. Den som utför denna typ av dåd är ofta en narcissistisk personlighetstyp som till varje pris, även i döden, söker uppmärksamheten. Johan Hilton skriver: "Eftersom gärningsmannens viktiga drivkrafter tycks ha varit att göra sitt namn världsberömt och eftersom ingen i Orlando därför vill ta det i sin mun, har även jag bestämt mig för att inte fördjupa mig i vare sig honom eller hans bevekelsegrunder."

Detta val betyder också att Johan Hilton tagit på sig en betydligt större berättarteknisk utmaning. Det är svårt med kollektiva berättelser. Risker är överhängande att engagemanget från läsaren minskar i takt med att nya namn adderas, eftersom det till sist blir omöjligt att leva sig in i så många olika öden. Hilton ställer i det avseendet läsaren inför en extrem utmaning när han inleder med drygt nio sidor med namn på hela 84 individer som vi ska möta i hans bok. Allt som sägs i boken förmedlas av någon av dessa 84 individer, som senare ofta bara presenteras med namn och ett direkt anförande.

Jag ger upp rätt omgående och struntar i vem som talar, utom i de fall där personen återkommer så frekvent att den får tydligare konturer. Jag tänker att detta är som en orkestersats där det inte spelar någon roll om det är en oboe eller en fagott som jag hör, bara jag kan urskilja en melodi. Fast egentligen är ett körverk en bättre liknelse och det är så Johan Hilton beskriver sin avsikt i efterordet. Läsaren befinner sig i ett flöde av röster som vävs in i varandra; ibland håller de en egen stämma, andra gånger sjunger de samma fras som någon annan. Samtidigt är deras vittnesmål om själva attacken märkvärdigt jordnära och sällan särskilt känsloladdade. De berättar rätt upp och ner var de befann sig och vad de såg och hörde, nästan som i ett polisförhör, och eftersom de gått igenom något så ofattbart traumatiskt behövs egentligen ingenting annat.

Detta är en typ av berättarteknik där författaren gör sig i princip osynlig, vilket förstas är skenbart, eftersom det finns ett medvetet urval och en redigering bakom varje uttalande. Men det betyder att även triviala, men nödvändiga fakta måste förmedlas ur någons mun, liksom att det blir oundvikliga upprepningar. Ibland längtar jag efter att Hiltons berättarröst ska bryta in, även om det förstas skulle upplevas som ett stilbrott. Jag tänker på hans debutbok *No tears for queers* (Atlas 2005), där han berättade om tre brutala kriminalfall som förenades av att samtliga offer var homosexuella män. Där använde han sig av ett mer traditionellt berättarsätt, vilket gav en större frihet åt Hilton som författare

att kasta sig mellan olika brottstycken av information och associationer.

Bristen på information om dem som uttalar sig gör att jag även längtar efter att se dem eller åtminstone höra deras röster. De flesta som drabbades hade latinamerikansk bakgrund. Samtidigt hade en dokumentärfilmare som velat skildra attentatet i Orlando frestats till bildlösningar som inte nödvändigtvis varit till fördel för skildringen av offren. Det är lätt att föreställa sig vilken frestelse det hade varit att till exempel korsklippa Orlandos stora ytliga och överdrivna turistattraktion Disney World med det blodiga dådet. Hiltons spartanska berättelse är förunderligt ren och oanfrätt och han vinner över mig vartefter. Monotonin och upprepningen, och att jag inte distraheras av yttre element, gör vartefter berättelsen starkare och mer berörande. Identifikationen stärks paradoxalt nog av att jag inte ser det som gör mig och offren olika.

HILTONS BOK PÅMINNER mig om offren vid Utöya-dådet 2011 som gett upphov till flera böcker, filmer och tv-serier, alltifrån rent dokumentära skildringar till den senaste tv-serien *22 juli*, i vilken man dramatiserat historien om ett antal individer och vad de gjorde den dagen (inte bara offer). Längst i sin stilisering går den svenska filmen *Rekonstruktion Utöya* som på ett avskalat sätt försökte få några av de överlevande att återuppleva skeendet inför en kamera.

”Monotonin och upprepningen, och att jag inte distraheras av yttre element, gör vartefter berättelsen starkare och mer berörande. Identifikationen stärks paradoxalt nog av att jag inte ser det som gör mig och offren olika.”

Alla sätt att framställa mötet med en terrorist har sina för- och nackdelar. I det norska fallet var de flesta av offren barn som kunde varit våra egna.

Att USA har en så radikalt annorlunda situation än den i Europa blir särskilt tydlig i diskussionerna kring ett museum eller monument för offren (en fråga som ju också har tagit tid att lösa i Norge). Personer Hilton har talat med har svårt att se att det skulle behöva byggas monument på varje plats där någon galning mejat ner andra

► Minneskund den 13 juni 2016 för offren vid masskjutningen på nattklubben Pulse i Orlando.

med vapen. Eller som Christine Leinonen, vars son dog i massakern, säger i boken:

Om Amerika öppnade museer varje gång det har skett en masskjutning skulle vi snart bli ett land fullt av masskjutningsmuseer, det skulle finnas tusentals, överallt. Ett Parklandmuseum, ett Fort Lauderdale Airport-museum, ett Sandy Hook-museum, ett Waffle House-museum i Nashville, ett Las Vegas-museum [...] Jag inser att jag inte ens längre minns alla dessa skjutningar.

Omar Mateen, som begick dådet i Orlando, är betydligt mer anonym i medierapporteringen än till exempel Anders Behring Breivik. Jag kan se flera skäl till detta: Mateen överlevde inte attacken, och han efterlämnade inga dokument, filmer eller annat där han redogjorde för sitt motiv. Men framför allt tror jag det beror på att dådet skedde i USA, och förutom att skjutningen är så vanliga där, ägde det rum i en miljö bestående av företrädesvis homosexuella invandrare, latinos, afroamerikaner och papperslösa. Det finns en klassaspekt som är svår att bortse ifrån. Efter dådet var all information på sjukhuset på engelska, ett språk som många av offrens anhöriga inte talade. Det fanns också problem med att fastställa identiteten hos en del av de drabbade, eftersom deras identitetshandlingar var ofullständiga.

Hiltons bok blir en påminnelse om den bisarra politiska situation som USA befinner sig i. Efter attentatet besökte president

Obama, vicepresident Joe Biden och dåvarande presidentkandidaten Hillary Clinton i hemlighet Orlando, utan närvaro av journalister. Att i dag läsa Obamas tv-sända uttalande är att kastas tillbaka till en tid då det satt en statsman och humanist i Vita huset:

Det är en hjärtslitande dag i synnerhet för alla våra vänner – våra amerikanska medmänniskor – som är homosexuella, bisexuella eller transpersoner. [...] Det här är en dystert påminnelse om att angrepp mot vilken amerikan som helst – oavsett ras, etnisk eller religiös tillhörighet och sexuell läggning – är ett angrepp mot oss alla och mot de grundläggande värderingar om jämlikhet och värdighet som kännetecknar oss som nation. Och att varken hat eller terror någonsin kommer att förändra vilka vi är eller de värderingar som gör oss till amerikaner.

Dåvarande presidentkandidaten Donald Trump besökte inte Orlando, men medverkade i tv-programmet "Good Morning America". där han framför allt betonade vikten av att USA stoppade invandringen: "Vi måste hindra människor från att komma hit, vi har ingen dokumentation, vi vet inte var de kommer ifrån, de kan tillhöra IS. Faktum är att somliga av dem faktiskt har mobiler med IS-flaggor på." Men Omar Mateen var född i New York, om än av föräldrar som invandrat från Afghanistan. Däremot var många av offren invandrare. Hillary Clinton var den som hårdast gick

ut och kritiserade Trump och menade att det finns en komplex utmaning som handlar om att spåra upp ensamma terrorister, motverka globala nätverk som arbetar med radikalisering samt strama åt vapenlagarna.

EN STOR TILLGÅNG är att Hilton inte släpper taget direkt efter dådet, eller inte ens efter rättegången mot gärningsmannens hustru (som friades från anklagelser om inblandning). Jag gissar att han haft svårt att färdigställa manuset mot bakgrund av sitt enorma material och dessutom tvingades han hantera avslöjandet att det förmodligen inte rörde sig om ett hatbrott. Valet av plats för attacken var av allt att döma slumpmässig. Vi får möta de överlevande och offrens anhöriga flera år senare då livet rullat vidare. De kommer att för alltid bära det med sig. Dådet har ikoniserats och allt fler skaffar sig tatueringar med logon för klubben där det skedde. De drabbade känner ett slags gemenskap som ju ofta blir konsekvensen när människor går igenom något traumatiskt tillsammans. En del har blivit aktivister och gaymiljön i Orlando stärktes, inte minst den som består av homosexuella med latinsk bakgrund. Andra gick under. Någon vill hålla fast minnet, andra vill försöka glömma och gå vidare. Inför terrorn är vi alla lika, men också djupt olika.

► Anna-Lena Lodenius är journalist och författare.

Manne Gerell, Per-Olof Hallin, Kim Nilvall & Stig Westerdahl (red.)

Att vända utvecklingen
– Från utsatta områden till
trygghet och delaktighet

MALMÖ UNIVERSITET
334 S. | ISBN 9789187997167

VI VET ÄNNU INTE VILKA METODER SOM KAN VÄNDA UTVECKLINGEN

Recensent **Påhl Ruin**

FÖRFATTARNA TILL DENNA antologi är främst kriminologer. Deras profetia om framtiden är att vi kanske kan minska antalet utsatta områden med rätt typ av åtgärder men att det finns en risk att de områden som blir kvar kommer att bli ännu mer kriminellt belastade.

POLITIK & SAMHÄLLE

NÅGRA VECKOR EFTER att boken *Att vända utvecklingen – Från utsatta områden till trygghet och delaktighet* skickats till tryckeriet slog coronan till. På ett sätt kan det betraktas som olycklig tajming, bokens presentation drunknade i rapporteringen om smittan. På ett annat sätt var tajmingen bra: den sämre konjunktur som nu följer riskerar att drabba de utsatta områdena

mer än resten av samhället. Och de som bor där har ju redan drabbats hårdare än andra med oproportionerligt höga antal insjuknade och döda.

Tioalet författare ligger bakom antologin, de flesta verksamma vid Malmö universitet. De är främst kriminologer, men några andra ämnen är också representerade. Professorn i företagsekonomi Stig Westerdahl är en av dem som pekar på problemen med ogenomtänkt samverkan i arbetet med att vända utvecklingen. ”Och så satt vi där och rullade apelsin igen”, citerar han en trött kommunpolis som beskriver sitt senaste möte med en kommunal förvaltning. Denna polis såg samverkan som ett påbud uppifrån och ett slöseri med tid – och Westerdahl håller till viss del med honom. Han varnar för att samverkan utvecklats till en ”stark norm” och en ”organisatorisk myt” som ”upphöjts till självklar sanning bortom krav på bevisföring”.

Han är anhängare av en genomtänkt samverkan, en samverkan som har föregåtts av en gedigen analys, och pekar på ambitiösa skrifter i den vägen som *Samverkan i lokalt brottsförebyggande arbete* som tagits fram av Brottsförebyggande rådet (Brå), Polisen och SKL (nuvarande SKR). I skriften understryker man att samverkan måste förankras på högsta nivå, mellan kommunstyrelsens ordförande och chefen för lokalpolisområdet. Den måste också genomgå ett antal tydliga faser: inventera den egna organisationens förutsättningar, tillsammans göra en analys av problemen och dess orsaker, ta fram åtgärdsplaner – och följa upp dem.

Men faktum är att man många gånger slarvigt sparkar igång en samverkan med låg motivation hos de inblandade, vilket kan vara direkt kontraproduktivt. Ett annat problem som Westerdahl lyfter fram är att samverkan alltför ofta drivs i projektform, vilket gör resultaten kortvariga och politiken ryckig. ”Samverkansprojektfiering” är ett hiskeligt ord, vars innehåll han varnar för.

Det fick mig att tänka på ett reportage jag gjorde i Oslo härom året. Det är spännande att jämföra Sverige med Norge i denna fråga. Norge har blott en handfull utsatta områden medan Sverige har tio gånger fler. Det finns en rad olika skäl till detta, exempelvis att Norge saknar en Ebo-lag, vilket gör att asylsökande som byter kommun kan förlora sitt ekonomiska stöd, vilket i sin tur bidrar till mindre bostadssegregation, att Norge har ett mer varierat bostadsutbud vilket underlättar en bostadskarriär inom förorten och att människor i Norge med låg utbildning haft lättare att få jobb tack vare den starka oljeekonomin.

Men den kanske mest intressanta förklaringen ur ett svenskt perspektiv är att Norge lyckats driva en mer långsiktig politik. Jag besökte Groruddalen, fyra stadsdelar i Oslo som länge präglats av våld, skadegörelse och otrygghet. Situationen har emellertid förbättrats, efter att nationella och lokala politiker gått samman i en historisk uppgörelse att gemensamt satsa 1,5 miljarder kronor över en period på tio år fram till 2017. För några år sedan beslutade man att satsningen för de cirka 140 000 invånarna ska fortsätta i tio år till, en satsning som inbegriper åtta olika statliga departement, sju förvaltningar i Oslo och de fyra aktuella stadsdelarna. Därmed utvecklar det sig till en 20-årig sammanhängande statlig och kommunal kraftansträngning i ett ut- anförskapsområde, något som politiker i Sverige aldrig varit i närheten av.

Stig Westerdahl kritiserar inte bara bristen på långsiktighet i de svenska satsningarna, han ger också en känga åt organisationsmodellen New Public Management (NPM) som vann insteg i den svenska förvaltningen på 1990-talet. NPM har kritiserats från olika perspektiv; Westerdahl riktar in sig på att modellen försvårar en samverkan eftersom dessa insatser inte så lätt går att mäta eller följas upp och ”därmed inte ger några poäng när enhetens resultat ska sammanställas”. Att vi har så

”Av de boende i områdena är alltså cirka en procent kriminella, vilket gör det svårt att hävda att själva uppväxten i ett socialt utsatt område leder till kriminalitet, eftersom 99 procent inte har anammat en kriminell livsstil.”

svårt att få samverkan att fungera har också historiska orsaker, Westerdahl exemplifierar med ett ljuvligt citat ur den av Axel Oxenstierna färgade regeringsformen från 1634 (i Gunnar Wetterbergs bok om rikskanslern): Det var förbjudet ”att blanda sig i dens andres tjänst och ärenden, viljandes amplificera (utvidga, bredda) sin jurisdiction vidare än honom tillstår...”.

I dag kallar vi dem stuprör – och de har varit särdeles närvarande i årets kamp mot coronan, där myndigheterna haft

påfallande svårigheter att snabbt hitta lösningar över förvaltningsgränserna. Torbjörn Forkby, professor i socialt arbete vid Linnéuniversitetet, berättar i sitt bidrag att han granskat den samverkan som ägt rum i Göteborgsstadens Angered där man länge arbetat med SSPF – skola, socialtjänst, polis och fritidsverksamhet ihop. Det såg bra ut på papperet, målen var rimliga, men resultatet blev ändå knackigt när koordinatören gick från att inte bara leda mötena utan också försöka påverka de involverade parterna i hur de skulle agera.

gäller våld med skjutvapen; den har ökat kraftigt i utsatta områden men i stort sett legat stilla i resten av landet (bortsett från de allra senaste åren då nya stadsdelar i Stockholm också erfarit fler skjutningar). Problemet är väldigt specifikt: det är i hög grad unga män som skjuter varandra och dåden äger ofta rum på några få gator; stora delar av det utsatta området har inga skjutningar alls.

Men hur påverkas människor som bor i ett utsatt område av det växande våldet? I Sverige finns knappt någon forskning om

FÖR ATT KUNNA sätta in insatser i ett tidigt skede är det viktigt att kartlägga vägen in till tung kriminalitet. Kriminologerna placerar individerna i fyra kategorier – A, B, C och D – där A-gruppen består av de tyngsta som ofta flyttat ifrån det kriminellt belastade området, men fortsätter att styra aktiviteterna på distans. Sedan placeras de in i fallande skala ned till D-gruppen som består av barn som rör sig i samma kvarter och inte sällan ser upp till äldre kriminella kamrater.

Kriminologerna i antologin är särskilt oroliga för vad som händer inom C-gruppen, ungdomar i högstadiet som ännu inte ingår i kriminella gäng men som börjat begå småbrott. Den gruppen riskerar att växa. De pekar på att över 2000 barn i utsatta områden går ut nian utan fullständiga betyg – varje år. För att undvika att fler unga trillar dit krävs åtgärder på en rad nivåer: den individuella nivån förstås, tillsammans med barnets familj, men också på gruppnivå genom att bidra till trygga levnadsförhållanden i bostadsområdet. Och kanske allra viktigast: på samhällsnivå. I stadsdelen måste finnas fungerande institutioner som förskola, skola, sjukvård och en tillitsfull polis. Här betonar författarna att det inte bara handlar om offentliga institutioner, civilsamhället måste också vara närvarande.

Manne Gerell berättar att enbart i Malmo och Lund finns ett 20-tal moskéer och en uppsjö av föreningar och församlingar som utgör ett kitt och ett stöd. Baksidan är att vissa av dessa organisationer propagerar för patriarkala strukturer, något som går på tvärs mot de värderingar som gäller i Sverige. Stig Westerdahl beskriver i ett av sina kapitel hur nya hoppingivande sociala rörelser växt fram i dessa områden, som Förorten mot våld, Förenade förorter och Ortens bästa poet. Samtidigt efterlyser han en brygga mellan dessa nya förortsrörelser och den etablerade frivilligrörelsen.

Många som bor i utsatta områden har nämligen svårt att hitta till etablerade idrotts- och kulturföreningar, deras nätverk saknar ofta trådar in till det klassiska svenska föreningslivet. Jag gjorde ett reportage från Hagaskolan i den utsatta Örebro-stadsdelen Varberga/Oxhagen i vintras där det visade sig att skadegörelsen minskat och eleverna förbättrat sina skolresultat bland annat för att stadsdelen aktivt sökt kontakt med studieförbund och föreningar som Örebro Simallians, fotbollsklubben Forward och ÖSK Handboll. När det ordnades lovskola var föreningarna med – och numera tar sig många av eleverna ut från stadsdelen för att delta i föreningsaktiviteter i andra delar av kommunen. Så kan integration i vardagen se ut.

► Minnesstund för den tolvåriga flickan som sköts till döds i Botkyrka den 2 augusti 2020.

Då uppstod motståndsstrategier, inte sällan dolda genom att samarbetspartnerna utvecklade en officiell version där de sade sig vara positiva till satsningen, men hade en version för internt bruk där de förhöll sig kritiska.

SÅ HUR ALLVARLIG är situationen i våra utsatta områden? Och hur mycket värre har det blivit? För det första kan bilden inte bli heltäckande, menar författarna. Mängden våldsbrott går inte att fastställa eftersom de flesta inte anmäls och benägenheten att polisanmäla är särskilt låg i fattigare områden. Kriminologen Manne Gerell väljer att utgå från den alternativa datakällan brottsofferundersökningar. Den har också brister – färre besvarar enkäter i utsatta områden – men anses ändå mer träffsäker. Med utgångspunkt från Brå:s enkäter konstaterar han att utsatta områden drabbas av något fler brott än övriga Sverige men att brottsutvecklingen de senaste tio åren gått litet upp och ner i dessa områden, medan övriga landet sett en viss ökning.

Det som sticker ut är emellertid våldsbrotten: misshandel är nästan 50 procent vanligare i utsatta områden och hot dubbelt så vanliga. Den allra största skillnaden

detta, men internationella studier visar på ett nedslående resultat: barn i dessa områden klarar sig sämre i skolan, även om de inte varit fysiskt påverkade av våldet. Hur många är det då som gör sig skyldiga till upprepade brott? Här presenterar forskarna handfasta siffror: 2019 bodde 513 200 individer i 60 utsatta områden, och där fanns 5 000 personer som bedömdes ingå i 200 kriminella nätverk. Av de boende i områdena är alltså cirka en procent kriminella, vilket gör det svårt att hävda att själva uppväxten i ett socialt utsatt område leder till kriminalitet, eftersom 99 procent inte har anammat en kriminell livsstil.

Så varför blir ett fåtal kriminella? Kriminologerna lyfter fram ett antal faktorer som tillsammans kan bli en giftig cocktail: svåra hemförhållanden, ideliga skolmisslyckanden, neuropsykiatriska funktionshinder, kamrater med riskbeteenden. Och så finns det ”pullfaktorer”, sådant som drar unga (män) in i kriminalitet: att äntligen bli sedd och bekräftad, att ”växa till man”, att tjäna stora pengar, att få status genom att tillhöra ett gäng. Ett nytt fenomen på senare år är att narkotikaförsäljningen sker mer öppet, vilket ökar risken att unga dras in i verksamheten.

Vilka metoder för att vända utvecklingen ger då bäst resultat? Den dystra sanningen är att ingen riktigt vet – eftersom det saknas tillräcklig forskning. Detta är ett av huvudbudskapen från antologins författare: testa nya lokala lösningar, men se till att utvärdera dem innan ni sprider dem vidare!

SÅ VART ÄR landets utsatta områden på väg? I antologins imponerande långa litteraturförteckning (20 sidor) hänvisar man många gånger till utländsk forskning – särskilt från USA – eftersom utsatta stadsdelar funnits längre på andra håll i världen. Forskare talar om ”a spiral

”När det ordnades lovskola var föreningarna med – och numera tar sig många av eleverna ut från stadsdelen för att delta i föreningsaktiviteter i andra delar av kommunen. Så kan integration i vardagen kan se ut.”

of decay”, en spiral av nedgång: kriminaliteten i områdena gör att de resursstarka flyttar därifrån och därmed försvagas de sociala nätverken som i sin tur minskar motståndskraften mot ytterligare kriminalitet. Det som bidrar till den nedåtgående spiralen i de svenska områdena är att invandringen på 2000-talet till så stor del handlat om flyktinginvandring. In flyttar människor vilkas liv präglas av oro, väntan och en undran om man får stanna i landet. Det i sig bidrar till mindre sammanhållning i ett bostadsområde, jämfört med andra halvan av 1900-talet då arbetskraftsinvandringen dominerade. Författarnas profetia är att vi nog kan minska antalet utsatta områden med rätt typ av åtgärder – men risken är att de utsatta områden som blir kvar kommer att vara mer kriminellt belastade än i dag.

► Pål Ruin är frilansskribent i Stockholm, han har tidigare rapporterat från New York, Tokyo, Wien och Vilnius.

Bengt G. Nilsson

Israel och hennes fiender

ETHNO PRESS | 344 S. | ISBN 9789198259186

EN RENEGAT FRÅN DET PRO-PALESTISKA NARRATIVET

Recensent **Svante Lundgren**

VETERANJOURNALISTEN Bengt G. Nilsson berättar i denna bok om hur hans syn på den israelisk-palestinska konflikten förändrats. Numera anser han inte att den israeliska ockupationen är roten till alla problem. Man måste också granska de arabiska grannländernas agerande och det palestinska ledarskapet. Det finns i dag inga förutsättningar för en fungerande palestinsk stat, hävdar Nilsson.

POLITIK & SAMHÄLLE

DET ÄR INTE så ofta en opinionsbildare går ut med att hen har ändrat åsikt. Och sällan gäller det den israelisk-palestinska konflikten, i vilken folk i regel väljer sida och håller fast vid sin åsikt vad som än händer. Det är därför av betydande intresse när veteranjournalisten Bengt G. Nilsson ger ut

en bok, *Israel och hennes fiender*, om denna infekterade konflikt och öppet deklarerar att han anser att han tidigare haft fel. Från att på 1980-talet ha skrivit om konflikten i diverse vänstertidningar beskriver han i sin nyutkomna bok hur hans inställning har förändrats. Hans tidigare uppfattning byggde på det faktum att palestinerna lider fruktansvärt och att Israel därför är den onda parten. Men han började ställa den fråga han menar att många aldrig ställer: Vilken är orsaken till lidandet och vems fel är det?

Han började också undra över vems ärenden han gick i sitt stöd för den palestinska saken: ”Vad är det jag stöder när jag stöder palestinerna? En genuin önskan från deras sida att bygga en demokratisk rättsstat? Sannolikt inte. Stöder jag då kanske en genuin önskan från deras sida att utplåna Israel? Ja, med största sannolikhet.”

Nilssons bok utmanar många föreställningar, inte bara den förenklade uppfattningen att nyckeln till alla problem är den israeliska ockupationen, utan också den i vida kretsar rotade föreställningen att konflikten bara har en lösning, den så kallade tvåstatslösningen.

Ett centralt element i Nilssons bok är den palestinska flyktingfrågan. Fakta först: i samband med det första kriget mellan Israel och de arabiska grannländerna 1948–49 flydde 700 000 palestinier från sina hem i det som blev Israel. De allra flesta av dem sattes i flyktingläger och i motsats till alla andra flyktingar i världen kan en palestinier ärva flyktingkapet. Om det i ett palestinskt flyktingläger i Libanon i dag föds ett barn vars farfarsfar för mer än 70 år sedan flydde från Palestina, betraktas också detta barn som flykting. På detta sätt har antalet palestinska flyktingar ökat till mer än fem miljoner.

Tio procent av dem som bor i Libanon är palestinska flyktingar. Efter mer än 70 år saknar de fortfarande medborgarskap och är underkastade en lång rad begränsningar (det lär finnas 39 yrken som de är förbjudna att inneha). Nilsson är inte nådig i sin kritik av hur cyniskt arabiska ledare har utnyttjat dessa nödlidande människor för att få ammunition i sin kritik av Israel. Det enda rätta hade varit att integrera dem i de länder där de befann sig, men det vägrade man hårdnackat att göra. Deras uppgift var att lida och skrika ut sitt lidande för världen så att man kunde upprätthålla det orimliga kravet att flyktingarna ska ha rätt att flytta ”hem”, det vill säga i dag för de allra flesta till ett ställe där de aldrig har satt sin fot.

ATT NILSSON KOMMIT att ifrågasätta det pro-palestinska narrativ han själv en gång

spred har inte gjort honom till någon okritisk vän av Israel, tvärtom. Som journalist har han bevittnat israeliska övergrepp mot försvarslösa palestinska civila och han visar sin avsky för vad ockupationsmakten gör mot dem. Men han ser också att Israel flera gånger – inte minst i Camp David-förhandlingarna 2000 – har sträckt sig långt för att nå en kompromiss, medan palesti-

ning 2016 visade att 46 procent av palestinerna var positiva till en palestinsk konfederation med Jordanien. Och till dem som tvivlar på realismen i detta förslag säger Nilsson: ”Okej, men kom då med ett bättre förslag.” Angående Gaza har han ingen annan lösning än förhoppningen att invånarna där åstadkommer en förändring, underförstått stötar Hamas.

tade det pro-palestinska narrativet hade Israel ofta kompromissvilliga regeringar. Nu har Israel under lång tid styrts av den hårdføre Benjamin Netanyahu vars agerande ofta ses som ett stort hinder för en lösning av konflikten. Det förtar inte den rättmätiga kritiken av arabiska ledares brister, men det hade varit intressant att veta hur Nilsson ser på detta. Ibland är författaren också litet väl över-

slätande när det gäller Israels agerande. Han skriver att de judar som flydde från arabiska länder efter Israels grundande blev omhändertagna och integrerade i Israel i motsats till hur de palestinska flyktingarna behandlades av de arabländer där de hamnade. Detta är inte helt fel, men den nedsättande behandling som judar från Jemen ofta utsattes för i den judiska staten utgör definitivt inte det ljusaste kapitlet i Israels historia.

Hur ska de, som i motsats till Nilsson hållit fast vid analysen att det är den israeliska ockupation som är roten till allt ont i regionen, förhålla sig till en renegat som Nilsson? De kan i varje fall inte säga att han är okunnig. Till skillnad från många inbitna Israelkritiker har han

under lång tid bevakat regionen som journalist, bott i Jerusalem och talar arabiska – om än enligt honom själv en rudimentär sådan. Vad jag har kunnat se har de flesta ”Palestinavännerna” tigit om Nilssons omsvängning. De som haft något att säga har öst ur sig invektiv samtidigt som de förklarar att de inte läst boken. En av dessa hävdade att Nilsson rättfärdigar massmord och markstöld.

Detta visar allt som är fel med den svenska debatten om denna konflikt. Det är antingen eller. Är man kritisk mot det palestinska ledarskapet och de arabiska staternas agerande så anses man stödja allt Israel gör. Man önskade sig gärna litet fler nyanser. Man kan vara hur kritisk som helst mot palestinska och andra arabiska makthavare utan att alltid stödja Israels agerande. Och sedan önskade man sig gärna att den som uttalar sig om en bok först har läst den.

Så till alla, inte minst dem som känner sig provocerade av Nilssons omsvängning: Tag och läs!

► Svante Lundgren är forskare vid Lunds universitet.

► Det palestinska flyktinglägret Sabra i Beirut, Libanon.

nierna varje gång sagt nej. Grundproblemet i konflikten är den arabiska sidans ovilja att acceptera existensen av en judisk stat i området. Därför har man alltid sagt nej till olika tvåstatslösningar, med början vid Peelkommissionens förslag 1937. Nu senast sade den palestinska myndighetens president Mahmoud Abbas om Trumps plan: ”Vi säger tusen gånger: Nej, nej, nej.” Nilsson kommenterar: ”Det är vad palestinerna har sagt ända sedan 1930-talet, så varför skulle de ändra sig nu?”

Nilssons kritik av det palestinska ledarskapet är skoningslös. Den palestinska myndigheten som styr Västbanken är korrumperad och gör sig skyldig till grova människorättskränkningar. Gaza styrs av en terrororganisation som har Israels utplånande på sitt program. Nilsson ser inga som helst möjligheter att skapa en fungerande och livskraftig palestinsk stat. ”Jag tror att de flesta håller med om att världen inte behöver ytterligare en dysfunktionell, misslyckad stat i Mellanöstern.”

Följaktligen motsätter han sig det som annars brukar framställas som målet, en tvåstatslösning. Hans alternativ är att Västbanken återigen görs till en del av Jordanien med ett visst självstyre. Det låter inte helt realistiskt, men en opinionsundersök-

Israel och hennes fiender är välskriven och insiktsfull. Författaren varvar en historisk och politisk framställning med egna minnen och intressanta intervjuer. Han beskriver sitt möte med PLO-ledaren Yassir Arafat i Tunisien 1985 och berättar om en fascinerande doldis, Arnold Hjertström, mångårig svensk konsul i östra Jerusalem. Smärtsam är hans intervju med Arnold Roth, vars 15-åriga dotter dödades i ett självmordsattentat 2001. En av de inblandade i dådet dömdes till livstids fängelse, men släpptes i en fångutväxling. När hon återvände till sitt hemland Jordanien mottogs hon som en hjälte och av den palestinska myndigheten har hon inte bara fått det finaste utmärkelsetecknet, utan mottar också motsvarande cirka 73 000 kronor i månaden från ”Martyrfonden”. Nilsson konstaterar lakoniskt: ”Vanliga hederliga palestinier får dra åt svängremmen, mördarna skall till varje pris avlönas generöst.” Utrikesminister Ann Linde har kallat utbetalningarna till dömda terrorister och deras familjer för ”en form av socialbidrag”.

EN FRÅGA SOM inte berörs i boken är förändringen inom israelisk politik. På 1990-talet när Nilsson fortfarande förfäk-

Irene Wennemo
Politik på riktigt
– Handbok för sociala ingenjörer

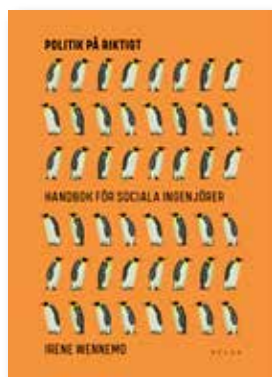
ATLAS | 254 S. | ISBN 9789173897303

POLITIK SOM PRAGMATISKT HANTVERK

Recensent **Karl Wennberg**

FÖR IRENE WENNEMO är politik ett hantverk som kan göras mer eller mindre skickligt. Här får man en inblick i den politiska beslutsfabriken och tumregler för hur reformer framgångsrikt ska genomföras. Men frånvaron av ideologier och visioner gör att något av politikens själ försvinner. Det är en bok som kommer att läsas med intresse av lobbyister och pragmatiska statssekreterare.

POLITIK & SAMHÄLLE

MEDLINGSINSTITUTETS generaldirektör Irene Wennemo har utkommit med en sällsynt kunskapsspäckad bok om politik och svensk statsförvaltning. På 254 sidor berörs alltifrån bra och dåliga vallöften, hur dessa kan implementeras, hur regeringskansliet fungerar, och den erbjuder flera viktiga och intressanta inblickar i svensk nutidspolitik. Bokens mål-

grupp kan anas i titeln "sociala ingenjörer", men både studenten i statsvetenskap eller offentlig förvaltning och den allmänt samhällsintresserade torde ha god behållning av Wennemos teser om hur man bör göra eller inte göra för att lansera och realisera reformer.

Fremst bland dessa teser är att politiker bör gå till val på rätt sorts frågor: de som är både genomförbara och tydliga för väljarna. Det bör vara tydligt för väljarna hur reformen bidrar till fördelar för dem själva (och gärna samhället i stort, men framför allt för dem själva). Reformen som är vaga både när det gäller avsändare och mottagare bör undvikas. I stället för att utlova ett antal kronor till ditten eller datten bör politikerna utlova resurser och satsningar som är lätta att förstå, såsom 5000 nya poliser eller lärare. Reformen som kräver eller underlättas av bred politisk samsyn eller är svåra att förstå för väljarna bör undvikas. Här kan cynikern se varför det är lockande med tillfälliga utspel av typen x antal nya offentliga tjänster till rättsväsende, vård, skola eller omsorg, men svårare att gå till val på att lösa mer strukturella problem, såsom underfinansiering av infrastruktur, kvalitetsbrister, byråkrati eller korruption. Om problemet är komplext och/eller det är oklart exakt hur en väljare själv tjänar på reformen kommer det inte att bli en valvinnare.

En andra viktig tes är att utlovade reformer bör lanseras i hast, även om det sker i tillfällig politisk motvind. Wennemo illustrerar pedagogiskt med Daniel Kahnemans prospektteori för att förklara varför reformer ofta är svåra att motivera och genomföra, eftersom många föredrar ett status quo eller är rädda att förlora fördelar de redan har. Framgångsrika reformer såsom regeringen Reinfeldts jobbskatteavdrag eller regeringen Perssons reformering av statsfinanserna på 90-talet, som Wennemo själv var djupt insatt i, planerades redan före ett riksdagsval och lanserades snabbt, ihärdigt och konsekvent för att undvika meningsmotståndares mobilisering och framför allt för att väljare skulle hinna se förhoppningsvis goda resultat (för dem själva) innan mandatperioden löpt ut.

En tredje tes är att en framgångsrik politik måste hantera "beslutsfabriken" – det vill säga regeringskansliet med dess olika department, deras väsensskilda storlek, historik och inflytande på politiska beslutsprocesser. Detaljerade, men lättförståeliga exempel ges på förhandling mellan department i sakfrågor, hur statsråd och statssekreterare bör söka leda det komplexa byråkratiska maskineri som regeringsapparaten är samt hur beslut behöver beredas och förankras för att den långsammare lagstiftningen skall hinna

ikapp de ofta snabbfotade politiska utspel. Författarens egna erfarenheter från 90-talets budgetsanering och de ofta impopulära sparåtgärder som då infördes tillhandahåller talande exempel på att kriser och regeringsskiftet ofta innebär långsiktiga möjligheter att lägga käpphastar på hyllan och slakta heliga kor, men också att det krävs politisk-byråkratisk skicklighet och envishet för att framgångsrikt hantera uppkomna kriser.

BOKEN ÄR INTE ideologisk, även om de flesta exempel och idealbilder är hämtade från hennes egen tid under S-regeringar. För Wennemo är politik ett handfast hantverk som kan göras mer eller mindre skickligt. De partier som lanserar genomtänkta, genomförbara och välkommunicerade reformer, och sedermera lyckas genomföra dessa, ökar sina chanser till återval och långsiktigt maktinnehav. Den del av politiken som behandlas kallas för "mesonivån" – "grundläggande principer för hur sakpolitiken bör utformas för att de politiska visionerna skall nås". Boken

”Här kan cynikern se varför det är lockande med tillfälliga utspel av typen x antal nya offentliga tjänster till rättsväsende, vård, skola eller omsorg, men svårare att gå till val på att lösa mer strukturella problem, såsom underfinansiering av infrastruktur, kvalitetsbrister, byråkrati eller korruption.”

tecknar en bild av hur skickliga politiker och statsanställda kan verka mitt emellan det vardagliga gnetet och sakfrågornas detaljer och det mer abstrakta och långsiktiga ideologiska arbetet, som sker på partihögkvarter, på internat och i andra sammanhang.

Avgränsningen av bokens fokus till denna mesonivå med betoning på hur reformer kan lanseras och genomföras för politisk framgång innebär att Wennemo med stor skicklighet och tydlighet kan erbjuda tumregler, exempel och principer för den intresserade läsaren, men också att något av politikens själ lyser med sin

frånvaro i boken. En avgränsning av fokus bort från ideologier och visioner medför att mycket av det som tändar gnistan för politiskt intresse bortses ifrån. Detta innebär att boken möjligen kommer att läsas med mer intresse av lobbyister och pragmatiska statssekreterare snarare än unga politiker och politiskt intresserade. Det innebär också att vissa av Wennemos str-

► Irene Wennemo.

tegiska recept och förklaringsmekanismer blir begränsade i sitt omfång, bort från det ideologiska – passionerade och möjligen irrationella – till förmån för den generella egennytan bland politiker och väljare. Mer om detta senare.

Wennemo förklarar detaljerat och pedagogisk, hur makten är fördelad och hur beslut fattas på denna mesonivå genom att jämföra olika regeringsdepartement, deras organisatoriska struktur, historia, och sätt att samarbeta och (ibland) gå i klinch med varandra. En framgångsrik social ingenjör måste förstå detta beslutsfattande samt de maktpositioner både förtroendevalda och regeringstjänstemän besitter för att kunna hantera det politiska maskineriet på mesonivån. Denna förståelse är erfarenhetsbaserad och spänner över beslutsrutiner till kunskap om roller och individer som besitter dem. Som organisationsteoretiker funderar jag bitvis kring vilka spännande analyser som skulle kunna utföras om Wennemo återgick till sin tidigare forskarkarriär och i stället för att analysera olika länders föräldrapolitik (hennes avhandlingsämne i början av 90-talet) använde sin långa professionella kunskap till att analysera beslutsfattande, makt och byråkratiska strukturer i den fascinerande verklighet som beskrivs i

Politik på riktigt. Samhällsvetenskapliga frågeställningar, såsom gräsrotsbyråkrati, formell och informell makt, hur besluts fattas, revideras, förhalas och implementeras kan alla finna intressanta trådar att nysta i utifrån Wennemos bok. Nu är dock boken populärvetenskaplig snarare än akademiskt granskande. Det hindrar dock inte att den har flera tydliga förtjänster. Utöver en handbok om hur reformer kommer till, lanseras (eller inte) och blir mer eller mindre framgångsrika, erbjuder boken en sällsynt pedagogisk och koncis inblick i svensk statsförvaltning.

SOM INDIKERAS ÄR bokens perspektiv pragmatiskt. Wennemo verkar ha begränsat tålamod med överideologiserade debatter eller politiskt svårsålda ställningstaganden. Det finns dock problem med en alltför instrumentell syn på politiken, vilket kan illustreras med den trötthet som präglar regeringskonstellationer efter några mandatperioder. Här erbjuder Wennemo få insikter eller lösningar; fokus ligger på att bibehålla koncentration och tempo i reformarbetet, inte hur politik formas av samhällsförändringar eller ideologisk diskurs.

Detta blir mest talande när hon behandlar det sena 1990-talets och 2000-talets mest infekterade och svårlösta fråga, den om migration och integration. Kommentarer om det politiska läget i migrationsfrågan behandlas rapsodiskt som att "det bara hände" och de stora politiska partierna tvingades agera därefter. Varje statsvetarstudent vet från sina studier att partier spelar på ett sakpolitiskt och ideologiskt schackbräde, på vilket tomma positioner (till exempel invandringskritik) bara väntar på att fyllas av befintliga politiska partier eller nya. Denna tomma position använde Ny Demokrati på 90-talet och nu senast Sverigedemokraterna, eftersom de dominerande politiska partiernas samsyn i migrationsfrågan förhindrade både kritisk debatt och samhällsreformer.

Även frågor som sociala rörelser och samhällskrisers påverkan på politiken faller därmed i stort sett utanför bokens exempel, och jag funderar på om de strategiska recept och förklaringsmekanismer som Wennemo framhåller för att förklara politikernas framgång och väljarkårens preferenser bortser från de mer ideologiska, emotionella och passionerade krafter som från tid till annan mobiliserar väljare och skapar politisk förändring. Antikärnkraftsrörelsen på 70-talet, den moderna miljörelsen, det borgerliga fotfolkets motstånd mot löntagarfondstiftelserna är några exempel, men också frågor om integritet, säkerhet och fred är sådana som svårligen passar in i politikens mesonivå på ett en-

kelt och förutsägbart sätt. Möjligen kunde "Politik i praktiken" varit en mer träffande titel för bokens innehåll än *Politik på riktigt*, för vilken är egentligen politikens essens om man bortser från grundläggande ideologiska synsätt och visioner kring hur samhället borde vara beskaffat?

Dessa begränsningar till trots erbjuder boken som sagt insikter och perspektiv som kan komma många till gagn: statssekreterare, tjänstemän, förtroendevalda och lobbyister är några av de yrkesgrupper som torde uppskatta en bok som denna till födelsedag eller jul, eller varför inte som välkomstgåva till ett nytt jobb inom stats-

”Möjligen kunde *Politik i praktiken* varit en mer träffande titel för bokens innehåll än *Politik på riktigt*, för vilken är egentligen politikens essens om man bortser från grundläggande ideologiska synsätt och visioner kring hur samhället borde vara beskaffat?”

förvaltning eller lobbyism. Wennemos långa erfarenhet som statssekreterare, utredare, ledarskribent och lobbyist och nu senast som (framgångsrik) generaldirektör, gör att hon kan erbjuda exempel och lärdomar från ett otal olika områden. Dessa levereras inte sällan med en kvick, men inte övertydlig, humor. Boken är föredömligt koncis, trots dess bredd i frågeställningar och ämnen.

OM DET ÄR något jag saknar i läsningen är det dock perspektivet hur politik bör vara för att förverkliga det goda samhället enligt en viss vision eller ideologi. *Politik på riktigt* undviker sådana frågor eller utgår implicit från ett reforminriktat socialdemokratiskt mittenperspektiv. Det är kanske en nödvändighet för en fortsatt aktiv yrkeskarriär i svensk statsförvaltning. Men de bland oss som uppskattar Wennemos penna kan hoppas på en sådan uppföljning.

► Karl Wennberg är professor i företags ekonomi vid Linköpings universitet.

EN AV ESSÄERNA i samlingen *Kartritarna* från 1992 reflekterar nyligen bortgångne författaren Per Olov Enquist över Palmeutredningens förtvivlande misslyckanden. Han konstaterar att teorierna om vem eller vilka som mördade statsminister Olof Palme och vad som motiverade mordet var många. I en dysterton menar han att fallet aldrig kommer lösas och därmed fortsätta att hemsöka oss. Men det betyder inte att teorierna saknade värde: "De kunde inte förklara fallet, men de förklarade kanske oss?".

Enquists perspektivöppnande fråga kan appliceras också på andra fenomen, såsom frågan om intelligens. Detta tänker jag på under läsandet av boken *Smart – Vad vetenskapen säger om intelligens*, författad av vetenskapsjournalisten tillika doktorn i partikelfysik Maria Gunther. Undertiteln till boken skulle nämligen kunna utvidgas till "vad vetenskapen säger och inte säger om intelligens", eftersom en relativt stor del av boken handlar om att tillbakavisa de många myter som, trots ett förändrat kunskapsläge, envist präglar debatten. På vad är sådana myter grundade? För det är knappast så enkelt att det bara beror på okunskap. För egen del tror jag det ligger mycket i det som den politiska teoretikern Chiara Bottici konstaterar i sin bok *A Philosophy of Political Myth* (2007). Hon menar att myter får fäste och spridning för att de fungerar. De gör en kaotisk värld ordnad, begriplig och meningsfull.

Vad fyller då myterna om intelligens för funktion? Till att börja med har vi idén om intelligens som en i huvudsak genetiskt bestämd faktor som avgör graden av framgång i samhället. Den fungerar som ett sätt att rättfärdiga hierarkiskt ordnade samhällen: hierarkier finns för att människor är olika begåvade och de som har samhällets högsta positioner har det för att de är smartare och dugligare än andra. En annan idé är den om intelligens som något godtyckligt som kan mätas på en mängd olika sätt och som i huvudsak bestäms av kulturella faktorer. Den fungerar för dem som vill se ojämlikheter och skillnader i samhället som en tillfällig-

het, som vi genom utjämnningar av sociala skillnader kan minska eller rentav utplåna dem. Populärt ekar dessa positioner varje gång intelligens debatteras. Båda är i sina extremlinjer felaktiga och missvisande, men vi återkommer och söker tröst i dem för att de hjälper oss att förhålla oss till centrala frågor som hur resurser och livschanser fördelas på olika grupper.

FILOSOFI & PSYKOLOGI

Maria Gunther

Smart – Vad vetenskapen säger om intelligens

BONNIERS | 237 S. | ISBN 9789100179571

TILLBAKAVISAR ENVISA MYTER OM INTELLIGENS

Recensent **Johan Örestig**

MARIA GUNTHER söker efter en vetenskapligt grundad förståelse av intelligens bortom de envisa myter som präglar debatten. Tilltalet i den populärvetenskapliga boken är lättillgängligt och personliga erfarenheter varvas med redogörelser för vad forskningen kommit fram till och hur den går till. Gunther rör sig ledigt mellan att försvara IQ-mättet och att problematisera det. Men tyvärr är det en bok med för många upprepningar, vilket antagligen beror på att ämnet är kontroversiellt.

Vad Gunther försöker göra i sin bok är att hitta en vetenskapligt grundad förståelse av intelligens bortom dessa myter. Hon argumenterar för att intelligens är en generell förmåga och inte en uppsättning distinkta förmågor som kan sammanfattas som olika typer av intelligenser. Utgångspunkten är en definition från 1994 formulerad av 50 internationellt ledande forskare: "Intelligens är en mycket generell mental förmåga som bland annat innebär förmågan att tänka logiskt, planera, lösa problem, tänka abstrakt, förstå komplexa begrepp, lära sig snabbt och lära sig av erfarenheter". Denna definition ligger i linje med den teori om intelligens som

spåras tillbaka till psyketrikeren Charles Spearman's forskning under tidigt 1900-tal. Spearman tog fasta på att skolresultat i väldigt olika typer av ämnen tenderade att korrelera: elever med goda resultat i exempelvis språk tenderade att få goda resultat också i andra ämnen såsom matematik. Men tanken på en sådan generell intelligensfaktor – "g-faktorn" – har utmanats av idéer om att människors begåvningar är distinkta i förhållande till varandra. En särskilt inflytelserik forskare är psykologen Howard Gardner som i boken *Frames of Mind* från 1983 urskiljer sju olika intelligenser: språklig, logisk-matematisk, spatial, musikalisk, kroppslig rörelseintelligens, social intelligens och självförståelse. Denna teori är förstås lockande, eftersom det öppnar för att vi alla kan vara intelligenta, men på olika sätt.

DEBATTEN OM intelligens som generell eller multipel fick både fart, laddning och spridning genom paleontologen Stephen J. Goulds böcker och artiklar, där *Den felmåttade människan* är den mest kända. Där visar Gould, i en lysande och medryckande polemik, att intelligensforskningen och jakten på en allmän intelligens var rotad i rastänkande och rashygien, där grupper som av olika anledningar betraktades föra vidare oönskade anlag inom befolkningen sorterades ut, degraderades, förnedrades och straffades på olika sätt. Gunther ägnar ett helt kapitel åt denna debatt. Hon ska ha en eloge

för att hon håller flera tankar igång samtidigt. Hon lyfter särskilt fram det faktum att IQ-mättet trots allt är den skattning av intelligens som är bäst beprövad, medan det i vetenskapssamhället saknas enighet om vad exempelvis emotionell intelligens är och hur det ska mätas. Vidare påminner hon om att intelligensforskningens historia faktiskt också rymmer försök som inte går ut på att skilja dugliga från odugliga människor, utan som söker en kunskapsbas för att jämna ut skillnader. Ett tidigt exempel är Alfred Binet som, i ett projekt på uppdrag av den franska regeringen år 1904, sökte mäta skolbarns kronologiska ålder jämfört med deras mentala ålder.

Tanken var att de vilkas mentala ålder var lägre än deras kronologiska ålder skulle identifieras och erbjudas särskilda stödinsatser för att komma ikapp. Men Gunther använder inte de positiva exemplen på vad intelligensforskning kan erbjuda för att släta över de mörka delarna i dess historia. Hon ger båda plats och visar exempelvis hur rasbiologiska idéer lever vidare genom ett slags symbios mellan tvivelaktiga akademiska kretsar och högerextrema rörelser. Med detta sagt så lämnar jag trots allt kapitlet bakom mig med en viss besvikelse. Den kritiska läsningen av i synnerhet Gould lämnar aldrig riktigt en ytlig nivå.

Vidare argumenterar Gunther för att IQ-måttet har visat sig ha en prediktiv förklaringskraft där människor med högre IQ i allmänhet bland annat har bättre skolresultat och inkomstutveckling. Detta har i högre utsträckning än vad de flesta av oss vill tro att göra med arv snarare än miljö. Men det är inte så enkelt att IQ bestäms av föräldrarnas IQ. Vissa miljöfaktorer har verkligen visat sig avgörande och en av de viktigaste är huruvida samhället erbjuder allmän skolgång. Studier visar nämligen att människor i genomsnitt presterar bättre på IQ-test för varje extra skolår de genomför. Denna diskussion väcker tankar på den akademiska arbetsdelningen och dess nackdelar: forskningsobjekt riskerar att behandlas isolerat – olika discipliner anlägger en egen förståelse och terminologi utan att mötas i verkligt tvärvetenskapliga utbyten. Det gör det frestande att

► Maria Gunther.

fokusera på vilken sida som har mest rätt och fastna i mindre meningsfulla diskussioner, som hur stor andel av variationen som förklaras av gener i jämförelse med kultur och social struktur. Men det kan vara missvisande att göra en så strikt åtskillnad mellan arv och miljö, eftersom de ju samverkar.

Ett forskningsområde som jag själv tycker ligger i framkant här är socialepidemiologisk folkhälsoforskning. Där söker forskare som Michael Marmot utveckla modeller för att förstå inte bara hur stor

roll arv spelar i förhållande till miljö när det gäller individers hälsoutveckling, utan hur evolutionärt grundade faktorer (det faktum att vi är sociala varelser beroende av att tillhöra en grupp) samspelar med genetiska (personlighet, nedärvda risker att utveckla vissa sjukdomar) och sociala faktorer (klasstruktur, välfärdssystem, levnadsförhållanden, grad av ojämlikhet och så vidare). Denna forskning visar att en egenskap som påverkar hälsoutvecklingen, till exempel låg utbildningsnivå, ökar risken för att individen drabbas också av andra problem såsom arbetslöshet, missbruksproblem och så vidare. Det talas om en "ackumulering av ojämlikhet"; skillnaderna mellan grupper tenderar att öka med stigande ålder. De med dåliga grundförutsättningar riskerar att få det sämre och sämre, medan de med goda förutsättningar tenderar att få det bättre och bättre. Min poäng är att det i forskning om intelligensens prediktiva förklaringsvärde är viktigt att inte bara försöka isolera dess effekt, utan också undersöka hur intelligensens betydelse är beroende av andra allmänna förhållanden. Det kräver genuint tvärvetenskapliga forskningsprogram.

EN HELT CENTRAL fråga är förstas vad exakt det är som IQ-måttet mäter och vad det inte mäter. Med utgångspunkt i bland andra psykologen Daniel Kahnemans arbete förklarar Gunther att intelligensmätt som IQ inte är ett mått på rationalitet. IQ skattar förmågan till sådant som logiskt tänkande och problemlösning, men det är ingen garanti för rationellt tänkande. Här är vissa människors besatthet av konspirationsteorier ett tydligt exempel: teorierna kan vara väldigt komplext sammansatta och i sig själva logiskt sammanhängande, samtidigt som de rent faktiskt är skogs-tokiga.

Det är också viktigt att påminna sig om skillnaden mellan modell och verklighet. Här ser jag paralleller mellan Gunthers bok och den teoretiska fysikern Ulf Danielssons bok *Världen själv*. I denna essäsamling konstaterar Danielsson att kollegor i hans eget skrå hyser en förkärlek för eleganta matematiska modeller som är så vackra att de förleds att landa i slutsatser som att "världen är matematik". Men matematiska modeller är konstruerade av människor i syfte att isolera ett fenomen och ordna tänkandet kring det. För att bli begripliga måste modellerna förenkla och mer eller mindre förvränga en verklighet

som i sig själv är alldeles för komplex för att begripa. Modellerna blir något annat än världen själv. Detta resonemang kan överföras också på frågan om intelligens. Bara för att IQ-måttet har ett relativt högt förklaringsvärde betyder det inte att det som fångas i måtten är förmågorna själva. Forskning handlar både om att testa giltigheten i etablerade modeller och att, med insikten om att det alltid finns en skillnad mellan mått och det som mäts, utveckla förfinade mått.

”Hon argumenterar för att intelligens är en generell förmåga och inte en uppsättning distinkta förmågor som kan sammanfattas som olika typer av intelligenser.”

JAG SKA ERKÄNNA att jag, när jag såg titeln på Gunthers bok, kände skepsis. Kanske för att den påminner om det överflöd av böcker som säljer in sig genom överord som "Allt du behöver veta om..." eller "Hur du i 10 steg lyckas med..." det ena och det andra. Men den farhågan var obefogad. Som populärvetenskaplig bok är det en givande bok att läsa. Det har både att göra med innehåll och form. Innehållsligt imponeras jag över hur Gunther ledigt rör sig mellan att försvara IQ-måttet och att problematisera det, exempelvis genom att diskutera de fall av forskningsfusk som skandaliserat ämnet. Vidare håller hon konsekvent en folkbildande ton som inte bara återger forskningsresultat, utan bemödar sig om att begripliggöra hur forskningen om intelligens går till, från det svåra utformandet av kontrollgrupper till konsten att tolka statistiska samband. När det gäller form är *Smart* en rolig bok att läsa och det är något som inte ska underskattas i genren populärvetenskap. Tiltalet är lättillgängligt. Personliga erfarenheter och betraktelser varvas med redogörelser för forskningsresultat och mätproblem. Efter varje kapitel finns också en gåta med karaktärer från J.K. Rowlings magiska värld som sätter läsarens egen intelligens på prov på ett lekfullt sätt.

Om jag ska säga något kritiskt kring formen så är det att det tyvärr är en bok med för många upprepningar. En anledning till detta är antagligen att ämnet är kontroversiellt. Gunther är övertydlig för att undvika feltolkningar och återknyter till

poängar som förts fram tidigare i boken. Vissa kapitel rinner samman genom överlappande teman, där den återkommande diskussionen om frågan om ras och kön är det tydligaste exemplet. Det gör läsningen bitvis frustrerande och riskerar att skymma sikten för det viktiga nya som kommer fram.

”Det konstateras att det är vi människor som utvecklar teknik och att vi därför har möjlighet att kontrollera vilken typ av artificiell intelligens som ska utvecklas. Men teknikutveckling är ju ingen demokratisk process som inkluderar folkflertalet.”

SOM SOCIOLOG KAN jag heller inte låta bli att fundera över hur boken hade kunnat bli om den också integrerade samhällsvetenskapliga perspektiv. Även om kapitlet om artificiell intelligens på många sätt är väldigt intressant så innehåller det också tvivelaktiga resonemang. Det konstateras att det är vi människor som utvecklar teknik och att vi därför har möjlighet att kontrollera vilken typ av artificiell intelligens som ska utvecklas. Men teknikutveckling är ju ingen demokratisk process som inkluderar folkflertalet. Tvärtom är det en utveckling kontrollerad av ett oligopol av techjättar och enskilda stater som USA och Kina, som kapprustar om att bli ledande på området. Det kringskar kraftigt möjligheterna att styra utvecklingen demokratiskt. Jag förstår naturligtvis att sådana perspektiv går utanför ramen för Gunthers projekt, men det är ett exempel på något som jag upplever som en central slutsats i boken: ett vetenskapligt fält kan inte förstås isolerat, utan som en del av det omgivande samhället. Först då kan vi förstå både varför och på vilket sätt intelligens blev ett viktigt område att studera och varför forskare har så förtvivlat svårt att ersätta myter och felaktiga föreställningar om intelligens och intelligensforskning med mer balanserade, vetenskapligt grundade synsätt.

► Johan Örestig är fil. dr i sociologi och verksam som lektor vid Umeå universitet.

Ann Heberlein

Arendt

– Om kärlek och ondska

MONDIAL | 234 S. | ISBN 9789189061095

FOKUS PÅ ARENDTS PERSONLIGA RELATIONER OCH ETIK

Recensent **Jens Stilhoff Sörensen**

I SIN LÄTTLÄSTA och tankeväckande biografi om Hannah Arendt gör Ann Heberlein en personlig, reflekterande och tolkande insats över Arendts privata och existentiella situation och livsval. Boken ger en god inblick i Arendts levnadsbana, personliga relationer, och intellektuella gärning, men andra viktiga delar av Arendts bidrag väljs bort eller ignoreras helt.

FILOSOFI & PSYKOLOGI

KÄRLEKEN OCH RELATIONEN mellan Hannah Arendt och Martin Heidegger är en av de mest fascinerade och omdiskuterade i samtidshistorien. Åtskilliga diskussioner och artiklar har ägnats åt att försöka förstå Arendts val och hennes urskuldande och försvar av Heidegger efter att hans nationalsocialis-

tiska övertygelse och förehavanden under nazi-perioden blivit kända. Denna relation mellan två av nittonhundratalets främsta filosofer är också avstamp och resonansbotten för Ann Heberleins biografi över Arendt.

Det är välkommet att det kommer en svensk biografi om Arendt. Inte minst för att det kan lyfta Arendts aktualitet och betydelse som en av samtidshistoriens viktigaste politiska tänkare. Andra sådana bidrag bör här nämnas, som Kenneth Hermeles nyutgivna pjäs och essä, men Heberleins är den första svenskskrivna biografien. Arendts intellektuella bana och bidrag är mångfacetterad och hennes personliga historia komplex. Heberleins biografi bär undertiteln ”om kärlek och ondska” och är en medveten avgränsning till att skriva om och utifrån dessa teman. Valet får uppfattas som personligt. Heberlein har å ena sidan fascinerats av och som kvinna försökt relatera till och förstå den unga Hannah, dennes sökande och kärleksrelation till Heidegger. Å andra sidan har Heberlein ett särskilt intresse för etik, vilket hon disputerat i, och har önskat utröna Arendts bidrag dels till förståelsen av kärlek som också var det centrala temat i den unga Arendts doktorsavhandling om Augustinus, dels till förståelsen av politiskt våld och ondska. På flera sätt är biografien en personlig utforskning och reflektion över Arendt. Detta val och förhållande gör att materialet Heberlein använder sig av främst är brevväxlingar, dagböcker, tidigare biografier och Arendts egna verk.

Samtidigt som kärlek, personliga relationer och etik kommer i fokus finns det andra viktiga delar av Arendts bidrag som väljs bort eller helt ignoreras. Detta gäller särskilt Arendts diskussioner om politiska institutioner och relationen mellan dessa och individens bedömningsförmåga och därigenom politiska agens. Arendt försökte återbörda och rekonstruera en antik och en republikansk tradition från Aristoteles till Tocqueville, såväl som ett slags medborgerlig (*civic*) humanism, på vilken republiken i grunden måste byggas.

En annan politisk dimension som saknas är Arendts analys i *Totalitarismens ursprung* av kolonialismen och den politiska periferins betydelse som testområde för politiska praktiker som sedan införs i hemlandet (eller i Europa). Denna viktiga analys av en boomerang-effekt plockades upp av Michel Foucault och tillskrivs ibland honom. Identifieringen av hur relationen ser ut mellan periferi och centrum för utprövande av politiska program var lika skarpsinnig som den var förutsägande och den är lika relevant och användbar i dag som den var för Arendts ursprungliga problem: de nazistiska koncentrationslä-

gren. Samma mönster av provperioder i periferin har vi sett i nyliberala strukturanpassningsprogram i Chile under Pinochet och sedan 1980-talet i Afrika, för att sedan återbördas till Europa. På liknande sätt har till exempel geografen Stephen Graham identifierat hur teknologi och taktik från urban krigföring under den amerikanska ockupationen av Irak kopplas till nya övervaknings- och polisiära teknologier i stadsmiljöer i USA och Europa. Även om Graham hämtar referenserna hos Foucault kommer det ursprungligen från Arendts studie av totalitarismens ursprung. Heberleins val att bortse från dessa politiska dimensioner gör också att det saknas referens till en ledande Arendt-forskare som Margaret Canovan.

Arendt betraktade sig själv som politisk tänkare och inte som filosof och det är

► Ann Heberlein.

ofta statsvetare eller politiska teoretiker som ägnar studier åt Arendt. Samtidigt var Arendt, som Heberlein framhåller, också filosof i bemärkelsen att hon gav bidrag till såväl epistemologi som etik, där Heberleins intresse och tyngdpunkt är det senare.

VI FÅR FÖLJA den unga Hannah under hennes uppväxt och skolgång i Königsberg (Kaliningrad) och hennes tidiga år under studenttiden i Marburg hos Heidegger. Heberlein har här inspirerats av Elzbieta Ettingers bok med brevväxlingen mellan Arendt och Heidegger och vi får en inblick i hur relationen utvecklades. Att återigen få läsa smakprov på Heideggers pompösa och högtravande förförelseprosa är lika nervprovande som fascinerande. Breven

ger en viss inblick i Heideggers karaktär men också i ett slags arketypisk kärleksrelation mellan en äldre manlig lärare och en yngre kvinnlig student, som återfinns i populärkultur och skönlitterära berättelser. Heberlein diskuterar denna formativa period för Arendt och den referensram denna tidiga kärlek blir för Arendts senare och mer mogna relationer, först med Günther Stern och sedan med Heinrich Blücher. Heberlein gör här en personlig, reflekterande och tolkande insats över Arendts privata och existentiella situation och livsval. Hon resonerar kring olika former av kärlek, utsatthet och trygghet, självständighet och beroende, lojalitet, svek och förlåtelse.

Heberleins fokus på etiska och moraliska frågor som aktualiseras hos Arendt förs sen vidare i diskussionen om förintelsen och om huvudpersonen i diskussionen om banal ondska, Adolf Eichmann. Arendts observationer och reflektioner kring personligt ansvar utifrån ett humanistiskt ställningstagande för betydelsen av mänsklig bedömningsförmåga får inte mindre relevans eller innebörd av det faktum att senare forskning har vederlagt en del av Arendts intryck och skildring av Eichmann. Vi har nu tillgång till material och information om Eichmann som Arendt inte hade, vilket visar honom i ett annat ljus med en mer aktivt medveten roll i Förintelsen än Arendt gav honom. Trots detta är Arendts humanistiska poäng både grundläggande och aktuell. Vi är handlande subjekt med bedömningsförmåga och valmöjligheter och det är just detta som gör oss mänskliga och ligger som en av grunderna i våra livsvillkor. För Arendt är detta en central komponent i hennes politiska filosofi, som sedan även kopplas till institutionella och konstitutionella arrangemang.

Heberlein fokuserar dock främst på den individuella nivån just för att lyfta upp en moralfilosofisk och etisk dimension i frågan om personligt ansvar. Denna vinkling är inte en nackdel utan kan med fördel betonas i en svensk politisk kontext, som alltmer kommit att kännetecknas av bristande ansvar och avsaknad av ansvarsutkrävning i alltifrån migrations- och integrationspolitik till Transporstyrelseskandalen och Coronapandemin. Till detta har vi en rättspositivistisk tradition som skiljer sig från övriga Europa och en rättsskipning som alltmer hamnat i otakt med det allmänna rättsmedvetandet. Undanglidandet av ansvarsutkrävning gör att vi alltmer riskerar att få ett system befolkat av Eichmann-personligheter, i den ursprungliga bild och passiva oreflekterande roll Arendt ville ge honom. Heberleins bok kan hjälpa oss att se dessa problem.

DET KANSKE STARKASTE bidraget i Heberleins biografi är diskussionen av och reflektionerna kring kärlek, smärta, tillit och förlåtelse i personliga relationer, som får mycket utrymme i bokens senare kapitel. Även diskussionen av de existentiella villkoren av ensamhet, utsatthet och

” Denna vinkling är inte en nackdel utan kan med fördel betonas i en svensk politisk kontext som alltmer kommit att kännetecknas av bristande ansvar och avsaknad av ansvarsutkrävning i alltifrån migrations- och integrationspolitik till Transporstyrelseskandalen och Coronapandemin. ”

personlig förlust av vänner och älskade är starka inslag i boken, där Heberlein i sina betraktelser när djupare in på skinnet. Här är Heberleins engagemang och referensrammar som starkast och läsningen blir personlig. Ett starkt citat från Arendts sista år som änka i en lägenhet på övre Manhattan återges, en period i hennes liv som präglades av förlusten av nära och älskade:

Åldrandet innebär inte, som Goethe skrev 'ett gradvis tillbrakadagande från offentligheten' – vilket jag inte alls har något emot, utan en gradvis (eller snarare plötslig) förvandling av världen från en plats befolkad av välkända ansikten till en plats bebodd av främlingar. Med andra ord, det är inte jag som drar mig undan världen, utan världen som upplöses framför mina ögon.

Heberleins bok är lättläst, men samtidigt tankeväckande och den ger en god inblick i Hannah Arendts levnadsbana, personliga relationer och intellektuella gärning. Den kan varmt rekommenderas till varje universitetsstudent, men naturligtvis även till andra, som läsning under höstkvällarna.

► Jens Stilhoff Sörensen är docent och lektor i globala studier vid Göteborgs universitet samt forskare vid Institutet för säkerhets- och utvecklingspolitik (IDSP) i Stockholm.

Mary Beard

**Gudar och människor
– Blicken genom historien***(Civilisations – How Do We Look / The Eye of Faith)*

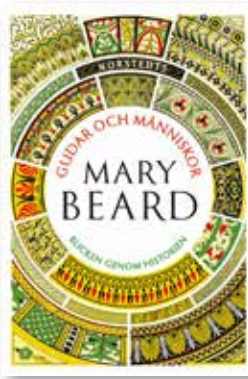
ÖVERS. ALLAN KLYNNE

NORSTEDTS | 236 S. | ISBN 9789113101712

**BETRAKTAR
BETRAKTANDET
AV KONST**Recensent **Lovisa Brännstedt**

MARY BEARDS VACKERT illustrerade bok påminner oss om att de varierande sätt på vilka konstverk har betraktats genom århundradena är en viktig del av deras historia. I boken, vars svenska översättning flyter obehindrat, rör sig Beard otvunget i tid och rum med den grekisk-romerska konsten som en ständig fond för diskussionen. Men det märks att boken bygger på en tv-produktion.

FILOSOFI & PSYKOLOGI

CENTRUM FÖR MARY Beards senaste verk *Gudar och människor* står betraktaren och frågan om hur vi tittar när vi tittar på konst. Boken är uppdelad i två delar, varav den första behandlar tidiga framställningar av människokroppen. För att svara på frågan hur vi har sett på

människoavbildningar genom historien, reser författaren ledigt mellan kontinenter och rör sig från Mexicos djungler till Qindynastins Kina. De konstnärer som en gång producerade avbildningarna i boken får stå tillbaka; i stället handlar det om hur deras verk uppfattades av de människor som levde bland dem. Bokens korta texter glider in i varandra; ett kapitel om kolossal avbildningar av Egyptens faraoner följs av ett annat som handlar om hur de i sin tur gav inspiration till uppkomsten av monumentalskulpturer av människor i antikens Grekland. De dyker synbart plötsligt upp på 600 f.v.t., människokroppar gjorda i marmor i naturlig storlek eller större. Det är strama män och kvinnor som vi möter, med raka kroppspositioner och ena benet stelt utsträckt. När det gäller de grekiska mansskulpturerna är de dessutom, till skillnad från deras egyptiska släktingar, nästan alltid nakna. Sedan händer plötsligt något igen; den så kallade arkaiska stilen att framställa människor ersattes under 500–400 talet f.v.t. med statyer som ser ut att ha fått liv. De dansar, kastar spjut och rör sig och betraktaren kan ana muskler under männens bara hud och under kvinnornas veckade drapering antyds kropparnas drag.

En av bokens behållningar är Beards beskrivningar av denna typ av drastiska förändringar inom konsten. I dag tar vi för givet att det är så här grekisk skulptur ser ut och vi glömmer hur nydanande den säkerligen upplevdes för dem som betraktade den för första gången. Ytterligare ett exempel är första gången nakna kvinnor (eller snarare gudinnor) avbildas i verklig storlek. En av de första statyerna är också en av de mest kända, knidiska Afrodite av Praxiteles. Originalen, som stod i ett rundtempel på Knidos, har gått förlorat, men flera romerska kopior har bevarats. I dag är det svårt att tänka bort alla bilder av nakna kvinnokroppar som går att se överallt och försöka föreställa sig hur banbrytande, rentav farliga, de här tidiga skulpturerna måste ha tätt sig. Praxiteles erbjöd först sin skulptur till staden Kos, som sa nej, för att i stället välja en påklädd version. Vi vet inte vad som låg bakom konstnärens djärva beslut att låta marmorn forma avklädd kvinnohud, men han lyckades lägga grund för den laddning som sedan dess har funnits mellan nakna kvinnoavbildningar och en förmodad manlig betraktare.

Bokens första del belyser människokroppens roll inom konsten medan den andra delen handlar om framställningar av det gudomliga och vad det innebär att "titta religiöst". För att demonstrera synsätten hos olika betraktare tar Beard med oss till Ajantagrottorna i västra Indien. Från 200-talet f.v.t till 400-talet e.v.t.

täcktes de i olika omgångar av målningar som visar scener ur Buddhas liv. År 1819 "återupptäcktes" de av en slump (åtminstone för en västerländsk publik) av några unga officerare från den brittiska armén. Knappt hundra år senare begav sig den edvardianska lady Christiana Herringham till Ajanta med packningen full av stafflier, penslar och kalkerpapper. Hennes intresse för platsen hade väckts av rapporter om en urgammal religiös plats som låg gömd bland bergen och beslöt sig för att resa dit. Tillsammans med en grupp studenter och konstnärer dokumenterade hon målningarna för eftervärlden, innan de hotade att blekna bort helt och hållet.

Resultatet av hennes arbete publicerades år 1915 och innehåller underbara färgplanscher av målningarna i grotterna,

”Den grekisk-romerska konsten finns hela tiden som en fond för diskussionen. Det är den som senare konstnärer antingen har velat efterlikna, eller bryta mot, och som i vissa sammanhang nästan har blivit en måttstock på vad som definierar själva begreppet civilisation.”

baserade på de noggranna avritningar som gjordes på plats. Problemet är bara att hon gjorde en nytolkning av dem som närmast liknar italiensk renässanskonst. Visst såg hon dem som religiös konst (Herringham kom att tillbringa flera år på privata "nervkliniker," plågad av att ha överskridit gränsen till gudomlig mark), men genom att bara välja ut de vackraste vinjetterna och se till så att planscherna gick att plocka ut och nåla upp på väggen visar Beard hur grottornas virrvarr av sammanflätade avbildningar i Herringhams tolkning framställdes som målningar utförda på ett staffli. De skenbart förvirrade målningar som en gång ställde betraktaren inför uppgiften att tolka dem, framställdes nu som prydligt organiserade. Det går att dra paralleller från Ajantagrottorna till den västerländska, religiösa konst som i dag visas på museer, långt från de ursprungliga kyrkorum som de en gång skapades för.

► Målning i Ajantagrottorna i delstaten Maharashtra i västra Indien.

► Mary Beard.

KONST OCH RELIGION överlappar ständigt varandra och rymmer inte sällan spår av mänskliga kontroverser och konflikter. Om vi går till ett kyrkorum där den ursprungliga konsten faktiskt är bevarad så ger San Vitale i Ravenna en demonstration av just relationen mellan konst och konflikt. Kyrkan, som byggdes på 540-talet, är framför allt känd för sina mosaiker som bland annat föreställer det bysantinska kejsarparet Justinianus och Theodora. De är ett uttryck för kejsarens upphöjelse, och, som Beard påpekar, det är intressant att Theodora avbildas i den allra heligaste delen av kyrkan, dit hon aldrig själv hade fått komma. Men mosaikerna är också ett inlägg i debatten om Jesu sanna natur, om han och Gud var ett och samma väsen eller bara väldigt lika varandra. I kyrkans mosaiker ingår Jesus själv som en del av ett noga uttänkt bildprogram som visar tre olika aspekter av hans väsen. Som en ung skägglös man – Guds son – som Guds lamm och som den äldre, skäggige, allsmåttige Jesus, i det närmaste oskiljaktigt från Gud fader själv. Bilderna är placerade i perfekt linje med varandra och Beard visar hur betraktaren uppmanas att läsa dem för att komma fram till den ”rätta” slutsatsen att aldrig betvivla Jesu gudomliga natur.

Beard rör sig som sagt otvunget i tid och rum och lämnar snart Ravenna för dagens Turkiet och en diskussion om konstens roll inom islam. Genom att ta med läsaren till Blå moskén visar hon hur det skrivna ordet, och framförallt kalligrafien, ligger konsten nära och väcker frågan vad som egentligen utgör en konstform. De vackra

och invecklade mönstren i kombination med att skriften ofta sitter placerad så att den inte går att läsa med blotta ögat antyder hur man visuellt kan framställa det gudomliga, utan att göra det i mänsklig form. Kalligrafien visar, förklarar Beard, Gud i form av hans ord, ordet som blir till bild.

ANLEDNINGEN TILL BOKENS tudelade struktur är att den bygger på två avsnitt ur tv-serien *Civilisations* som visades på BBC år 2018 och sändes i SVT 2019. Den är i sin tur en modern version av Kenneth Clarks klassiska *Civilisation* från 1969. Medan Clark fokuserade på den västerländska civilisationen reser som sagt Beard även till andra delar av världen. I boken finns också en kritik mot hur trångsynt begreppen civilisation och kultur har använts. Den grekisk-romerska konsten finns hela tiden som en fond för diskussionen. Det är den som senare konstnärer antingen har velat efterlikna, eller bryta mot, och som i vissa sammanhang nästan har blivit en måttstock på vad som definierar själva begreppet civilisation. Beard använder skulpturen Apollo di Belvedere som ett exempel. Statyn, som fått sitt namn efter Belvederegården i Vatikanmuseerna, där han har stått utställd sedan 1500-talet, visar guden precis efter att han har skjutit iväg sina pilar. Apollo lyckades förtrolla chefen för Vatikanens antiksamling, Johann Joachim Winckelmann, så till den grad att han upphöjde statyn till ett av de allra främsta exemplen på antik konst (trots att varken han eller vi känner till dess exakta

datering) och försökte på ett systematiskt sätt argumentera för att konst och civilisation hör ihop. Den bästa konsten, hävdade han, skapas av de främsta civilisationerna. Winckelmanns synsätt har vilat tungt över konsthistorien, och Kenneth Clark följde i hans fotspår när han besökte skulpturen och förklarade hur den förkroppsligar ”ett högre stadium av civilisation”. Så visst behövs Beards nytolkningar, men det märks att bokens formuleringar är skrivna för en tv-produktion.

Jag har tidigare läst och uppskattat många av Beards verk och imponerats av hennes förmåga att gå både på djupet och bredden, men i *Gudar och människor*

”Så visst behövs Beards nytolkningar, men det märks att bokens formuleringar är skrivna för en tv-produktion.”

skummar hon mer på ytan. Boken är visserligen rikt och vackert illustrerad, och Allan Klynnes översättning till svenska flyter obehindrat, men utan Beards närvaro framför kameran går en viktig dimension förlorad. Visst bränner det till ibland, exempelvis i diskussionen om hur vi ska betrakta monumentalkonst, i det här fallet

av Egyptens faraoner. Framför ingången till Ramesseum sitter två kolossalstatyer av Ramses II själv i fyra eller fem gånger naturligt storlek. Vad tänkte antika betraktare om dem? Accepterade de dem okritiskt som manifestationer av faraos makt eller hånade de dem i smyg? Som Beard skriver är bilder av makt bara mäktiga om betraktarna går med på att de är det.

Det som gör diskussionen intressant är att Beard visar att liknande kolossalstatyer av Ramses II även fanns placerade djupt inne i templet, dit få hade tillträde. För vilka var dessa statyer ämnade? För

”Det som gör diskussionen intressant är hur Beard visar att liknande kolossalstatyer av Ramses även fanns placerade djupt inne i templet, dit få hade tillträde. För vilka var dessa statyer ämnade?”

den religiösa och politiska elit som tillåts komma in i dessa de allra heligaste utrymna, bara för att påminna dem om vem det var som bestämde? Var de avsedda för gudarna? Eller handlar det om faraon själv? Är det så, som Beard spekulerar, att den person som verkligen behöver övertygas om att hen är överlägsen den stora massan ingenting annat är än en vanlig dödlig människa, förklädd till omnipotent regent? Är det därför vi ofta hittar fler bilder av kungar och drottningar i de kungliga slotten än någon annanstans och bilder av kejsarfamiljen på egendomar som med största sannolikhet tillhörde dem själva?

VI KAN ALDRIG återuppleva den förvåning som de samtida betraktarna måste ha känt när de tittade på den första kolossalframställningen av en farao eller på den första nakna statyn i offentligheten, men Mary Beard påminner oss om att de varierande sätt som konstverk har betraktats på genom århundradena är en minst lika viktig del av deras historia.

► Lovisa Brännstedt är doktor i Antikens kultur och samhällsliv och forskare vid Lunds universitet.

Johan Östling,
David Larsson Heidenblad
& Anna Nilsson Hammar (red.)
**Forms of Knowledge – Developing
the History of Knowledge**

NORDIC ACADEMIC PRESS
304 S. | ISBN 9789188909381

VAD ÄR KUNSKAPSHISTORIA OCH VAD KAN DEN BLI?

Recensent **Torbjörn Gustafsson Chorell**

HISTORIKER VID FRAMFÖR allt Lunds universitet har med framgång odlat en kunskaphistorisk inriktning. Men är kunskaphistoria något nytt eller bara ett nytt ord för gamla praktiker? Denna samling sammanhållna och väl skrivna bidrag illustrerar hur en grupp forskare, många av dem i en tidig fas i karriären, arbetar för att skapa en profil och identitet och skaffa sig en position i ett akademiskt system.

FILOSOFI & PSYKOLOGI

KUNSKAPSHISTORIA HAR BLIVIT en allt vanligare term inom historievetenskaperna. I Sverige är det framför allt historiker vid Lunds universitet som med framgång odlat inriktningen och fått internationell uppmärksamhet för sitt arbete. Den nya antologin *Forms of Knowledge* är en lägesrap-

port över hur långt arbetet med att markera den nya forskningens territorium har framskridit. För det är nämligen inte så lätt att bestämma det område som kunskaphistorikerna vill undersöka. Utgångspunkten är att kunskap är lokalt situerad (det vill säga blir till på specifika platser och under unika omständigheter) och rör sig mellan olika sociala skikt och medier. Men vilken kunskap är det som undersöks? Är det som kunskaphistoriker studerar någonting nytt eller är det bara ett nytt ord för gamla praktiker?

I antologins femton uppsatser, skrivna av förhållandevis unga forskare, återkommer frågorna hela tiden. I internationell diskussion har frågan rests om inte kunskaphistoriker bara ägnar sig åt det som idé- och vetenskapshistoriker gjort i årtionden. Inom det fältet har ett stort antal analytiska termer utvecklats för att klarlägga hur kunskapsproduktion och spridning går till. Är det sådan forskning kunskaphistorikerna också vill ägna sig åt eller vill de prioritera något annat? Vissa i antologin hävdar det senare. Pikar mot idéhistorikernas gamla faiblesse för eliter anas i Peter K. Anderssons fokus på hemmafruars praktiska och tysta kunskap. "It is a shame, perhaps, that the history of ideas had to change its name to history of knowledge in order to deem such people worthy of attention." En av redaktörerna, David Larsson Heidenblad, argumenterar för att kunskaphistorien har ett eget, specifikt intresse: "the distinguishing mark of the history of knowledge is a decisive commitment to explore the social reach and relevance of various forms of knowledge in specific historical contexts". Samtidigt innebär en sådan inskränkning en konflikt med redaktörernas generösa öppenhet med att kunskaphistoria är "a community of academics who want to explore the historical conditions of the production and circulation of knowledge".

Det är den senare attityden vi möter i antologins bidrag. I väl skrivna, sammanhållna och språkligt likvärdiga bidrag, som tyder på skickligt redaktörsarbete, analyseras religiös konfessionell kunskap, vetande om potatisodling och turkiska diplomaters möten med Sverige under 1700-talet, psykiatrikers praktiska kunskap och erfarenhet i medicinsk bedömning, mötet mellan teoretisk fysik och religion i början av 1900-talet, de särgiga politiska konflikterna kring folk mordet i Armenien såsom de möter i arbetet bakom Wikipediaartikeln, UNESCO:s kunskaps-spridning om rasfrågor på femtiotalet, judisk exiltillvaro i USA, svenska framtidsstudier samt analyser av begrepp som kunskap och information och förutsättningar för kunskaphistoriens själv. Bidragen il-

lustrerar kunskapshistorien som paraply för olika studier av hur kunskap blivit till och sprids under modern tid, men också hur svårt det är att peka ut det specifika för inriktningen.

NÄSTAN ALLA FÖRFATTARE brottas aktivt med begreppen kunskap och cirkulation. Tänkvärda bidrag av till exempel Laura Skouvig om information som en form av kunskap, Victoria Höög om temporalitetsanalys som sätt att skärpa kunskapshistoriens studieobjekt, Karolina Enquist Källgrens sofistikerade kritik av Bruno Latours kunskapsuppfattning och Björn Lundbergs analys av konventionell visdom med flera bidrag, förtjänar att bli lästa och diskuterade. Det som saknas i just denna samling är någon som tar sig an den problematisering av vetande, som inte minst den feministiska filosofin analyserat under årtionden. Vilka kroppar producerar vetande om andra kroppar och om världen? För kunskapshistorikerna måste detta vara en viktig aspekt, eftersom den utgår ifrån att kunskap ses som lokalt situerad. Likaså kan man förundras över att alla bidrag betraktar kunskap som eftersträvansvärd – ja, så till den grad att flera artiklar handlar om att uppvärdera praktiker, som tidigare inte betraktats som riktig kunskap, till status av vetande. Men varför är kunskap så begärligt i vår tradition och okunnighet så problematiskt? Kunskapshistorikerna borde kunna ge oss svar på den frågan.

Flera bidragsgivare hävdar också att kunskapshistoria kräver att kunskap, för att kunna vara studieobjekt, måste bestämmas som ett i någon mening stabilt objekt för att över huvud taget kunna bli föremål för vetande. Lundberg ställer frågan och Enquist Källgren argumenterar för att det som gör det möjligt att studera hur kunskap rör sig mellan olika medier och situationer, bygger på att kunskap som studieobjekt ges stabilitet i ett meningssammanhang som sedan omförhandlas i mötet med nya situationer.

Detta är ju historia-dilemmat i kunskapens historia, det vill säga möjligheten att tänka rörelse och förändring, metamorfoser och transubstantiationer samtidigt. Att klassisk filosofi, som sökte just formen och det oföränderliga, ansåg all kunskap om förändring omöjlig, ska ju inte hindra historiker från att försöka tänka annorlunda. Måste verkligen objektet ha någon del som är densamma genom förändringar för att vi ska kunna studera det – räcker det inte med att analysera hur förändringar rör sig i olika hastigheter och rytmer för att till slut omvandla föremålen till något oigenkännligt? Den ena hastigheten blir utgångspunkten för att betrakta andra accelerationer som långsammare eller snab-

bare. Är inte diskontinuiteter, uppkomster och försvinnanden självklara frågor för historikern, som analyserar hur kunskap och objekt för vetande blir till? Kunskapshistorien har förmodligen bättre förutsättningar än kanske något annat område av historisk forskning att adressera det av historieforskare så försummade problemet om förändring. I denna antologi finns spännande ansatser, som förtjänar fortsatt utredning av förändring som den historiska forskningens grundvillkor och existensberättigande.

Volymen illustrerar naturligtvis också hur en grupp forskare arbetar för att skapa en profil och identitet. Inget av bidragen analyserar det närmare, men här möter vi de politiska aspekterna av att ringa in och identifiera sin gärning med ett område. Flertalet skribenter är i en tidig fas i karriären och skriver för att skaffa sig en position och identitet i ett akademiskt system, där antalet verksamma historiska forskare redan är så många att man kan fråga sig om fler verkliga behövs. Staffan Bergwik, idéhistoriker i Stockholm, har påpekat att formandet av ett fält bland annat handlar om makt, att ge unga forskare en plattform och att skapa nyheter för att vinna anslagsgivares uppmärksamhet. I ett efterord, skrivet av Bergwik och Linn Holmberg, påpekas att kunskapshistoria måste skapa "a well-calibrated analytical language" som bygger vidare på de studier som gjorts inom inte minst vetenskapshistoria och vetenskapsteori. De föreslår att kunskapshistorikerna går i dialog med denna forskning, så att inte redan vunna insikter försvinner i undersökningar som inte gör sin hemläxa eller avskärmar sig för mycket från andra. Även om den vägen är att rekommendera, är det samtidigt synd om kunskapshistoria efterhand blir alltför lik sina samtalspartners.

AV ALLT GOTT man önskar dem som ger sig in i kunskapshistorien vill man framför allt att de undviker identitetsdiskussionerna. Identitetsängsliga forskare, som vill sätta gränser för vad som är innanför och utanför fältet, brukar sällan skapa något intressant. För att David Larsson Heidenblads dröm om att kunskapshistorien ska få sitt eget förebildliga storverk, motsvarande mentalitetshistorikernas *Montaigne* eller kulturhistorikernas *The Great Cat*

► Redaktörerna för *Forms of Knowledge i mars 2020*.

Massacre, ska förverkligas, krävs sannolikt att man ser bortom alla rådande disciplin-gränser eller åtminstone inte bryr sig så mycket om dem. Av det skälet kan man önska att bidragsgivarna till detta verk i framtida försök struntar i sina bakgrunder och parar sig med varandra (och andra) på ett mer hämningslöst sätt. I den här volymen känner vi igen dem som rör sig bland idé- och vetenskapshistorikerna, medicinshistorikerna, kulturhistorikerna, ekonomshistorikerna och så vidare. De skriver på ett sådant sätt att de kan stoppas in i redan etablerade fack utanför kunskapshistorien. Men vad skulle hända om kunskapsproduktion vid universitetens laboratorier och teoretiska seminarier tolkades som husmorskunskap, om vetandets hierarkier kastades om och de högsta kunskapssinnena blev de lägsta och okunnighet uppvärderades, om experimentell kunskap kunde ses ur labbmössens motstånd mot att svara på försöken, om kunskaps-cirkulation skapar svindel och illamående som en obehaglig åkattraktion, om de kunskapshistoriska analyserna gjordes kronologiskt instabila, kort sagt, om kunskapshistorien blev mer queer?

Det är verkligen inget problem om kunskapshistoria stannar vid att vara en gemenskap för forskare från olika discipliner, som träffas för att diskutera ömsesidiga intressen eller som ett sätt för historiker att komma ut som idéhistoriker, men om man vill fortsätta det moderna projektet att ständigt göra nytt, måste vetandet mutera och bli ett monster som alla vet var det kommer från, men som samtidigt är så annorlunda och farligt att de identitetsängsliga vill försvara sig.

► Torbjörn Gustafsson Chorell är professor i idé- och lärdoms historia vid Uppsala universitet.

PÅ PLATS/SEVÄRT

Jenny Danielsson från konstpodden theartword.com och Calle Ljungström tipsar om konst och upplevelser i vår omvärld.

► *Running Fence*, i Sonoma County och Marin County, Kalifornien, 1972–76.

CHRISTO ÄR DÖD

PARIS, FRANKRIKE

► Precis före en planerad retrospektiv utställning i Paris i somras, som skulle sammanfalla med genomförandet av konstnärsparet Christo och Jeanne-Claudes senaste konstprojekt, gick Christo Vladimirov Javacheff bort, 84 år gammal. Utställningen på Centre Pompidou har på grund av coronaviruset skjutits upp till 2021, tillsammans med ett projekt som skulle "sluta cirkeln" för parets karriär: att slå in Triumfbågen i tyg.

CHRISTO OCH JEANNE-CLAUDE

L'Arc de Triomphe, Wrapped (Project for Paris) kommer visas under 16 dagar under 2021, från 18/9 till 3/10.

CHRISTOJEANNECLAUDE.NET

► *Christo, 1935–2020.*

CHRISTO OCH JEANNE-CLAUDE är en av konstvärldens stora kärlekshistorier. De föddes på samma dag 1935, han i Bulgarien, hon i Casablanca. I Paris blev de 1958 ett par och därefter arbetade de tätt tillsammans med att förverkliga en lång rad storslagna konstprojekt över hela världen.

De blev konstnärerna som omformade landskap, som förpackade ikoniska byggnader, omskapade världen och under korta stunder erbjöd oss nya sätt att uppleva den. De täckte en kilometer av Australiens klippiga kust i vitt tyg, lät ett 5,5 meter högt "staket" av gult nylontyg bölja fram fyra mil över kullarna i Kaliforniens Sonoma County, förpackade bron Pont Neuf och det tyska riksdagshuset med termoplast och rep.

Logistiskt och administrativt gjorde de det inte lätt för sig, men skalan och tillgängligheten i deras verk har gjort dem till ett publikt fenomen och inspiration för dem som vill drömma stort. Det mesta finansierades dessutom av dem själva genom försäljning av skisser och bilder. Jeanne-Claude beskrevs tidigt som Christos strateg och projektledare, men sedan 1994 valde de att konsekvent och likvärdigt tillskriva samtliga verk det gemensamma konstnärskapet Christo och Jeanne-Claude. Hon gick bort 2009, och nu finns alltså ingen

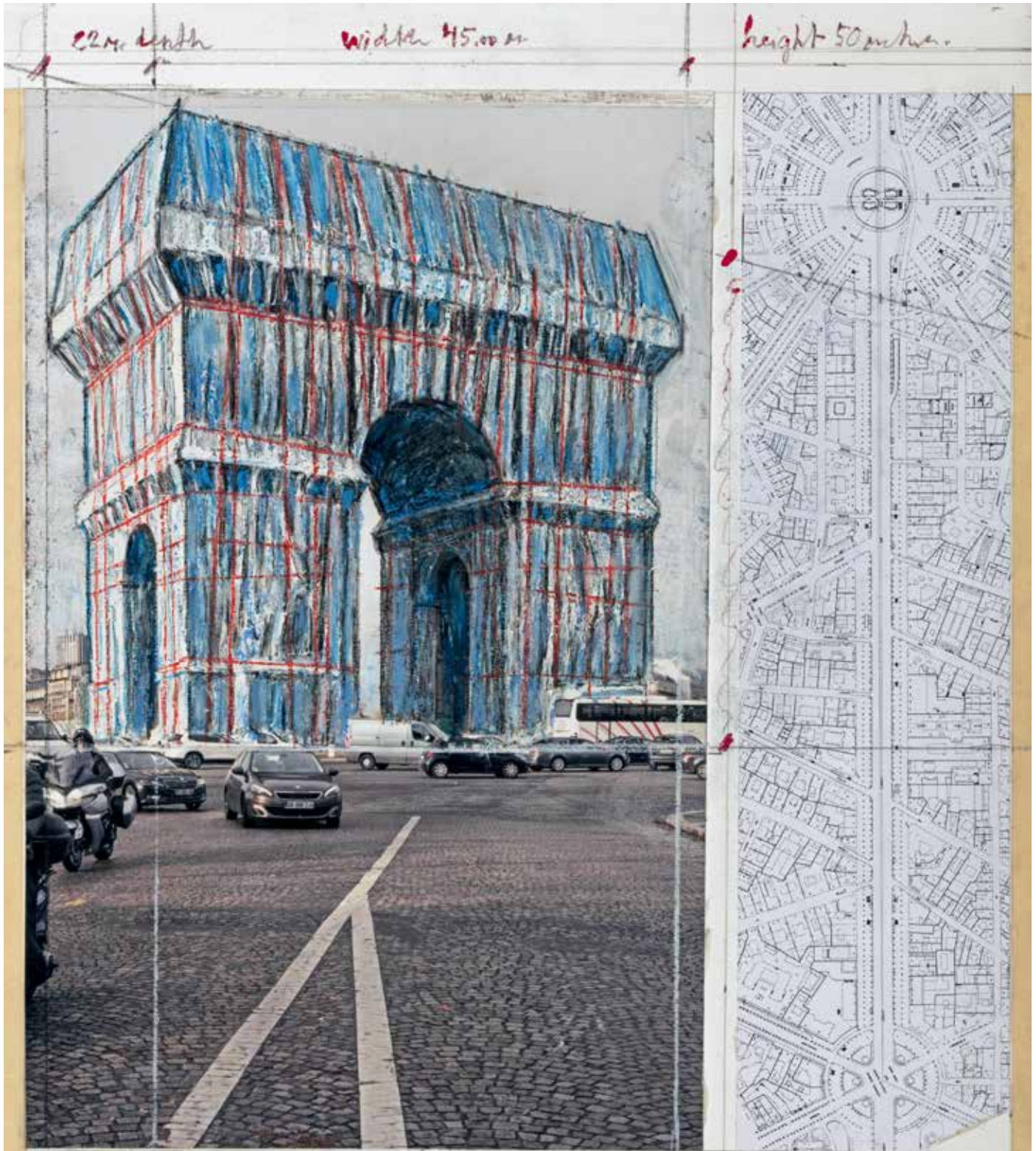
► *Riksdagshuset i Berlin, 1995.*

av dem kvar för att presentförpacka världskända byggnader eller klä monumentala landskap i ny skrud.

Redan 1961 började de skissa och uppvakta lokala myndigheter för att få tillstånd att klä in Triumfbågen i hemstaden Paris. Först nästa höst blir det alltså av. Skulle det ha genomförts redan i år som planerat hade det kanske blivit verket som sammanfattade den aktuella pandemins tid: en hyllning, både en gåva och ett minne, ett triumfens ögonblick och dess liksvepning?

Sedan länge visas parets installationer endast under två veckor. Det är en exklusiv upplevelse. Vi skulle gärna vara på plats i Paris i september nästa år, för att se den sista akten i historien om Christo och Jeanne-Claude. Så åk om möjligt...

Annars rekommenderas deras hemsida. Den är fylld av fascinerande bildmaterial och bakgrundsfakta.

June 2019

L'ARC DE TRIUMPH, WRAPPED (Project for Paris) PLACE DE L'ETOILE - CHARLES DE GAULLE

► L'Arc de Triomphe, Wrapped (Project for Paris) Place de l'Etoile - Charles de Gaulle. Förstudie/kollage av Christo och Jeanne-Claude, 2019.

BERÄTTANDE JOURNALISTIK

Som gör skillnad.

Vi ger utsatta människor en röst.

Vi avslöjar matbluffar och miljöskandaler.

Vi uppmärksammar pseudovetenskap.

Vi blottlägger rättsskandaler.

LÄS MAGASINET **FILTER** DU OCKSÅ.

magasinetfilter.se/prenumeration